

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1993

Maj

Side 1-96

Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Kulturministeriet.

Abonnement: kr. 185 årligt for 4 numre
Abonnementstegning og bogsalg: Fortid og Nutid
Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, Postboks 661, 2200 København N * tlf. 31 39 66 11 * gironummer 5 08 62 64
Redaktører: arkivar Inge Bundsgaard, tlf. 44 94 09 61, lokal 568
arkivar Michael H. Gelting, tlf. 33 92 23 39
redaktørernes privattelefon: 31 31 04 84
Redaktionsadresse: Fortid og Nutid, v/arkivar Michael H. Gelting, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K
Redaktionsudvalg: arkivar Peter Bondesen, tlf. 86 43 13 00; arkivar Tommy P. Christensen, tlf. 31 58 58 64/ 75 15 06 66; docent Karl-Erik Frandsen, tlf. 31 54 22 11; arkivar Jørgen Thomsen, tlf. 66 13 13 72

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd:

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II

Opslagsværket er en uundværlig håndbog for alle, der interesserer sig for dansk kulturhistorie i videste forstand. De to bind består af 600 artikler med ajourførte litteraturhenvisninger og et register på 10.000 henvisningsord, som gør det muligt at belyse et emne fra mange synsvinkler. Værket dækker perioden ca. 1400–1914.

Pris: 1.080 kr. + forsendelse.

Historie og Lokalsamfund, red. Søren Ehlers

Bogen, der er skrevet af et bredt sammensat forfatterpanel, henvender sig til undervisere i folkeskolen, gymnasium og voksenuddannelse og til museers og arkivers medarbejdere. Blandt bogens artikler kan nævnes: Lokalhistorie i folkeskolen. Gymnasieelever og lokalhistorie. Kulturlandskabet i undervisningen. Familie og hushold. Fattigdom og sygdom. Foreningen og fritiden. Arbejde og lokalhistorie. Velkommen på arkiver og museer. Lokalhistorisk Litteratursøgning.

Pris: 172 kr. + forsendelse.

Genoptryk: R.W. Bauer. Calender for årene 601 til 2200

Bauers Kalender er en »evighedskalender«, der omfatter årene 601–2200 e.Kr. For hvert år kan man her få oplyst de bevægelige helligdages placering og søndagenes betegnelse, angivet efter både den julianske og den gregorianske kalender.

Bauers Kalender er et uundværligt værktøj for alle, der arbejder med historie. Det gælder ikke mindst for slægtsforskere og andre, der har brug for f.eks. at dechiffrere kirkebøgernes kronologiske oplysninger.

Pris: 138 kr. + forsendelse.

Fortid og Nutid

Maj 1993 . hefte 1 . side 1-96

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesråd

Thorkild Hansens historiesyn

Mikael Jalving

Vi ved aldrig, om historien er, hvad vi giver den ud for. Vores historiesyn afslører snarere os selv og vor tid end fortiden.

Per Stig Møller

Fortid og Nutid maj 1993, hefte 1, s. 3–9.

Thorkild Hansen skrev nogle af den seneste generations mest læste historiske skildringer, men opnåede aldrig virkelig anerkendelse blandt faghistorikerne. Mikael Jalving søger årsagerne hertil i Thorkild Hansens eksistentialistiske historiesyn og fremhæver den inspiration, vore dages historieskrivning kan hente deri.

Mikael Jalving, f. 1968, cand.phil. i historie, har især beskæftiget sig med europæisk historie.

Med fire historiske værker skrev den danske forfatter Thorkild Hansen (1927–1989) sig ind i mange hjem. Kigger man på salgstal, blev han læst som få, i bogklubsudgaver såvel som i oversættelse til flere sprog. I høj kurs hos både avisanmeldere og publikum stod hans bøger om den danske ekspedition til »det lykkelige Arabien«, om søkaptajnen Jens Munks liv, om Danmarks slavedrift til lands og til søs og om retsprocessen mod Knut Hamsun efter Anden Verdenskrig,¹ men ét sted udeblev berømmelsen, nemlig i det historisk-faglige miljø. Med i dét gode selskab kom Thorkild Hansen aldrig. Om det pinte ham, får stå hen i det uvisse, indtil de næste bind af hans fortløbende dagbøger finder udgivelse,² men man skulle tro, *han* var til irritation for det store flertal af uddannede historikere, deres tavshed taget i betragtning. I det følgende³ vil jeg udbygge denne tanke og give et bud på, hvorfor det kan have været sådan. Endelig røbes min motivation for beskæftigelsen med Thorkild Hansen, som har været af besættende art: Han har meget at lære historikere i alle aldre.

Tre konkrete sandheder at begynde med. Thorkild Hansen var ikke histori-

ker af uddannelse. Thorkild Hansen prydede ikke sine bøger med noter. Og Thorkild Hansen solgte som sagt godt. Umiddelbart anskuet vel ikke den bedste kombination af stand, metode og evner, hvis man vil have fagets professionelle udøvere »med sig«. Hvorfor ikke? Fordi faglig stolthed – i alle kredse – gængs videnskabelig kutyme og lysten til at informere optræder i ligeså stort mål som indeklemt forfængelighed, stivsindet formalisme og håbet om at sælge, vi ved det jo godt: At vanen har det med at iklæde os roller, som vogtes til sidste mand. Og denne Hansen gik ikke stille med dørene, men nedskrev sine fire værker i en forrygende fart, det første på mindre end seks måneder,⁴ efter at have undersøgt relevante arkivalier og mange af de steder, bøgerne omhandler. Var det god videnskabelig praksis? Hvis der nogetsteds var tale om forargelse over fremgangsmåden eller ligefrem misundelse på grund af resultatet, kom den ikke til udtryk. Det faglige miljø tav. Så kunne Kristian Hvidt skrive nok så mange positive anmeldelser i *Berlingske Tidende*, mens Palle Lauring tog mål af et talent i *Informations* spalter⁵ og ved en anden anledning roste det »solide forarbejde« til

de første to værker og Thorkild Hansens tro på det »værdifulde i at kende historiens sted«,⁶ lige meget hjalp det på interessen i danske fagtidsskrifter, og på den led var det let for mig at skrive forskningsoversigten til min specialeopgave. Læste man tidsskrifter for at blive orienteret om nyudgivelser med historisk sigte, ledte man forgæves efter Thorkild Hansens navn i alle disse år. Undtagelsen – eller den eneste væsentlige undtagelse – stod Inga Floto for med et teoretisk kig ind i rækken af bøger fra Thorkild Hansens hånd, vel at mærke uden at rejse ham til anerkendelse.⁷ Det afgørende ord måtte for Floto altid føres af faghistorikeren, videnskabsmanden, altså af Floto selv. Mere *en passant* reflekterede Bo Elbrønd-Bek over Thorkild Hansens besjæling af og indlevelse i historien, der med kritikerenes øjne kun i *Jens Munk* lever op til et krav om ansvarsfuld fortælling,⁸ men så blev roserne heller ikke rødere. Derudover har en længere række litteraturvurderet forfatterskabet,⁹ blot aldrig i historievidenskabelig belysning. Resten er stilhed.

Hvorfor? Mit bedste forslag til forklaring er, at tavsheden udspringer af Thorkild Hansens overordnede historiesyn, der nok kan have skurret i mange faghistorikerens øren og fremkaldt hovedrysten hos flere specialister, thi her var en forfatter, der ikke afstod fra at læse noget alment menneskeligt i den og den udvikling og i de og de omstændigheder. Livssynet blev ikke pakket væk på behørig vis, men tværtom promoveret og anskueliggjort på mennesker i tid og rum. Her var en forfatter, der i en vred litterats udlægning docerede »vesterlandsk højtidelighed« og ikke stod tilbage for »kulturel indsovnning« af meget klæbrig substans,¹⁰ men som set med mine briller turde spørge til meningen med det hele, idet han med mennesket som eneste målestok tænkte i livsprojekter, i løbebaner, skæbner, i lykketræf. Før vi besvarer spørgsmålet

om det lærerige i modet til at se sit historiesyn i øjnene, må vi undersøge Thorkild Hansens nærmere.

Nu lyder det så højtideligt det der med historiesynet, at man fristes til at skrive det med stort; måske endda lidt sværmerisk, i stil med det tyske *Weltanschauung*. Begrebet synes at efterlade et ak og ve for den stakkel, der intet har. Men et historiesyn, det ejer vi vist alle, mere eller mindre bevidst, naturligvis, men alle, som gør sig tanker om fortiden, store og små tanker, og ånder i alle størrelser. At besinde sig på sit historiesyn betyder da at reflektere over, hvad man siger eller gør eller skriver, thi man gør det under alle omstændigheder. Med norske Ottar Dahl kan vi sige, at ingen går forudsætningsløs til reproduktionen,¹¹ historiesynet både vejleder og vildleder, typisk i det skjulte, men i få tilfælde i erklæret form. For hvad er vigtigst i historien, altså, hvad driver værket: Kongerne, folket, eneren, den materielle basis, »mentaliteten«, diktatoren – eller noget helt syvende? Thorkild Hansen erklærede pragmatisk før påbegyndelsen af sine historiske værker, at »vi er underkastet historien samtidig med, at det er os, der skaber den«.¹² Det blev dog det sidste led i kæden, fortælleren interesserede sig mest for i funktion de næste femogtyve år.

I Thorkild Hansens værker bliver forskellige personer udlagt som billeder på historisk udvikling; operationen slår igennem i kilderne, hvis ophavsmænd bliver gjort til genstand for nærgående undersøgelse og indlevelse – som individer og samtidig som repræsentanter for datidige tilstande og bevægelser. Overordnet gør Thorkild Hansen det, at han giver »mikroforklaringer« (dvs. forklaringer om enkeltpersoner) plads frem for »makroforklaringer« (dvs. forklaringer om epoker) efter den tommelfingerregel, at den sidste slags forudsættes af den første slags: Fra de mange små til

den ene store, hvis en sådan overhovedet eksisterer. Synspunktet er, at store årsager ignorerer små viljer, altså, at de mange, enkelte aktører optræder i historien som mere og andet end dukker for sociale, økonomiske og ideologiske kræfter. Kaldet vi denne metode biografisk, siger vi implicit noget om inspirationskilden hertil. Bagved metoden ligger nemlig et idealistisk historiesyn og bagved det et eksistentiaalistisk livssyn.

Min forklaring begynder med sidstnævnte. Mennesket er kernen, det centrum, fortællingen udspringer af og handler om, men det inderste atom, der må forstås som menneskets lod, er at være dømt til ensomhed, ubodeligt. Dommen hænger over os alle, idet vi hører andres stemmer med ørerne, men vor egen med struben, »for du hører din egen stemme, selv om du stikker fingrene i ørerne«, som det siges i André Malrauxs klassiske værk *Menneskets lod*, der ligner et skræddersyet, filosofisk forlæg til Thorkild Hansens hele forfatterskab. Temaet påføres den skærpente omstændighed, at mennesket, med samme Malrauxs berømte definition, er det eneste dyr, der ved, at det må dø, hvilket kalder på den tragiske grundtone, vi også kender fra senere eksistentiaalistiske som Camus og Sartre. Det er de mægtige tabere,¹³ der har Thorkild Hansens store interesse, tydeligst Jens Munk, Knut Hamsun og Peter von Scholten, men også mindre nederlag, såsom Paul Iserts, Kong Junis og General Buddos, de, der i overført betydning rammes af pesten som indbyggerne i den nordafrikanske by i Camus' bog af samme navn; de, der må lide eller falde for den retfærdighed, man alt efter temperament kalder tilfældigheden eller skæbnen. Lykken finder kun de færreste, og slet ikke i rigdom eller berømmelse, hvad forfatteren sander med Carsten Niebuhr som skoleeksempel. Lykken gemmer sig nemlig så langt væk som i én selv, individuelt og eksistentielt. Den virkelige kamp består for

Thorkild Hansen at se dermed ikke i klassekamp eller racekamp, men i den enkeltes opgør med ensomheden og i sidste ende døden, noget af en Sisyfos-opgave, når man betænker – som før skildret – det tragiske og absurde heri. Thorkild Hansens læsning giver derimod, med øjnene rettet mod Camus' Sisyfos,¹⁴ et andet svar, for »når Sisyfos går ned fra bjerget, er han alligevel lykkelig. Han har jaget Gud ud af verden, som en manglende tilfredshed havde opfundet, og han har gjort menneskeskæbnen til en sag mellem mennesker. Han er glad, fordi hans skæbne trods alt tilhører ham selv«.

Skæbne. Et af forfatterens yndlingsord, der dækker over, hvad determinister af variabel form almindeligvis kalder historiens »nødvendighed« ud fra devisen om, at det måtte gå som det gik på grund af den og den faktor, stemning, hovedlinie eller struktur.¹⁵ Den græske oldtid skelner mellem Herodots »moira« og Thukydidts »thydé«, den første en skæbne tildelt af helheden, således den del, der retfærdigvis tilkommer én, den anden er lig det blinde tilfælde, en uforudsigelig, meningsløs skæbne. Vælger man den sidste version, havner man altså i troen på tilfældets magt. Thorkild Hansen diskuterer løbende,¹⁶ om det er skæbnen eller tilfældet, der bestemmer livets og dermed historiens gang, og finder, at det nok mest er det sidste, skønt vi selv søger det gode tilfælde, altså, at vi ejer en momentan evne til at opstøve lykken. Dette livssyn tildeler mennesket en mulighed for at sætte sig op imod skæbnen, mens det endnu er i live, men med døden lider dets modstandskraft uigenkaldeligt nederlag. Da bliver livet til skæbne. Og da kan forfatterens egen opfindelse, »krønikeren« fra *Jens Munk*, tage fat i en dialog mellem de to livsanskuelser, skæbnens, som er opfindelsens, og tilfældets, som forfatteren anerkender med det sædvanlige blik for sammentræf som i dette eksempel fra *Slavernes*

Kyst: »På en eller anden breddegrad i Atlanterhavet krydsedes de to skibe, usynlige for hinanden. Historien magede det således, at Danmarks første slavehandler vendte hjem, samtidig med at landets første bekæmper af negerhandelen rejste ud. Det lignede en fredelig vagtafløsning, det onde, der trak sig tilbage for det gode. Intetanende sejlede de to mænd hver sin skæbne i møde, ingen af dem vidste, at de i det øjeblik krydsede hinanden, at den ene skulle hjem og begraves fra den Garnisonskirke, hvor den anden lige var blevet gift, og at de begge, inden der var gået et år, skulle mødes en gang til – på »åndernes slette« bag Volta«.

Betegnelsen »dokumentarisme« dukker op om den genre, Thorkild Hansen skriver i. Men hvem ligner Thorkild Hansen egentlig? Og kan vi overhovedet placere ham historigrafisk?

For en historiker som Inga Floto er »dokumentarisk« et skældsord.¹⁷ Dokumentaristen lader bearbejdelsen af kildematerialet tjene en æstetisk funktion, sproget skal flyde og fremstillingen se godt ud, hvortil kræves et »hårdt arrangement« af fakta. Typeeksemplet er Per Olov Enquists *Legionærerne*, som Floto gør genremæssigt sammenlignelig med Thorkild Hansens værker. Behandlingen af Enquist kan jeg være meget enig i, men jeg noterer mig primært, at Thorkild Hansen ingen steder anvender den førstes »synteseportrætter«, disse fiktive afbildninger, der bygger på undersøgerens »tværsnit« af flere mere eller mindre autentiske interviews, og sekundært, at Thorkild Hansen, modsat Enquist, i stort omfang knytter henvisninger til udsagn i teksten, side for side eller i den kildefortegnelse, Enquist heller ikke tilgodeser læseren med. At afskrive *begge* forfattere som historieformidlere synes derfor lige vel hurtigt, lige vel teoretisk. Jeg læser først og fremmest *Legionærerne* som et opgør med objektiviteten i enhver genfortælling, idet Enquists »undersøger« aldrig

bliver mere end Thorkild Hansens krøniker, fabulerende og åbenlyst subjektiv.

Thorkild Hansen går videre end det, sætter forsøgsvis de mange kulisser op, så, om ikke et klart mønster, da flere enheder og baggrunde træder frem. Om dette gøres af »dokumentaristen« eller af »historikeren« siger intet om den faktiske udførelse, kategorien røber intet om mennesket. Kun den, der ikke besidder en karakter, må anskaffe sig en metode, som Camus spydigt sagde.

Så kommer Kr. Nystrøm i en hel artikelserie om det lykkelige Arabien og mener, at Thorkild Hansens brug af det dokumentariske stof ligger langt over, hvad dokumentaristilen medfører på tv, men tilføjer, at »*tilbageskuende* dokumentarisme altid vil fremstå som et ufuldstændigt billede fremkaldt af subjektive udeladelser og fremhævelser af enkeltheder i et ofte mangelfuldt kilde materiale« (min kursiv).¹⁸ Tilføjelsen er himmelråbende banal, fordi al fortidskildring i sagens natur er tilbageskuende, og »kritikken« rammer intet, men alt, da vi, som Kierkegaard påpegede, lever fremad, men erkender bagud. Så bør vi kalde Thorkild Hansen en dokumentarist? For min skyld gerne. Hele min opgave handler om, hvor god en tilbageskuer han var.

Min pointe er, at Thorkild Hansen, uden at vide det selv, formoder jeg, skriver sig lige ind i en hermeneutisk tradition fra tyske Wilhelm Dilthey (1833–1911), engelske R.G. Collingwood (1889–1943) og franske Henri-Irénée Marrou (1904–1977) for at nævne tre hovedskikkelser, den første som inspirator for en konsekvent historisme uden guddommelig plan, den anden med sit humanistiske credo til forskningen og den tredje med understregningen af forskellen på åndsvidenskaber og naturvidenskaber. For alle tre er historie en fortolkningsvidenskab. Det forgangne forstås først, når det genopleves i historikerens bevidsthed, det vil sige i mødet

mellem historiens efterladenskaber og det erkendende subjekt. Livet fremviser altid de samme sider, siger Dilthey, hvorefter han slutter sig til en indre forbindelse mellem liv, livserfaring og åndsvidenskab. Det er kun liv, der forstår liv. Collingwood taler om »re-enactment«, altså »genoplevelse«, og hos ham møder vi også opfattelsen af, at historien ikke er et objekt, der står i forhold til historikeren på samme led, som naturen står i forhold til naturvidenskabsmanden: Historien er en éngangsforestilling, man driver ikke forsøg med den, og kan følgelig ikke forvente, at den stiller lovmæssigheder eller mekaniske forklaringer til skue. Studiet af fortiden giver højst selvforståelse, hvis det skulle have nogen interesse. Sansningen af det overleverede, perceptionen af kilderne, dette krydret med forskerens intuition er da det bedste middel. Marrou pointerer, at vi må prøve at forstå fortiden ved at stille spørgsmål til den, altså være aktive. På den måde bliver historien uadskillelig fra historikeren.

Analogien skal ikke drives for langt. Collingwood hævdede tillige, at personlige motivationer, stemninger, overraskelser – med ét ord: følelser – ikke kan genoplevs på grund af deres umiddelbarhed. Kun tanker, forstået som refleksioner, idéen bag handlingen, kan forstås, idet »all history is the history of thought«. ¹⁹ Det var Thorkild Hansen mildest talt uenig i. Collingwood tog ligeledes afstand fra den biografiske tilgang, der i hans øjne var uhistorisk. »At its best, it is poetry; at its worst, obtrusive egotism, but history it can never be«. ²⁰ Marrou derimod forsvarede interessefeltet for det menneskelige; det er handlingerne, tankerne, følelserne, det menneskeligt kreerede, materielt såvel som åndeligt, men lad nu det ligge.

Hovedpåstanden lyder på, at vi må omkring fortolkningen for at overvinde den historiske afstand. Afstanden mellem hvad? Mellem tidligere tiders men-

nesker og nutidens, ville Thorkild Hansen sandsynligvis replicere. Thi historien handler for ham om disse, deres sejre og nederlag, deres humor, drama og tragedie, deres eksistens. Der findes således i dette eksistentielle syn på fortiden en snæver forbindelse mellem mennesket og historien, den sidste skrives ikke uden om det første, og det første må forstås på baggrund af den sidste. Som Kai Aalbæk-Nielsen har skrevet, forholder det sig omvendt hos strukturalisterne. ²¹ De hævder, i det omfang de stadig findes, at mennesket »ikke forstås ved at placere det i en historisk, diakronisk sammenhæng, men ved at se det som medlem af et samfund, beskrevet som en synkronisk helhed« (s. 94). Mennesket kan altså ikke knyttes til historien, men kun til klasser, sociale og økonomiske lag, strukturer. Til forsvar herfor bringer forfatteren etnologen Claude Lévi-Strauss og filosofen Michel Foucault på banen. Med Aalbæk-Nielsens ord finder eksistentia-lismen »det sociale åbenbart i selve eksistensen, mens strukturalismen finder det i en underliggende, ubevidst struktur«, hvorfor man for at nå til kendskab om den virkelige fortid må »begynde med at afvise det oplevede og på deduktiv vis konstruere en abstrakt model af den strukturerede virkelighed« (s. 110). Det sidste kunne aldrig falde Thorkild Hansen ind, og betragtningens forfatter, der i de tidlige efterkrigsår var ven af Thorkild Hansen, dengang begge opholdt sig i Paris, fik da også et par ætsende kommentarer i sidstnævntes dagbog for at være fyldt med teori, ²² blot nævner jeg netop disse to åndsretninger, fordi Thorkild Hansen gjorde førstnævnte til sin, og fordi de begge udspringer af det Frankrig, han kom til at kende så godt, eksistentia-lismen i 1940'erne og strukturalismen de næste ti-femten år.

Målsætningen for den historiske undersøgelse bliver i Thorkild Hansens praksis en tematisering af de implicere-

rede personers eksistenser, hvilket medfører, at skal noget blive til historie, står og falder genfortællingen med, hvorvidt eksistenserne træder i karakter og vises i konflikt med hinanden, hvis der er kildemæssig dækning derfor. Uden eksistens, ingen essens. At denne tanke skylder ikke så lidt til den kierkegaardske maksime om *hin enkeltes væsentlighed*, gør ikke Thorkild Hansens historieskriveri mindre vellykket. Bøgerne bugner med følsomme og sandsynlige skæbneportrætter. Godtages det, at små og store mennesker driver historien, eller i hvert fald er en beskrivelse værd, må opmærksomheden henledes på, hvad der driver mennesket. Hvilke håb og lyster og så videre og så videre? Her begynder den psykologiske indlevelse og med den skabelsen af hele personer på to ben, som Hans Lyngby Jepsen fik sagt i en diskussion med Viggo Sjøquist om levende og døde biografier,²³ to ben i betydningen både ydre og indre dimensioner. Endimensionale karakteristikker tjener kun papfigurerens udbredelse. Og mytternes.

Alt dette for at sige, eksistentialisten Thorkild Hansen er inspirerende læsning for historieskrivere med skrivetræthed og frisk energi til specialister, som måske er gået i stå og mangler nyt liv i sprog og emner. Alle andre kan, om ikke andet, glæde sig til gode timer i selskab med denne ildsjæl. Særligt nu, hvor den biografiske indgang anvendes som aldrig før, tegner der sig en sand historisk vej tilbage til én, der gik ind, inden det blev højeste mode. Biografierne vælter frem, men i den stilhed, som kom før stormen, i den stilhed, der fra faglig side omgav Thorkild Hansen, ragede disse bøger op som historiske højdepunkter, det bør vi se nu. Kan vi det? Vil vi det?

Livssynet må tilbage i historieskrivningen, det har været der før, det kan komme igen; men måtte en tid vige for positivistiske detailstudier fulde af kendsgerninger og ligeså tomme for liv,

og siden søge ly under det marxistiske uvejr, da den historiske materialisme var på sit højeste. Jeg ser dette: I livssynet hviler musen.

Hvad bliver der tilbage, spurgte forfatteren på de allersidste sider af *Jens Munk*, og svarede med et andet spørgsmål, der sidestiller kravet om at realisere os selv som eksisterende væsener med kravet om at opdyrke et ægte forhold til vor egen historie: »Havet husker vore spor endnu kortere end sandet, der husker dem kortere end leret, der ikke husker dem særlig længe. At sejle var at drømme. Det er nødvendigt at drømme, det er ikke nødvendigt at leve. Drømmen dækker de tre fjerdedele af verden og består af nogenlunde den samme opløsning som menneskets tårer. I drømmen er vi ensomme, men ikke så ensomme som i Genova. I drømmen er ingenting forgæves. Virkeligheden, det er det, som er forgæves. Som forbrænder og forgår. I flammer og i kulde. Vi skal give det en mening. Finde solopgangen gennem solnedgangen. Kan vi det?«

Noter

1. *Det lykkelige Arabien 1962, Jens Munk 1965, Slavernes Kyst, Slavernes Skibe og Slavernes Øer* (1967, 1968 og 1970) og *Processen mod Hamsun 1978* (alle Gyldendal).
2. Thorkild Hansen førte dagbog hele sit voksenliv, og foruden de to publicerede bind, *De søde piger. Dagbog 1943–47*, Gyldendal 1974, og *Et atelier i Paris. Dagbog 1947–52*, Gyldendal 1990, skulle fortsættelser være i vente under redaktion af Lars Peter Rømhild og Thorkild Hansens enke, Gitte Jæger.
3. Et redigeret uddrag fra min specialeopgave ved Odense Universitet, *Thorkild Hansen som Historiefortæller – kronikeren, kildeanvendelsen, historiesynet*, Center for historie, oktober 1992. Faglig vejleder: E. Ladewig Petersen.
4. Se *Søforhør. Nærbillede af Thorkild Hansen*, Lindhardt og Ringhof (1982), 1989, s. 121.
5. I anmeldelse af *Slavernes Kyst*, *Information* den 10. oktober 1967.
6. I *Danske Digtere i det 20. århundrede* bd.

- 3, red. Frederik Nielsen & Ole Restrup, C.E.C. Gads Forlag 1966, s. 778.
7. Inga Floto: Problematikseringen af objektiviteten: Historieskrivningen og den dokumentariske roman, *Historisk Tidsskrift* 78, 1978, s. 113–37.
8. Bo Elbrønd-Bek: Om den historiske fortælling. Historieskrivning og historisk digtning i samspillet mellem fortid og nutid, *Nordisk Tidsskrift* 6, 1982, s. 287–306.
9. Senest i *Landkending. En bog om Thorkild Hansen*, red. Iben Holk og Lars Peter Rømhild, Odense Universitetsforlag 1992.
10. Søren Schou: Eksistenciel historieskrivning. Om Thorkild Hansens forfatterskab, *Danmark 1965–1975*, red. Peter Madsen, Bo Cavefors Bokforlag 1977, s. 135–58.
11. Ottar Dahl i anmeldelse af Rolf Torstendahls disputats, »Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920«, *Historisk Tidsskrift* 1965 (Oslo).
12. Thorkild Hansen: *Resten er Stilhed*, Gyldendal 1953, s. 131.
13. Som nævnt af Søren Schou 1977 (se note 10).
14. Se Thorkild Hansens kronikanmeldelse af Albert Camus' bøger i *Ekstrabladet* den 16. december 1947. Artiklen (»Pest«) og flere udgivet ved Gitte Jæger og Lars Peter Rømhild i *Artikler fra Paris 1947–52*, Gyldendal 1992.
15. For en læseværdig uddybning se Povl Bagge: Skæbne og tilfældighed i historien, *Dansk Udsyn* 1964, s. 9–19.
16. I dagbøgerne og i *Søforhør* 1982 (se note 2 og 4).
17. Floto 1978 (se note 7).
18. Kr. Nystrøm: Thorkild Hansens helte og skurke, *Jyllands-Posten* den 30. august 1992 (den første artikel i serie; de næste bragt de følgende søndage).
19. R.G. Collingwood: *The Idea of History*, Oxford University Press 1946, s. 215.
20. Sst. s. 304.
21. I *Historie. Struktur og Eksistens*, Munkegaard 1970.
22. *Dagbog 1947–52* (1990) ud for den 25. september 1949 og 12. oktober 1950.
23. Se *Historisk Tidsskrift* 82, 1982, s. 57–61.

Historiske og kulturhistoriske data på edb

Et databaseprogram og nogle brugererfaringer

Gunnar Solvang

Fortid og Nutid maj 1993, hefte 1, s. 10–20.

Edb-programmet LANDBASE er det første edb-program, der er specielt udviklet til at behandle et dansk, lokalhistorisk kildesæt. Gunnar Solvang præsenterer programmet på grundlag af sine erfaringer som bruger og overvejer, hvordan etnologer og historikere kommer videre med anvendelse af edb til lokalstudier.

Gunnar Solvang, f. 1941, mag.art. i europæisk etnologi. Siden 1986 museumsinspektør ved Køge Museum. Medlem af Landbohistorisk Selskab. Forfatteren har i en række projekter beskæftiget sig med landbokulturhistorie og lokalsamfundsforskning, herunder især med husmænd i det 19. og 20. århundrede.

Interessen for at arbejde med historisk og kulturhistorisk kildestof har som bekendt lange rødder. Men når det drejer sig om historisk kildemateriale på edb, indskrænkes fænomenet til nogle få årtier. I løbet af den periode er pc-en næsten blevet hvermandseje. Samtidig er det blevet vanligere, at historikere – nu også kulturhistorikere og etnologer – har inddraget edb som et nyt værktøj i deres forskningsprojekter. Nogle forskere hader dette nymodens pc-isenkram, måske fordi de endnu lider af den velkendte berøringsangst. Andre elsker det, og ser heri nye udfordringer og muligheder på deres forskningsområde. Hvad enten man tilhører den ene eller den anden kategori, står det imidlertid helt klart, at edb på det historiske og kulturhistoriske område er kommet for at blive. Anvendelsen af kildemateriale vil derfor i stigende omfang være knyttet til brugen af mikrodatamater.

Fra en spæd begyndelse med historisk kildemateriale overført til randhulkort over hulkortmaskine og indtastet datamateriale med forholdsvis enkle søgemuligheder fulgte professionelt udarbejdede data- og forskningsprogrammer. Omend udbudet af den type programmel endnu er relativt beskedent og

langtfra tilpasset det aktuelle brugerbehov, foregår programudvikling i højt tempo på nationalt og internationalt plan ved adskillige universiteter og historiske forskningsinstitutioner.

Internationalt dannedes i 1986–87 organisationen *Association for History and Computing* med det sigte at fremme og udvikle interessen for brug af datamaskiner i alle former for historierundervisning og -forskning.

Samtidig var flere forskningsinstitutioner begyndt at etablere projektsamarbejde på tværs af fag- og landegrænser om samling og udgivelse af programmel og historiske datamaterialer. Et sådant eksempel er *The Historical Workstation Project*, hvis formål er at skabe en »arbejdsplads« for historikere i form af programmel og data efter fælles retningslinjer.¹ Hovedaktiviteten i samarbejdet omfatter distribution af programware, bøger og datamaterialer.

Dansk Data Arkiv (DDA) ved Odense Universitet udgør i denne forbindelse det danske bindeled i projektet til en række udenlandske forskningsinstitutioner, bl.a. det tyske *Max-Planck Institut für Geschichte* i Göttingen. Her har man bl.a. udviklet et omfattende programmelssystem (*Kleio*) med henblik på

anvendelse i international historisk forskning.²

DDA har til formål at opbevare og videreformidle videnskabelige data vedrørende navnlig samfundsvidenskabelige undersøgelser. Siden grundlæggelsen i 1973 har arkivet vist interesse for historiske data og således været det danske center i udvikling og samarbejde om historieforskning og edb. DDA har ud over selve arkiveringen af data dels arbejdet med egne projekter, dels været tekniske konsulenter. Historiske data udgør da også en stigende andel i arkivets samlede accession. Samlingen rummer i dag et datamateriale på ca. 100 maskinlæsbare studier, repræsenterende en lang række af de kildetyper, som flertallet af historisk orienterede forskere benytter.

Størsteparten af DDA's datamateriale kan rekvireres, i det omfang det er tilgængeligt. Ligeledes kan den enkelte træffe aftale med arkivet om indlevering af oparbejdet datamateriale. Man kan også i første omgang advisere om senere aflevering af datamateriale fra uafsluttede eller upublicerede undersøgelser. Herved får arkivet på et tidligt tidspunkt lejlighed til at lokalisere og foromtale de nyeste undersøgelser og datamaterialer til gavn for andre interesserede og parallelle projekter.

Med udgangspunkt i en konkret lokalisering skal jeg i det følgende omtale et edb-program, som er benyttet til oparbejdning af en database. Dernæst lidt om egne brugererfaringer med programmet i tilknytning til det pågældende projekt.

Edb-programmet LANDBASE

I 1988 lanceredes det danske program LANDBASE, udarbejdet for Landbohistorisk Selskab af Gunner Lind, Institut for Humanistisk Informatik, Københavns Universitet.³ Det er et kombineret database- og statistikprogram, be-

regnet til at behandle data om befolknings- og ejendoms historie. Programmet er videreudviklet fra det parallelle undervisningsprogram GRIMULF, som ligeledes er udviklet af Gunner Lind i samarbejde med Jens Christensen og Karl-Erik Frandsen, Københavns Universitet.

Brugergruppen omfatter primært lokalhistoriske arkiver og foreninger samt andre, som arbejder med kildemateriale inden for en forholdsvis begrænset geografisk lokalitet – sogn eller landsby.

GRIMULF rummer syv kildetyper med i forvejen indtastede historiske data om landsbyen Nørre Grimmelstrup i Vedby Sogn på Falster spændende over ca. 200 år. Det er et »lukket« undervisningsdatabaseprogram set fra elevens synspunkt. Men læreren kan »omdirigere« GRIMULF, så den bruger andre data – typisk data om det pågældende lokale samfund. Og netop her ligger den oprindelige tanke bag programmet LANDBASE – et redskab til at fabricere sådanne nye data. Derfor indeholder LANDBASE de to analysemoduler (Rapport og Statistik), som findes i GRIMULF, foruden syv moduler beregnet på oparbejdning af nye data.

LANDBASE bygger altså stort set på samme programmel som GRIMULF med tilsvarende analysefaciliteter. Det indeholder blot ingen indtastede data. Brugeren skal selv foretage indkodning og oparbejde databasen over sit kildemateriale.

Programmet fylder ca. 460 KB. Det består af installationsprogram og hovedprogram, der er opbygget over ni funktioner med hver sin programdel:

- 1: Valg (og oprettelse) af datagrupper.
- 2: Definerings af datagrupper (-filer).
- 3: Definerings af datafiler (datasæt) og ændringer af kataloget over den aktuelle datagrupperes datasæt.
- 4: Omordning af koder i den aktuelle datagrupper (rækkefølgen i kodelisten).

- 5: Indlæsning af datasæt i kataloget af data (tekstfiler, skrevet i programmets ASCII-formater).
- 6: Udskrivning af data (til printer eller tekstfil).
- 7: Aktiv database (datasættene som et »kortkartotek«).
- 8: Rapporter (med udskrift efter brugerbehov).
- 9: Statistik med mulighed for bearbejdning.

Der medfølger en håndbog (manual), som omhyggeligt redegør for programmets opbygning, installation mv., men som på brugerplanet i visse tilfælde godt kunne ønskes yderligere uddybet.

De syv kildetyper, programmet er forberedt til at behandle, omfatter: Folketællinger, kirkebøger, matrikler, arealtællinger, kreaturtællinger, realregistre og brandforsikringer.

Den samling kildetyper, som man ønsker at arbejde med i den pågældende lokalitet/enhed, udgør et *datasæt* (f.eks. folketælling 1801) bestående af en række *poster*. Posten svarer til en enhed i de historiske data (f.eks. om en person eller ejendom) og består af en række variable – de enkelte oplysninger.

Programmet er opbygget således, at de enkelte datasæt (max. 38 datasæt) holdes sammen i en *datagruppe* (f.eks. dækkende en bestemt lokalitet, evt. et ejerlav). Hver datagruppe har fælles katalog over data og koder med et fælles *rodnavn* på fire bogstaver, som man selv vælger. Det kan f.eks. være VEST for Vesterby. Rodnavnet vil derfor optræde i samtlige *filer* med data-, kode-, index- og hjælpefiler, som indgår i nævnte datasæt – eks. VESTDATA.KAT, VESTKODE.KAT, VESTINDX.KAT osv. Endvidere oprettes automatisk data- og styrefiler for hvert enkelt kildesæt (VESTDATA.2 og VESTINDX.2), der f.eks. her kan dække over en indtastet folketælling. Hertil kommer et sæt backup-filer (sikkerhedsfiler). *Datafilene* kan, foruden direkte udskrift til en printer, via en ASCII-tekstfil

overføres til et tekstbehandlingsprogram (f.eks. WordPerfect). Her kan indholdet om nødvendigt redigeres og igen, via programdelen »indlæsning af tekstfiler«, sendes retur i databasen – en af mange fordele undervejs i arbejdsprocessen. Datafilerne kan også føres frem og tilbage mellem LANDBASE og de programmer, der kan læse og skrive faste linjeformater. Det er f.eks. dBase, Reflex, SPSS og StatGraphics.

Hver datagrube er samlet i et *data-katalog*. Der kan kun arbejdes inden for den enkelte kildetypes programmerede grundopstilling. Derimod kan man, såfremt andre kildetyper lader sig indpasse i en af de syv opstillinger (eller dele deraf), udvide antallet af kildetyper – f.eks. passer en kilde som hartkornsekstrakter udmærket til programmets matrikel-skema.

Datakataloget indeholder følgende oplysninger: Etiket (f.eks. Folketælling 1801), start- og slutår dækkende datasættet samt en af de syv kildetyper.

Før indtastning af data påbegyndes, skal der dog først foretages en tilpasning i programmets *kodekatalog*. Her defineres de koder, som styrer de enkelte *dataposter* i forbindelse med indskrivning, udskrivning, sortering og evt. rettelser, og som gør det muligt at arbejde med database og statistik. Kodekataloget omfatter følgende ni *kodelister*: Erhverv, lokalitet (fødested), køn, stilling i familien, civilstand, årsag til matrikulering, kirkelig handling, møntsort og realbehæftelse.

Hver kodeliste har plads til 45 *variable* (f.eks. 45 forskellige erhvervsbetegnelser), hvilket i de fleste tilfælde rækker. Men netop når det gælder erhvervs- og lokalitetsbetegnelser, bliver kodelisten hurtigt fyldt. Her støder man efter min mening på en af programmets væsentligste begrænsninger, når der arbejdes med større enheder (stationsby eller købstad). Især fra slutningen af 1800-tallet, hvor der generelt sker en stigende differentiering i erhverv og ge-

ografisk mobilitet. Det gælder i nogen grad også for landsognet.

Til gengæld kan posterne i de enkelte kodelister samles i fire grupper, som man selv definerer i mere oversigtlige kategorier – f.eks. jordbrugere, håndværkere, handlende osv. Det letter overskueligheden under statistisk behandling af et differentieret materiale.

Via *aktiv database* får man adgang til de enkelte datasæt som i et »kortkartotek«. Her kan slettes, rettes og tilføjes i de enkelte poster. Desuden kan man »blade« i kartoteket.

I *rapportdelen* kan opstilles »filtre« og herigennem defineres, hvad der ønskes

udtrukket fra databasen. Det kan være lige fra en enkelt post (f.eks. alle der hedder Mads Hansen) til alle forekommende husstande i en bestemt ejendom, udtrukket fra samtlige indtastede folketællinger. De ønskede data fra det valgte tidsforløb kan så udskrives til enten fil eller printer. Fra rapportdelen kan også foretages »kig« til poster i andre datagrupper.

Fra programdelen *udskrivning af data* kan der foretages en sorteret udskrivning (til fil eller printer) for evt. at kontrollere navne og numre. Man kan også udskrive til en fil med henblik på redigering og senere indlæsning. I

Familien Larsen fotograferet 1915 i deres tofags stue til et næsten jordløst gadehus i Enderslev. Faderen – tidligere landarbejder – døde ca. 1910. Enken måtte herefter selv klare tilværelsen for sig og sine to sønner, muligvis også for bedstemoderen. Efter børnenes fyldte 14. år kom de i tjeneste som tyende på sognets gårde.

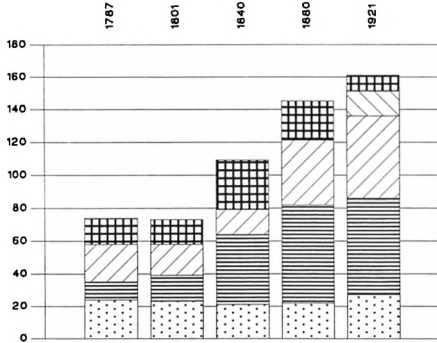
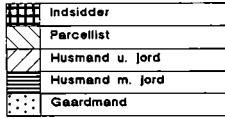
Af Enderslev sogns 161 husstande i 1920 var 60 husmænd uden jord samt innsiddere. Til disse familiers bolig hørte højst en stump havejord.

Folketællinger, matrikel- og hartkornsoplysninger udgør hovedparten af det indtastede datamateriale til belysning af Enderslev sogns sociale og økonomiske forhold i en række snit fra 1787 til 1920. (Foto i privateje).

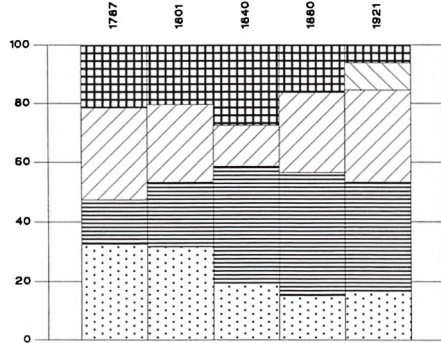
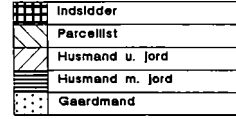
Base: ENDE Grundlag: Folketælling 1787. Udvikling i tid af 1. erhverv
 Filte r: 1. erhverv = Gaardmand eller 1. erhverv = Husmand m. jord eller 1. erhverv = Husmand u. jord eller 1. erhverv = Parcelist eller 1.

Base: ENDE Grundlag: Folketælling 1787. Udvikling i tid af 1. erhverv
 Filte r: 1. erhverv = Gaardmand eller 1. erhverv = Husmand m. jord eller 1. erhverv = Husmand u. jord eller 1. erhverv = Parcelist eller 1.

Antal personer

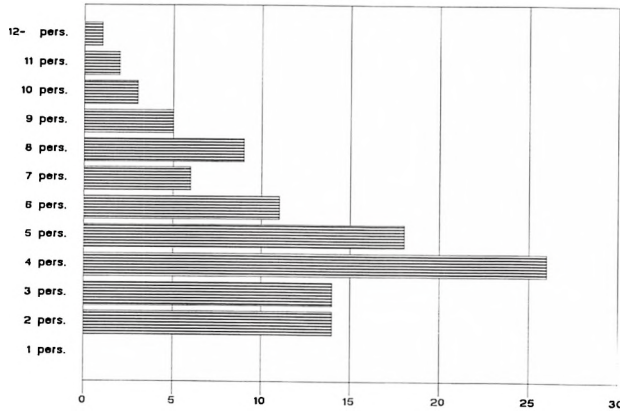
% i klassen personer

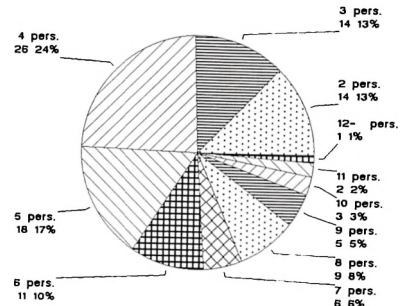
Base: ENDE Grundlag: Folketælling 1840. Fordeling af husstandsstor. Udgaee
 t: 1

Base: ENDE Grundlag: Folketælling 1840. Fordeling af husstandsstor. Udgaee
 t: 1

Antal husstande

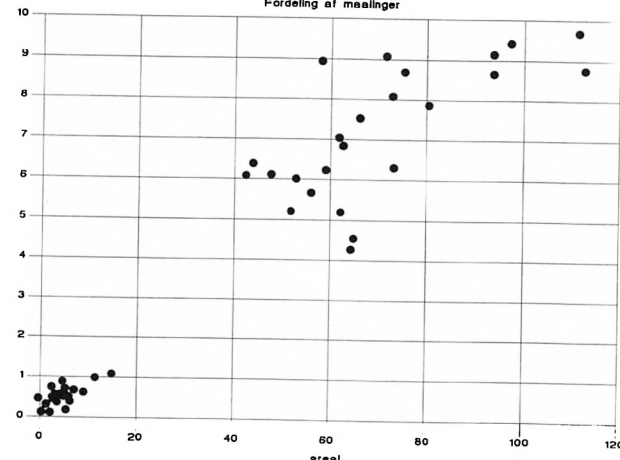
Procent husstande

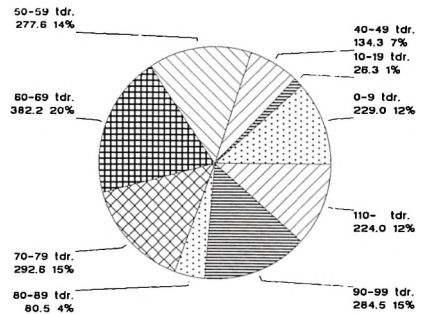
Base: ENDE Grundlag: Hørtkornsekstrakten 1840. Krydstabulering af hørtkorn mod areal

Base: ENDE Grundlag: Hørtkornsekstrakten 1840. Fordeling af areal

Fordeling af maalinger

Procent areal

Nogle eksempler på LANDBASE-programmets behandling og udskrift af grafik fra pilotprojektets database over Enderslev.

Øverst: Udviklingen over tid (antal personer og procentvis) i en række snit for fem socio-økonomiske kategorier – gårdmand, husmand med eller uden jord, parcellist og indsidder. De pågældende kategorier er »filtreret« fra databasen over sognet indeholdende 3.102 indkodede personer.

I midten: Eksempel på sognets husstandsstruktur i 1840 (jf. folketællingen) vist ved henholdsvis et søjlediagram over fordelingen på antal husstande og et cirkeldiagram over den procentvise fordeling.

Nederst: Fordeling af måling i hartkornsekstrakten 1840 ved en krydstabulering af areal mod hartkorn. Heraf fremgår ikke overraskende, at husmænd med jord befandt sig under »en-tønde hartkornsgrænsen« mens de øvrige jordbesiddere – gårdmændene – var ansat fra fire td. hartkorn og opefter. Cirkeldiagrammet viser den procentvise arealfordeling.

begge tilfælde er det muligt at foretage en filtrering af ønskede data på samme måde som i rapportdelen.

I *statistikdelen* kan brugeren ud fra et valgt grundlag i databasen lave statistiske opgørelser i form af taltabeller og grafik. Det sker på baggrund af et metodevalg ud fra tre muligheder: 1. Fordeling (inden for det enkelte datasæt), tidsfordeling (inden for flere datasæt) og krydstabulering (fordeling efter to variable på en gang). 2. Valg af variabel der skal laves statistik på. 3. Evt. indkredsning af udvalgte poster ved at indskyde et søgefilter. Såvel grafik som tabeller kan udskrives på printer, dog med forbehold over for de sædvanlige printerproblemer. Arbejdes der med mange variable, kan grafikken være temmelig uoverskuelig, ligesom der kan forekomme forstyrrende overskrivninger i tekst og tabeller.

LANDBASE-programmet lever på de allerfleste punkter op til det lovede i håndbogen. Har man først oparbejdet en vis rutine, er det et behageligt program at arbejde med. De forskellige programdele er udnyttet til langt ud i krogene, med mulighed for opstilling og bearbejdning af endog meget betydelige datamængder. Såfremt pc-en kun har 1/2 MB hukommelse, kan det godt indebære problemer ved udprintning af grafik på en laserprinter. En matrixprinter kan derimod udprinte langt større datamængder i grafik.

Det er imidlertid også muligt at til-

føre programmet mindre forbedringer og lave ændringer, som håndbogen ikke foreskriver. Hvis man ønsker at udbygge en post med tekstfelt eller en note, så kan man i tilknytning til navn indtaste et tal eller søgesymbol (f.eks.: Sine Hansdatter (*)). Det er så muligt bagefter at filtrere samtlige poster efter søgesymbolet (*) og konvertere dem til tekstbehandlingsprogrammet for her at viderebearbejde de enkelte poster i et separat supplementregister. Altså igen en blanding af edb og »manuel« metode.

Arbejdes der med flere datasæt, f.eks. ejerlav eller sogne, er det muligt at lave horisontale sammenligninger af de enkelte kildesæt (f.eks. folketællinger i flere sogne). Fremgangsmåden er ikke nævnt i håndbogen, da den sikkert ikke har været udtænkt og afprøvet af programmøren. Men metoden kan opnås ved at udskille de enkelte data- og kodefiler, redefinere dem og overflytte dem i et nyt databaseprogram. Mulighederne for sådanne forbedrende indgreb uden om programmet er faktisk mange, og de udvides, efterhånden som man lærer de enkelte programdele at kende til bunds.

De begrænsninger, der helt naturligt er sat for ethvert edb-program, består i LANDBASE af manglende muligheder for at arbejde mere på tværs af de enkelte variable. Det skyldes programmets opbygning og struktur, måske i nogen grad også dets kapacitet? Desuden savnes i høj grad et fritekstfelt; plads til blot et par enkelte tekstlinjer

ville have kunnet løse mange kildemæssige struktureringsvanskeligheder under indtastningen.

Et andet væsentligt problem er overflytning af databasen til andre databaseprogrammer, f.eks. dBase, som håndbogen siger er muligt uden at redegøre nærmere for fremgangsmåden. Det er her vigtigt, at brugeren helt trygt kan foretage udveksling og samkørsel med andre, større og mere udviklede databaseprogrammer, som opfylder videregående krav.

LANDBASE vil dog – med enkelte modifikationer – i langt de fleste tilfælde kunne indfri det aktuelle behov for hovedparten af lokalhistorisk interesserede brugere. Man kan nøjes med at arbejde med en enkelt kildetype, og man kan arbejde med samtlige fore-

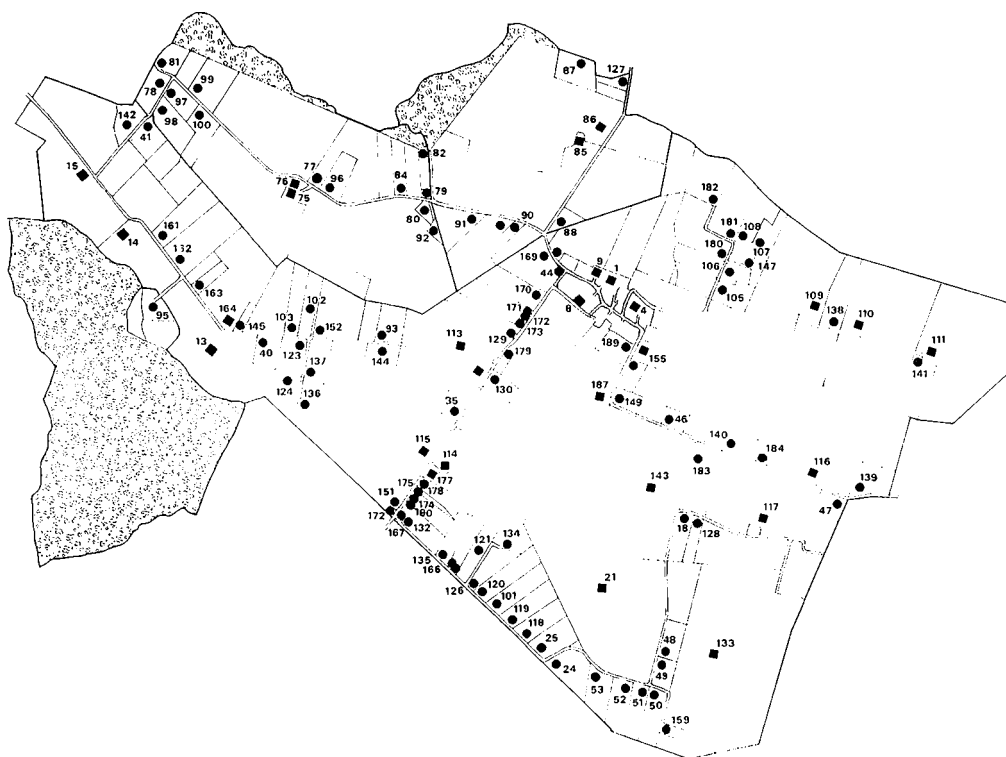
skrevne og dermed udnytte programmet fuldt ud.

Men den, der stiller større krav til det oprindelige »undervisningsprogram«, må tilrådes at søge sig et nyt program for viderekomne.

Brugererfaringer med et LANDBASE-projekt

Min brugererfaring med LANDBASE omfatter et pilotprojekt ved Køge Museum over et par år. Programmet er benyttet til oparbejdning af data om ejendoms-, erhvervs- og demografiske forhold på sogneniveau i perioden 1787–1920.

Materialet er led i en etnologisk undersøgelse, der skal belyse samspillet

Kort over bebyggelsen af gårde (firkant) og huse (prik) i Enderslev sogn 1920 (landsbyen kun med gårde). Hver bebyggelse tildeles et ejendomsnummer. Med det som indgang er det muligt at udtrække alle de indtastede personer, som gennem årene har beboet ejendommen. Ejendomsnummeret udgør desuden bindeled til databasens øvrige kildegrupper. (Tegning: Gunnar Solvang).

mellem kulturlandskabets fysiske forandring og den sociale, demografiske og erhvervsmæssige udvikling i tre østsjællandske sogne fra landboreformtiden til i dag. Sagnet – med Enderslev sogn som pilotprojekt – udgør projektets mindste lokalsamfundsenhed. Det skal så igen ses i et større, komparativt, regionalt perspektiv med andre sogne og regioner, i et forsøg på at indkredse nogle væsentlige regionale kulturvariationer og -grænser.

På andet niveau kører derfor et parallelt LANDBASE-projekt, hvor formålet i første omgang er at skaffe ny basisviden om Østsjælland til brug for en bredere, kulturhistorisk belysning af regionen i nyere tid. Dernæst at indkredse og afgrænse det karakteristiske ved regionens kulturhistorie. Om dette langsigtede, tværmuseale, etnologiske forskningsprojekt samarbejder Roskilde amts tre kulturhistoriske museer og et par museer, der grænser op til amtet.⁴

Pilotprojektet har været retningsgivende for den første fase af regionsprojektet, idet metoder, erfaringer og resultater dannede udgangspunkt for den efterfølgende oparbejdning af en database over syv sogne for perioden 1801–1840. Tilsammen repræsenterer disse sogne regionale forskelle i kulturlandskab, bebyggelse, økologi, erhvervsstruktur og urbanisering.⁵ Flere sognedatabaser følger fra nyligt tilknyttede projektfolk.

Selve pilotprojektet er ført videre på en række nye områder. I næste fase, som tidsmæssigt rækker frem til i dag, suppleres undersøgelsen endvidere med materiale fra feltarbejde i lokaliteten og inddragelse af andre arkivalske kilder. Denne fase er endnu uafsluttet.

På nuværende tidspunkt foreligger der imidlertid en komplet database omfattende tre sogne med seks »demografiske snit« for perioden 1787 til 1920 og med den tilsvarende udvikling i sognenes ejendomsforhold.⁶

For »pilotsoget« Enderslev har det været muligt at koble befolkningen og ejendommene med en usikkerhedsfaktor på under 1%. Metoden til at følge et sogns ejendomsudvikling over ca. 200 år og indplacere *hver person* (ialt 3102) på det rigtige hjemsted i de omtalte snit må siges at være lykkedes. Men detektivarbejdet med at få de sidste »tvivlsomme« korrekt placeret, er – grundet »huller« i materialet og andre vanskeligheder – så enormt ressourcetrævende, at jeg vil anbefale en nøje overvejelse, inden man vover sig helt derud. Muligvis vil man ved inddragelse af andre kilder kunne skyde genvej.

Hvis formålet med databasen kun var at se på person- og ejendomsforhold – samlet eller hver for sig – indebar det ikke større problemer. Men da basen skal danne udgangspunkt for statistisk bearbejdning på tværs af alle personer og sogne i tid og rum, dels kunne inddrages som kildemateriale i dyberegående etnologiske undersøgelser, har det sideløbende været nødvendigt at udvikle supplerende metoder til det bestående program.⁷

Det gælder først og fremmest en sikker jævnføring mellem personer og ejendom. Til brug for dette har vi udarbejdet såkaldte *jævnføringslister*, som tjener til sammenføring af personer (husstandsoverhoved, bruger/ejer), matrikelnumre og det konstruerede, fortløbende ejendomsnummer, som programmet arbejder med. Dette nummer udgør bindeleddet mellem de enkelte kilde typer og er således den vigtigste indgang til databasen i rekonstruktionen af f.eks. sognets bebyggelsesudvikling. Denne indtegnes manuelt på de kort, som foreligger i de respektive tidssnit. På længere sigt arbejdes der på en digitalisering af kortmaterialet og en edb-sammenkobling af kort- og datamateriale. Jævnføringslisterne er udarbejdet på baggrund af filtrerede data (fra databasen), der overføres til et tekstbehand-

lingsprogram (WordPerfect), hvorfra listerne videreudbygges manuelt.

Et andet problem er definitioner og procedure i forbindelse med betegnelse og placering i personschemaets tre (af ni) kategorier: 1. stilling i familien, 2. første erhverv og 3. andet erhverv. Her er i flere tilfælde tale om overlapninger, f.eks. optræder husmor og lærling/svend både under stilling i familien og første erhverv. I personschemaets definitioner af stilling i familien gælder det navnlig, om personerne har relationer til »kærefamilien« eller de har selvstændigt hushold i samme ejendom – aftægtsfolk, indsiddere mv.

Et vigtigt forhold er desuden kodningen af programmets opdeling i personernes første og andet erhverv. Den opdeling kan med fordel udnyttes til en nærmere defineret af den enkelte persons sociale og erhvervsmæssige status; f.eks. første erhverv: husmand uden jord og andet erhverv: træskomand.

Har man lagt sig fast på en persondefinition, må denne – af hensyn til ensartet statistisk behandling over tid – nødvendigvis gennemføres for de efterfølgende folketællinger. Det kan indebære en del problemer, eftersom der forekommer variationer fra tælling til tælling, ligesom parallelliteten mellem definition og »virkelighed« ikke altid følges ad, fordi forholdene ændres over tid. F.eks. er en husmand uden jord og smed (som bierhverv) ikke det samme i 1787 som 1920'erne, hvor han slet og ret betegnes efter sit håndværk. En tolkning af statistik- og dataudredning må derfor understøttes på anden vis.

På baggrund af de indhøstede erfaringer vil jeg sammenfatte: Det er vigtigt at kunne transformere kilderne til en overskuelig og anvendelig database uden »at gøre vold« på originalmaterialet. Hvis man ved hjælp af LANDBASE ønsker at gennemføre ensartede principper for et databasemateriale med kilde typerne spændende over et langt tidsrum og under større sociale, erhvervs-

og samfundsmæssige forandringer, er det efter min mening helt nødvendigt med nogle justeringer eller redefineringer i forhold til det originale kildemateriale. Ellers bliver materialet næppe umiddelbart sammenligneligt og positivt brugbart. Det bør imidlertid være et ufravigeligt krav, at man helt fra »dataplanet« kan redegøre for de afvigelser og justeringer, der forekommer mellem databasen og det originale kildemateriale. Går man til »tolkningsplanet«, må udredningen af statistik og data naturligvis foregå under henvisning til disse uundgåelige afvigelser.

Almindeligvis bygger etnologer deres undersøgelser primært på kvalitative eller såkaldte bløde data, bl.a. indsamlet via feltarbejde og arkiver, til forskel fra de mere kvantitative og »hårde« data, som statistik og databaser almindeligvis repræsenterer. Alligevel finder jeg, at edb kan inddrages som et supplerende hjælpemiddel i udforskningen af den kulturhistoriske udvikling og dens sammenhænge på lokal- og regionsplan.

At inddrage større dataviden via edb for herigennem at blive i stand til at udvide et af etnologens hidtil traditionelle forskningsfelter – lokalstudiet – til også at omfatte større regionale enheder, finder jeg ikke ligger uden for fagfeltet. Det er faktisk praktiseret tidligere, blot ud fra manuelle metoder, og før vi fik almindelig tilgang til edb.⁸ Spørgsmålet er nok snarere, hvorvidt man i en ændret arbejdsproces formår at fastholde den kvalitative metode.

For etnologer og kulturhistorikere kan etableringen af og arbejdet med databaser efter min mening aldrig blive målet i sig selv. Til gengæld ligger der en udfordring i benyttelsen af et sådant nyt stykke »edb-værktøj«. Med det vil forskeren i langt højere grad være i stand til at kunne overskue, udnytte og behandle et betydeligt større historisk/kulturhistorisk vidensfelt, end det tidligere har været tilfældet.

Eksempel på familie og hushold på en gård i Enderslev sogn ved århundredskiftet. En tregenerations familie med den afgangede gårdmand og bedstefar på aftægt. Ellers var de alternative muligheder for sognets ældre og ikke erhvervsaktive en kummerlig tilværelse som almisselem i en stue eller på sognets fattiggård. Gårdens tyende bestod i dette eksempel af to tjenestepiger og to karle i den tid, børnene var små og endnu ikke deltog i det daglige arbejde.

Oplysninger om det enkelte husholds størrelse og sammensætning – som dette »billedeksempel« afspejler – kan ved hjælp af edb-programmet sættes ind i et bredere, komparativt perspektiv i tid og rum. Det gøres ved sammenligning med tilsvarende oplysninger om alle sognets ejendomme udtrukket fra databasen via programmets rapport- og statistikdel.

Som eksempel kan her nævnes, at det samlede antal tyende i 1880 udgjorde 13% og i 1920 11% af Enderslevs befolkning på henholdsvis 660 og 692 indbyggere. (Foto i privateje).

Hertil kommer så muligheden for at oparbejde ny dataviden, som på kortere eller længere sigt kan komme en bredere brugergruppe til gode. For ikke at tale om sammenkædningen af nye edb-baserede kildegrupper, hvorved det bliver muligt at anlægge helt nye indfaldsvinkler på eksisterende kildemateriale.

Men ikke mindst bør vi forsøge at inddrage »edb-værktøjet« positivt i vores forskning, fordi der herigennem åbnes mulighed for – via anlæggelse af en etnologisk synsvinkel på et langt større, systematiseret kildemateriale – at sup-

plere den traditionelle, kvalitative metode og applikere den på større helheder i et tids- og rumsligt perspektiv.

Afslutningsvis vil jeg mene, at kulturhistorikere og etnologer må kunne bidrage med nogle konstruktive synspunkter, når det gælder de nye tiltag på edb-området. Det vil være naturligt, at også etnologer deltager i den principielle, faglige debat, som netop nu foregår på historikerfronten.⁹ Dels på grund af etnologiens nære tilknytning til historiefaget som en af de vigtigste nabodiscipliner, dels på grund af anvendelsen

af fælles kildestof. Sideløbende hermed er det imidlertid også nødvendigt, at vi, på linje med historikerne, forholder os kritisk til disse nye metoder, hvorfor en bredere og mere tværfaglig debat måske i høj grad er berettiget. Og denne debat kunne udmærket foregå i Fortid og Nutid.

Noter

1. Hans Jørgen Marker: »... ich lob die raynen weib« – Historiske datamaterialer som udgivelser. *DDA-Nyt* 58, 1991, s. 27–36.
2. Hans Jørgen Marker: DDA og historie. *DDA-Nyt* 49, 1989, s. 29.
3. *Edb-programmet LANDBASE*. Programdiskette og manual (55 s.) Karl-Erik Frandsen, Gunner Lind og Jens Christensen. Landbohistorisk Selskab. Pris: 950,- kr.
4. Projektet: Den østsjællandske regions kulturhistorie i nyere tid – kulturlandskab, menneske og erhverv, er kort skitseret i *Nyere Tid, Historisk-etnologisk nyhedsbrev*, november 1991, s. 24–25.
5. Til nævnte projektdel bevilgede Roskilde Amt økonomiske midler til at ansætte stud. mag. Niels Jul, Institut for europæisk Folkelivsforskning, til at oparbejde database vedr. folketællinger for 1801, 1834 og 1840, 1844-matriklen samt hartkornsekstrakt 1840.
6. Databasen, der består af i alt 7902 poster og 27 variable, er forhåndsanmeldt til DDA under DDA-1593. Se redegørelse i *DDA-Nyt* 61, 1992, s. 37–38.
7. Der foreligger en detaljeret metodebeskrivelse af perioden 1801–1840, som bygger på mine egne og styringsgruppens diskussionsresultater. En fortsat beskrivelse er under udarbejdning.
8. Som et eksempel tænker jeg her på den svenske etnolog Börje Hanssen: *Österlen. Allmoges, köpstadfolk och kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*. 1952, 1977.
9. Med henvisning til bl.a. to edb-seminarer på Institut for Humanistisk Informatik ved Københavns Universitet i hhv. 1989 og 1992, støttet af Forskerakademiet og Det Humanistiske Forskningsråd.

Den danske revolution – endnu en gang¹

Thorkild Kjærgaard

Fortid og Nutid maj 1993, hefte 1, s. 21–29.

Thorkild Kjærgaards disputats *Den danske Revolution* (1991) har med sin økohistoriske tolkning af det danske landbrugs udvikling 1500–1800 fremkaldt en livlig diskussion. *Fortid og Nutid* bragte i 1992 (s. 16–57) en række overvejende kritiske indlæg i denne debat. Thorkild Kjærgaard kommenterer her disse indlæg. Bl.a. finder han, at kritikerne ikke i tilstrækkelig grad er opmærksomme på energispørgsmålets fundamentale betydning i hans tolkning.

Thorkild Kjærgaard, f. 1945, dr.phil., museumsinspektør ved Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Har ud over disputatsen bl.a. skrevet *Denmark gets the News of '76* (Danmark og den amerikanske uafhængighedserklæring) (1975), *Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet* (1980); *Danmark og den franske revolution* (1989) og *Bladtegninger på Frederiksborg* (1991).

Standretten

Da general Dmitri Volkogonov den 7. marts 1991 mødte op i det sovjetiske forsvarsministeriums mødesal for at diskutere sit omdebatterede udkast til en ny officiel fremstilling af den 2. verdenskrigs historie, sagde han: »Jeg er enig med dem, der siger, der er mange fejl i denne bog ... Men lad os diskutere dem. Lad os fremsætte vore synspunkter [i stedet for at komme med anklager og beskyldninger].«² Men Dmitri Volkogonov havde misforstået situationen. Han stod over for en forsamling, hvoraf dele ønskede at gøre mødet til en stalinistisk standret.

På samme måde havde jeg, da jeg den 6. december 1991 mødte op til forsvaret af min allerede dengang livligt diskuterede bog om den danske revolution, i nogen grad misforstået situationen. Flere af opponenterne var tydeligvis ikke mødt op for at diskutere synspunkter og vise vejen til forbedringer, men for at fremsætte anklager og beskyldninger mod mig for mangel på videnska-

belig alvor og kvalitet. Dette gjaldt i særlig grad to af opponenterne ex auditorio, overinspektør ved Nationalmuseet, cand.scient. Bent Aaby og geografen, professor, dr.phil. Sofus Christiansen. Hvad angår Sofus Christiansen har vreden stadig ikke lagt sig, som det fremgår af oktobernummeret af Det naturvidenskabelige Fakultets blad, *Hovedområdet*.³

Da hverken Bent Aaby eller Sofus Christiansen synes interesseret i at diskutere, men udelukkende i at gøre sig til af deres egen videnskabelighed,⁴ skal jeg ikke gå nærmere ind på deres indlæg. Men for at der ikke skal herske tvivl om, at jeg er lydhør over for konkret og operationel kritik, uanset i hvilken form den fremsættes, skal jeg oplyse, at der i 3. oplag af bogen, som kom på gaden kort før jul 1992, er foretaget en række mindre rettelser, blandt andet foranlediget af de indvendinger, som er fremført af Bent Aaby og Sofus Christiansen. Således på side 70, hvor jeg har taget hensyn til den for bogen som sådan ubetydelige, men i øvrigt utvivl-

somt berettigede indvending, Bent Aaby har rejst mod udsagnet: »I dag er den vilde kløver forsvundet i Danmark. Hvad der findes af »vild« kløver er i virkeligheden forvildet kulturkløver.«⁵ Både Bent Aaby og Sofus Christiansen kritiserer min sammenkædning af kalkoverfladens niveau og jordens kalktrang.⁶ Kritikken er næppe helt fair, da jeg formulerer mig langt mindre kategorisk, end de to opponenter lader forstå. Men det skal ikke bestrides, at sammenhængen mellem jordens kalktrang og kalkoverfladens niveau er mindre klar, end jeg antyder. I den engelsksprogede udgave af bogen, som udsendes i slutningen af 1993, er kortet over kalkoverfladens niveau derfor fjernet og erstattet af et kort over de vigtigste jordbundstyper i Danmark,⁷ ligesom ca. $\frac{3}{4}$ side tekst udelades.

Derimod har jeg selvfølgelig ikke taget hensyn til de indvendinger, som ikke bygger på hvad jeg siger, men på de to naturvidenskabelige opponenteres fordrejninger og karikeringer af mine synspunkter. Og sådanne er der adskillige af.⁸ Bent Aaby gør således et stort nummer ud af, at jeg fremhæver bogen som et nyt træk i landskabet omkring år 1800. Hvordan kan det være rigtigt, når perioden fra omkring år 500 før Kristus betegnes som »bøgetiden«, spørger Aaby spydigt.⁹ Javist fremhæver jeg bogen som et nyt træk i landskabet hen mod år 1800, men ikke i den forstand, at jeg hævder, at bogen ikke tidligere har været udbredt, således som Aaby lader forstå. Tværtimod anfører jeg, at bogen vandt frem i 1400- og 1500-tallet, altså i den periode, som ligger umiddelbart forud for og lapper ind over den periode, som er genstand for min undersøgelse. Det gør jeg – kuriøst nok – med henvisning til en i øvrigt svært tilgængelig afhandling af ingen anden end Bent Aaby selv.¹⁰

Økokrise, landbrugsrevolution og landboreformer

Et fundamentalt punkt i *Den danske Revolution* er ideen om, at Danmark fra 1600-tallets slutning var på vej ind i en økokrise, der på længere sigt ville have ført til en ødelæggende fødevare- og energikrise. Takket være 1700-tallets nye energikilde, stenkul, og takket være en landbrugsrevolution, hvis slutsten var introduktionen af kulturkløver, lykkedes det at redde landet ud af krisen og få Danmark bragt ind på et spor, som ret uproblematisk fører frem til det land, vi kender i dag. De fleste af deltagerne i debatten om min bog anerkender, at der i slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet forekommer et kompleks af fænomener, som kan sammenfattes under udtrykket en økokrise.¹¹

Har der været en krise, som man i sidste øjeblik fik sig reddet ud af, rejser det spørgsmålet om, hvilke kræfter der lå bag succesen. Det svar, som ikke bare den historiografiske tradition, men hele den danske kulturelle tradition lægger op til, er, at det skyldtes den dynamik, som landboreformerne i slutningen af 1700-tallet tilførte det danske samfund. Flere af mine kritikere hæfter sig i denne forbindelse ved, at en række af de store forandringer i landbruget, blandt andet brugen af kløver, som jeg selv detaljeret dokumenterer, først slår igennem i stor målestok i 1780'erne og 1790'erne, altså i landboreformernes årtier. Når jeg trods dette hævder, at det ikke var landboreformerne, som bragte Danmark ud af krisen, men at landboreformerne tværtimod var et afledt fænomen, så går jeg mod mine egne resultater, og min bog bliver et smukt eksempel på, at en forfatter selv afkræfter, hvad han vil bevise. »Et skud i foden på doktoranden selv ... præses skyder faktisk bolden i sit eget mål,« som Dan Charley Christensen udtrykker det.¹²

Kortene i *Den danske Revolution*, s. 76–79, viser ganske rigtigt, at kløver først blev synlig i stor målestok i 1780'erne og 1790'erne. En forstærkende rolle spiller her et særligt forhold, som nok burde have været trukket stærkere frem i bogen, nemlig at kilde-materialet »favoriserer« 1780'erne og 1790'erne på bekostning af 1760'erne og 1770'erne, og at udbredelsen af kløver i 1760'erne og 1770'erne derfor fremtræder relativt svagere, end den utvivlsomt var. Mange oplysninger om kløver stammer fra de detaljerede rapporter over landbrugets forhold, som landets godsejere blev afæsket i stadig større tal i 1780'erne og 1790'erne. Var tilsvarende detaljerede rapporter blevet afkrævet godsejerne i 1760'erne og 1770'erne, ville det sikkert have givet en række nu for altid formentlig tabte oplysninger om kløveravl. I samme retning trækker det, at bevaringsgraden for godsarkiver generelt set aftager, efterhånden som man bevæger sig bagud i 1700-tallet. Hvordan billedet ville have set ud, hvis man også havde afæsket bønderne oplysninger om deres bedrifter, kan man ikke engang gisne om. – Det er blevet kritiseret, at kortene er akkumulerende. Akkumulationsprincippet kan i et par tilfælde muligvis have ført til et for optimistisk billede af kløverens udbredelse, idet enkelte tidlige forekomster af kløver uberettiget kan være blevet ført op gennem alle fire situationskort til 1805. Forekommer dette, vil det dog formentlig snarest være uden for de centrale, kløverdyrkende områder, altså først og fremmest i det vestlige og nordlige Jylland. At det skulle være en følge af akkumulationsprincippet, at kortene til sidst (i nogle egne) er næsten grønne, som Karl-Erik Frandsen antyder,¹³ er uden hold i realiteterne. For de fleste lokaliteter er der anført adskillige belæg for fortsat tilstedeværelse af kløver efter første forekomst, og ingen steder hyppigere end på det Fyn, der samtidig er det grønneste

af alle områder. Tværtimod at give et for optimistisk billede af kløverens udbredelse giver kløverkortene et konservativt billede, idet kun udsagn, som eksplicit omtaler kløver, er medtaget. Indicier på kløveravl, selv de mest sikre (for eksempel omtale af »kunstenge« og »udlæg i havre«), er altså udeladt, hvis ikke kløver udtrykkelig nævnes.

Afgørende er imidlertid, at de udviklingslinier, jeg omtaler i bogen, alle er begyndt længe før 1780'erne og 1790'erne; de følger blot det for accelererende processer sædvanlige mønster: I starten syner selv en stor procentvis forøgelse næsten ikke, senere bliver det anderledes. Denne senere fase, hvor selv forholdsvis beskedne procentvise forøgelser ses tydeligt, indtræder for kløver i slutningen af 1700-tallet. Der er ingen særlig grund til at antage, at udbredelsen af kløver, der efter kløverkortene at dømme har været meget afhængig af »naboeffekten«, ville have forløbet væsentlig anderledes uden landboreformerne. Det samme gælder de andre parametre for økologisk genopretning, jeg omtaler.

I mange tilfælde var fællesskabet en tryghedsfaktor, som gav styrke og mod til at prøve noget nyt, for eksempel kløveravl, jævnfør Karl-Erik Frandsens instruktive bearbejdning af »kløverbilaget«,¹⁴ hvoraf fremgår, at det fortrinsvis var bønder i uudskiftede landsbyer, som tog slæbet med at introducere kløver på bondegårdsjorden i Danmark. Dette forhindrer naturligvis ikke, at fællesskabet også nu og da kan have fungeret som en hæmsko, hvad den af Birgit Løgstrup gengivne hændelse fra Voer synes at vise.¹⁵ »Synes at vise« – for hvad viser Voer-bøndernes modstand mod kløver egentlig? Viser den, at fællesskabets bønder var træge og uforstandige, sådan som vi er tilbøjelige til at mene, eller viser den, at de forstandigt og lysende rationelt – men, som vi ved, for-gæves – kæmpede for at beholde resterne af det gamle, for evigt tabte fri-

tidssamfund?¹⁶ Her er måske et eksempel på den rationalitet, som Steen Busck ironiserer over, at jeg tillægger »1700-tallets overtroiske bønder«. ¹⁷

Det eneste, der er positiv basis for at sige, er, at landboreformerne øjensynligt ikke standsede de gavnlige processer, der var sat i gang i årtierne forud. At hævde, at landboreformerne på afgørende måde fremskyndede processen, er at ty til ubeviselig, konventionel viden hentet fra nationens ideologiske skatkammer. Eller for at vende det om: Forestiller man sig virkelig i fuld alvor, at udbredelsen af kløver skulle have stoppet omkring 1785, hvis ikke man havde fået udskiftning og selveje?

Alt dette betyder ikke, at jeg står fast på hvert et ord. Jens Holmgaards diskussion af skattestrukturen såvel som hans bemærkninger om udviklingen af det offentlige forbrug i 1700-tallet¹⁸ har således gjort det klart, at mine overvejelser om disse spørgsmål på side 161 bør korrigeres.

I øvrigt mener jeg, hvad der helt synes at være forbigået opmærksomheden, at det grundlæggende svar på, hvorfor Danmark kom ud af økokrisen, ligger et helt andet sted end i landbruget, nemlig i løsningen af energikrisen, altså i sidste ende i den teknisk-videnskabelige udvikling, som i 1700-tallet gjorde det muligt at anvende fossil energi i form af stenkul til stadig mere bredspektrede formål, ud over opvarmning blandt andet til udsmeltning af jern.¹⁹ Set i dette lys er diskussionen for eller imod landboreformerne som igangsættere af den moderne udvikling meningsløs, da grundlaget for det moderne samfund ligger i overgangen fra et energi- og råstofforsyningssystem baseret på træ til et system baseret på fossil energi.

Bag ideen om landboreformerne som det store gennembrud i Danmarks historie ligger forestillingen om, at Danmark indtil et godt stykke op i 1800-tallet fulgte sin egen udviklingslinje. Mens

England gennemførte industrialiseringen, gennemførte Danmark landboreformerne, som sikrede, at vi ikke tabte terræn. Var ideen om, at landboreformerne – stavnsbåndsløsning, udskiftning, selveje, hoveriregulering og fredskovsforordningen af 1805 – kunne gøre det ud for den industrielle revolution, rigtig, ville det være et mirakel, som satte Jesu bespisning af de 5000 mand i ørkenen alvorligt i skyggen. Sådan var det imidlertid heller ikke. Udviklingen i Danmark var i sidste ende en del af den industrielle revolution.

Liberalismens betydning

I de to økonomer Ingrid Henriksens og Ester Boserups interessante og yderst instruktive indlæg sættes den danske udvikling ind i et bredere, europæisk og globalt perspektiv. Et af hovedspørgsmålene er her, om kontrasten mellem den manglende udvikling i den Tredie Verdens landbrug og den succesrige europæiske udvikling skyldes udskiftningen, selvejet med mere, kort sagt den liberalisme og individualisering, som ubestrideligt ligger i de danske landboreformer og i den europæiske udvikling sidst i 1700-tallet som helhed. Ingrid Henriksen synes at mene, at der er en sammenhæng. Jeg har svært ved at se den.

Som allerede anført er jeg af den opfattelse, at det var den forøgede tilgang af ressourcer, specielt energi og råstoffer, som gav det danske (og det europæiske) landbrug og samfund en hidtil uset dynamik i slutningen af 1700-tallet. Ikke arbejdsdeling²⁰ og handel, der bare er at bytte allerede tilstedeværende ressourcer. Hvad skulle arbejdsdeling hjælpe i et samfund uden ressourcer? Hvad skulle arbejdsdeling hjælpe i Somalia i dag eller i et økologisk svækket 1700-tals Danmark uden mulighed for at skaffe stenkul fra et naboland? Denne ressourceinitierede dynamik var

til stede allerede før landboreformerne, og jeg har vanskeligt ved at tro, at dens fortsatte tilstedeværelse kan have været afhængig af overgang til selveje eller andre liberalistiske mærkesager; måske ville dynamikken have været endnu stærkere, hvis man ikke havde accepteret de byrder, som landboreformerne lagde på landbruget og dermed på samfundet, blandt andet i form af tilbagevendende overkapitalisering og spekulationsbølger, der synes at være en uundgåelig følge af selveje. Hvorfor ikke? Det forudsætter blot, at bønderne ikke ville forsøge at udnytte en prisstigning til at trække sig ud af markedet. Denne risiko, som Ingrid Henriksen nævner,²¹ var næppe til stede i Danmark. Der er mange vidnesbyrd om bondesamfundets intensive kontakt med markedet længe før landboreformerne,²² jævnfør Ester Boserups bemærkning om, at »Danmarks økonomi allerede fra periodens begyndelse [1500] var en markedsøkonomi, hvis udvikling var baseret på en stor eksport af landbrugsprodukter«.²³

Dette leder hen til et ejendommeligt, alt for lidt påagtet paradoks ved liberalismen: Endskønt den udgiver sig for, og almindeligvis også opfattes som en opskrift på økonomisk udvikling, så er det i reglen vanskeligt konkret at eftervise dens positive virkninger i så henseende. Sådan var det i 1700-tallet, og sådan er det stadig, således som vi for øjeblikket får det demonstreret med næsten chokerende klarhed i det tidligere Sovjetunionen og mange andre steder.²⁴ Langt snarere end økonomi synes liberalismens område at være magt, med smadring af lokale magtstrukturer som dens egentlige speciale. Det så man i 1700-tals samfund som Danmark og Frankrig,²⁵ ligesom man ser det for øjeblikket i Europa, hvor det Indre Marked ved sin ubønhørlige nedbrydning af »tekniske handelshindringer« af enhver art viser sig at fungere perfekt som nedrivningskugle over for lokale magtstrukturer –

for eksempel den danske økonomiske og sociale lovgivning.

Hvad den Tredie Verden kan lære af 1700- og 1800-tallets danske (og europæiske) samfund er, at hvis et samfunds ressourcebasis udvides – specielt i form af rigeligere energitilførsler – så går det bedre. Men denne lære er intet værd i verden af i dag, hvor ressourceforbruget i forvejen er alt for stort, og hvor mulighederne for at udvide samfundenes ressourcebasis derfor i realiteten ikke eksisterer.²⁶ Desuden kan man lære, at hvis man gennemfører en række liberalistiske foranstaltninger, så vil de centrale myndigheders muligheder for kontrol med samfundet sandsynligvis øges. Dette kan være af interesse for hovedstadsbaserede eliter i stammeopdelte samfund med stærke lokale stridigheder på samme måde, som det var det i mange europæiske 1700- og 1800-tals samfund med indædte, næsten uigennemgængelige lokalpatriotiske traditioner – Danmark for eksempel.²⁷ Men det har sin pris. Om den Tredie Verden i disse år, hvor mulighederne for en gunstig udvikling i forvejen er så ringe, kan tillade sig den luksus at operere med suboptimale liberalistiske magtmodeller i stedet for solidariske velfærdsmodeller, er et spørgsmål, som i øvrigt også må forventes at melde sig med stadig større styrke i den tidligere socialistiske verden.

Det generelle kontra det specielle

Flere af mine kritikere bebrejder mig, at jeg i mine generaliseringer ikke tager tilstrækkeligt hensyn til lokale og regionale forhold.²⁸ Det er en indvending, som jeg godt forstår dukker op, så meget mere som jeg selv så at sige har lagt læseren den i munden ved i indledningen at skrive, at mange punkter har måttet behandles »summarisk«.²⁹ Men hvorom alting er, så er det en indvending, som langt fra holder hele vejen

igennem. Jeg vil endda – med risiko for latter og hovedrysten – mene, at det snarere er mine kritikere end mig, der generaliserer for dristigt.

Det er rigtigt, at mange spørgsmål af pladsgrunde (men ikke sjældent tillige fordi jeg har skønnet, at yderligere diskussion ikke fører nogen vegne) er behandlet kortfattet. Det er også rigtigt, som bemærket af Birgit Løgstrup, at jeg (som andre historikere) jævnlige slutter fra delmængder til helmængder;³⁰ men da jeg altid gør det med tydelig angivelse af forudsætningerne og dermed med forbehold for, hvad senere undersøgelser måtte bringe for en dag, ser jeg ikke nogen fare i dette, og jeg tror ikke Birgit Løgstrup behøver at frygte, at »lokalhistorien [vil] blive sat mange generationer tilbage« på grund af mig. Endelig er det rigtigt, som fremhævet blandt andet af Steen Busck,³¹ at jeg har et »repræsentativitetsproblem«, det vil sige, at mange af de eksempler, jeg giver på det ene eller det andet, illustrerer, mere end de beviser; i dette stykke adskiller jeg mig i øvrigt heller ikke fra andre historikere. Når der bliver reageret på min brug af enkeltteksempler, skyldes det i en række tilfælde ikke utænkeligt, at jeg giver gamle, prøvede episoder et nyt indhold. De nævnte eksempler på bønder, der saboterede kløveravl og podning af frugttræer, har været fremme før.³² Så længe man holder sig inden for de klassiske tolkninger ortodoksi og udlægger disse episoder som »bevis« på fællesskabets træghed, er der ingen problemer. Protesterne kommer først, når man slår automatpiloten fra og gør disse episoder til vidnesbyrd om noget andet, for eksempel det danske folks bestræbelser på at fastholde den gamle fritidskultur.

Men er det rigtigt, at jeg har et »repræsentativitetsproblem«, så er det vel også rigtigt, at jeg i andre tilfælde følger spørgsmålene ud i de yderste forgreninger. Det gælder for eksempel undersøgelsen af kulturkløverens udbredelse,

hvor jeg blandt andet under inddragelse af stort set samtlige bevarede godsarkiver fra kongeriget gennemfører en agrargeografisk kortlægning, der, hvad angår lokale detaljer, næppe overgår af mange undersøgelser af det danske 1700-tals samfund.³³

Afgørende er imidlertid noget ganske andet. Ser man sagen lidt fra oven, er det efter mit skøn ikke så meget mig som mine kritikere, der forsømmer sig, når det gælder om at tage hensyn til det specielle og det regionale. Frejdigt har danske historikere fremsat domme om samfundsudviklingen i tiden 1500 til 1800 uden at tage hensyn til for eksempel den økologiske udvikling, til kulturlandskabets forandring, for ikke at tale om basale sociale og økonomiske parametre som sygdomme, arbejdstid, energi og råstoffer. Dette turde være at generalisere uden at tage hensyn til specielle forhold. De, der bebrejder mig, at jeg generaliserer på et alt for spinkelt grundlag, passerer selv store provinser af den fortidige virkelighed uden så meget som at standse op og kikke sig omkring et øjeblik.

Det er mig ubegribeligt, at man kan tale om det danske samfunds udvikling i perioden 1500–1800 uden at komme ind på energispørgsmålet. Ikke desto mindre forbigår næsten alle bidragydere til *Fortid og Nutids* diskussion om min bog dette spørgsmål. Kun Jens Holmgaard synes at anerkende energispørgsmålets fundamentale karakter.³⁴ Steen Busck reducerer problemstillingen om energi og skove til en vittighed ved at nævne, at Asiens nomader har klareret sig i tusinder af år uden skove.³⁵ Derved kommer man uundgåeligt skævt ind på min bog, hvor energispørgsmålet er sat øverst, men det kan selvfølgelig være, hvad det vil.³⁶ Værre er, at man også kommer skævt ind på det samfund, som er genstand for undersøgelse, hvad der igen åbner for uunderbyggede generaliseringer på et skrøbeligt grundlag, hvor ideologi og forud-

fattede meninger ofte træder i argumenters sted.³⁷

Da spørgsmålet om det generelle kontra det specielle spiller en rolle i kritikken af min bog, vil det måske ikke være upassende, at jeg på dette sted indfører et par bemærkninger om bogens tilblivelseshistorie, da denne har at gøre med selvsamme problemstilling. En væsentlig del af baggrunden for *Den danske Revolution* ligger i årene omkring 1980, hvor jeg følte mig stadig mere fremmedgjort over for normerne for, hvad der ansås for lodig historisk argumentation. I specialiseringens og den øgede informationsmængdes navn så man i faget bort fra mere og mere, og historikere følte sig efterhånden berettiget til at skrive om et hvilket som helst snævert, fuldstændig singulært emne ud i det blå uden ansvar for placeringen i en større sammenhæng. »Ja, det var Skræderlaugets bedste Tid!« Et udslag af disse overvejelser var den historiografiske afhandling: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning.³⁸

Det var imidlertid ikke med ideologikritiske afhandlinger, tingene skulle søges ændret. Det måtte være med praktisk historieskrivning. Her kom jeg til den opfattelse, at en del af løsningen måtte ligge i at opsøge så mange provinser og regioner af den historiske virkelighed som muligt for derigennem at oparbejde et grundlag for slutninger på en bred, konkret basis. Dette har jeg forsøgt at efterleve i *Den danske Revolution*. Det er en selvfølge, at denne fremgangsmåde undertiden fører ud i uvejsomt terræn, hvor man kan tabe orienteringen og begå slemme fejl, andre gange bliver besøget lovlig hastigt. Sommetider kan man også komme til at støde lokale småhøvdinge på manchetterne.

Hvad angår den sproglige fremstillingsform, har jeg ment, at den bør være så moderne som muligt. Uden at bestride de problemer, der er forbundet med at anvende moderne terminologi,

og som navnlig Steen Busck opholder sig ved,³⁹ er det min opfattelse, at moderne sprogbrug trods alt giver mindst »støj« og færrest afsender- og modtagerproblemer. At vore forfædre selv måske ville have svært ved straks at følge med i for eksempel min redegørelse for real-lønsudviklingen i gårdmandsklassen, er, så vidt jeg kan se, af mindre betydning.

Det tilkommer ikke mig at dømme om resultatet af mit arbejde. Spændende har det i hvert fald været, og for mig var det den eneste farbare vej.

Noter

1. Nedenfor bringes et svar til de indlæg om Thorkild Kjærgaard: *Den danske Revolution 1500–1800. En økohistorisk tolkning*, 1991, som blev bragt i *Fortid og Nutid* 1992, s. 16–57. I indledningen til dette bind, s. 1, henvises til en række dagbladsanmeldelser af *Den danske Revolution*. Her savnedes Mikael Venges anmeldelse i *Fyens Stiftstidende*, 12. november 1991. Siden er fremkommet anmeldelser i *Tidsskrift for Landøkonomi* 179, 1992, s. 80–89 (S. P. Jensen) med mit svar s. 90–92; *Kritik* 99, 1992, s. 123–126 (Hans Hauge); *Gymnasieskolen* 75, nr. 21, 1992, s. 33–34 (Kåre Pedersen); *Naturens Verden* 9, 1992, s. 332–333 (Peder Agger); *Den jyske historiker* 61, 1992, s. 138–141 (Tyge Krogh); *Historisk tidsskrift* 92, 1992, s. 97–118 (Ole Feldbæk); *American Historical Review* 97, 1992, s. 1231–1232 (H. Arnold Barton); Norsk *Historisk Tidsskrift* 1992, s. 355–358 (Ståle Dyrvik); *Historie & Samtid* 3, 1992, s. 95–96 (Jens Aage Poulsen); *SALT* 1, 1992, s. 45–46 (Jens Rahbek Rasmussen); *Aalborg Universitetscenter: Centernyt* 10, 1992, s. 22–23 (N. O. Fruensgaard); *Ruc nyt* 14, 1992, s. 14–15 (Erling Frederiksen); *Folk og Kultur*, 1992, s. 108–111 (Peter Michelsen); *Møllen*, udg. af Dansk Møllerforening 108, nr. 3488, 1992, s. 10 (Jørgen F. Christensen); *Skoven* 25, 1993, s. 68–69 (Bo Fritzboeger); *Noter om historie og undervisning* 115, marts 1993, s. 58–60 (Carl-Johan Bryld).
2. *Nezavisimaya Gazeta* 18. juni 1991, jf. David Remnick: Invitation to a Beheading, *New York Review of Books* 18, 1992, s. 12–17, s. 17.

3. Hovedområdet. Månedssbladet for det Naturvidenskabelige Fakultet ved Københavns Universitet 7, 1992, s. 8–9.
4. Efterhånden som det er gået op for flere og flere, at natur og menneske ikke blot i de sidste få årtier, men i titusinder af år er indgået i et gensidigt samspil (jf. Clive Ponting: *En grøn verdenshistorie*, 1992), som stort set gør det umuligt at tale om naturen isoleret fra mennesket, er behovet for et tæt samarbejde mellem naturvidenskab og humaniora blevet mere og mere påtrængende. Når dette samarbejde har svært ved at komme i gang, skyldes det som ofte påpeget fra naturvidenskabelig side, bl.a. af fysikeren C.P. Snow, mange humanisters uvilje mod at gå ind på naturvidenskabelige tankebaner. Men det skyldes næppe mindre, at store dele af det naturvidenskabelige miljø, der siden 1800-tallet har været opdelt i nydelige afdelinger, hvor specialister og eksperter flittigt og uforstyrret udfolder sig hver for sig, let forfalder til at operere med et naivt objektivitetsbegreb, hvad der har givet grundlag for et aggressivt fjendebillede af andre fagområder, navnlig humaniora, som anses for »soft« og uvidenskabelig. »Hvor mange fysikere er ikke stolte af deres uvidenhed om det de kalder 'bløde videnskaber'«, spørger J. E. Lovelock (*Jordens tider. En biografi om GAIA*, 1989, s. 21–22); se også Donald Worster: *Environmental history, Menneske & Natur*, Humanistisk forskningscenter, Odense Universitet, Arbejdsrapport nr. 11, 1993.
5. *Fortid og Nutid* 1992, s. 24–25.
6. *Fortid og Nutid* 1992, henholdsvis s. 29 og s. 32.
7. Jeg skylder Knud Rosenlund, Zoologisk Museum, som tegnede bogens kort, at nævne, at han flere gange protesterede mod kortet over kalkoverfladens niveau og ønskede det fjernet.
8. Se ud over det straks nedenfor nævnte f.eks. *Fortid og Nutid* 1992, s. 29, hvor Bent Aaby med henvisning til svenske kilder belærer om, at ikke kun kvælstof, men også fosfor og andre grundstoffer kan være i minimum, og at jeg følgelig tager fejl, når jeg – ifølge Bent Aaby – kun peger på kvælstof. Bent Aaby havde ikke behovet at gå over Sundet for dette. Han kunne have læst det hos mig i *Den danske Revolution*, s. 57 (manganmangel) og s. 58 (fosformangel) med henvisninger til danske kilder.
9. *Fortid og Nutid* 1992, s. 24. Se også Sofus Christiansens bemærkninger, Sst., s. 32, om samme spørgsmål.
10. *Den danske Revolution*, s. 236, note 7.
11. Se f.eks. Karl-Erik Frandsen, *Fortid og Nutid* 1992, s. 16; Dan Charley Christensen, Sst., s. 34, 37; Birgit Løgstrup, Sst., s. 38 og Ester Boserup, Sst., s. 55–56; kun Bent Aaby og Sofus Christiansen sætter sig til modværge, men ikke, så vidt jeg forstår dem, på den måde, at de i og for sig bestrider, at der kan have været en krise, men på den måde, at de ikke mener, at jeg har eftervist eksistensen af en eventuel krise. Ellers er det svært at forstå, hvorfor Sofus Christiansen i *Hovedområdet* 7, 1992, s. 9, ivrer for, at sagkyndige nu tager fat og, som professoren udtrykker sig, »hugge[r] problemstillingerne op og arbejde[r] videre med dem, og det vil vi [geografer?] også gøre, vi vil gå ind og se på de økologiske forhold omkring nogle af emnerne og så få koblet nogle af de historiske områder til«. Også Bent Aaby foreslår, at man nu – efter at jeg med mit afskrækkende eksempel har vist, hvorledes tingene ikke skal gøres – arbejder videre inden for økohistorien med en »flok af stiftindere med hver deres speciale«, således som det ifølge Bent Aaby længe har været praktiseret inden for arkæologien (*Fortid og Nutid* 1992, s. 30).
12. *Fortid og Nutid* 1992, s. 34; Karl-Erik Frandsen: »Thorhild Kjærgaards egen argumentation [synes] at lide af en logisk modsigelse« (Sst., s. 20). Eller med Birgit Løgstrups ord: »Thorhild Kjærgaard lever selv det afgørende argument mod kløveren som forudsætning for udskiftning ... tesen om landboreformernes relationer til kultiveringsformerne holder ikke for en nærmere prøvelse« (Sst., s. 39–40). – Første officielle opponent, Ole Feldebæk, gør ligeledes dette til et hovedpunkt (*Historisk Tidsskrift* 92, 1992, s. 111–113).
13. Karl-Erik Frandsen, *Fortid og Nutid* 1992, s. 21.
14. Karl-Erik Frandsen, Sst., s. 22.
15. Birgit Løgstrup, Sst., s. 39.
16. *Den danske Revolution*, s. 141.
17. Steen Busck, *Fortid og Nutid* 1992, s. 54.
18. Jens Holmgaard, *Fortid og Nutid* 1992, s. 41–46.
19. *Den danske Revolution*, s. 121, 124; sml. Thorhild Kjærgaard: Stenkul og jern – bøgeskove og kløver, *Siden Saxo* 3, 1992, s. 16–23.
20. Ingrid Henriksen, *Fortid og Nutid* 1992, s. 48.
21. Ingrid Henriksen, Sst.
22. *Den danske Revolution*, s. 151–156.
23. Ester Boserup, *Fortid og Nutid* 1992, s. 55.
24. Hans Aage: Sustainable Transition, *Paper presented at the Arne Ryde Symposium on the Transition Problem*, University of Lund, Rungstedgaard, 11–12 June 1992, s.

- 9, 26–29 (under offentliggørelse), jf. samme: *Økonomierne i SNG og Østeuropa – mellem Skylla og Karybdis*, 1993. – Hans Hauge ironiserer i sin anmeldelse i *Kritik* 99, 1992, s. 123–126, over mit defensorat for de kollektive brugsformer som økologisk mere ansvarlige end individualistiske systemer med henvisning til, at jeg med mit førstehåndskendskab til Østeuropa burde vide bedre (Sst., s. 125). Jens Holmgaard er inde på det samme (*Fortid og Nutid* 1992, s. 45). Sagen er næppe så klar, som Hauge og Holmgaard synes at mene. Der er tungtvejende grunde til at tro, at den økologiske situation i den tidligere socialistiske verden trods uhørt voldsom lokal forurening generelt set var og stadig er væsentlig bedre end i Vesteuropa og i USA, ikke mindst inden for landbruget (Hans Aage: *Økonomierne i SNG og Østeuropa*, jf. også mine egne iagttagelser om det polske landbrug i *Højsholebladet* 116, 1991, s. 504–505).
25. *Den danske Revolution*, s. 200; Gail Bossenga: La révolution française et les corporations: trois exemples lillois, *Annales E.S.C.* 43, 1988, s. 405–426.
 26. Tværtimod skal ressourceforbruget utvivlsomt reduceres, i hvert fald i den industrialiserede verden. En reduktion af energiforbruget i den vestlige verden med 50–80% inden for de næste 50 år turde være et konservativt gæt. Dette vil fordrer radikale omstruktureringer i landbruget, som formentlig vil blive tvunget til at opgive den nuværende højenergiproduktion og gå tilbage til på en gang mere arbejdskraftintensive og mindre effektive produktionsmetoder. Den deraf følgende produktionsnedgang vil effektivt løse det »tilsyneladende nærmest kroniske overudbudsproblem«, som Ingrid Henriksen udpeger som et af det nuværende landbrugs største problemer (*Fortid og Nutid* 1992, s. 50).
 27. *Den danske Revolution*, s. 180–194.
 28. Karl-Erik Frandsen, *Fortid og Nutid* 1992, s. 16 og 18; Birgit Løgstrup: »Sansen for lokale variationer er ikke fremherskende i disputatsen. Tværtimod« (Sst., s. 40); Steen Busck, Sst., s. 52.
 29. *Den danske Revolution*, s. 13.
 30. Birgit Løgstrup, *Fortid og Nutid* 1992, s. 40.
 31. Steen Busck, Sst., s. 52. – Se også Tyge Kroghs anmeldelse i *Den jyske historiker* 61, 1992, s. 138–141.
 32. *Den danske Revolution*, s. 141–142.
 33. En positiv karakteristik af min fremgangsmåde giver Peter Michelsen i sin anmeldelse af *Den danske Revolution* i *Folk og Kultur* 1992, s. 108–111, hvor han beskriver min vekslen mellem ekstensiv og intensiv kildebehandling således: »Ordet overfladiskhed er der ... ikke nogen grund til at bruge, tværtimod er det beundringsværdigt, så sikkert også mange detaljer synes at være opfattet i forbindelse med det store overblik. Fremgangsmåden kan måske betragtes som en parallel til arkæologernes maskinelle afdækning af store flader, som ikke er til hindring for, at man på udsøgte steder kan bruge finere metoder« (s. 109).
 34. Jens Holmgaard, *Fortid og Nutid* 1992, s. 41.
 35. Steen Busck, Sst., s. 53.
 36. Særlig har Ole Feldbæks udlægning af *Den danske Revolution* forbavset mig. I sine bestræbelser for at påvise, at min analyse af det danske samfund mellem 1500 og 1800 er urigtig, når han frem til, at jeg er advokat for det ældre synspunkt, at landboreformerne blev gennemført fra oven (*Historisk Tidsskrift* 92, 1992, s. 99–108, 116). Det forekommer mig dog ellers, at ingen mere radikalt end jeg – i øvrigt med udgangspunkt i Ole Feldbæks skrifter – har argumenteret for, at landboreformerne blev skabt helt andre steder end i det politiske system. Den politiske kamp lå, som jeg skriver i første sætning i kapitlet om »Magt«, »yderst i det kompleks af non-lineære transformationer, som den økologiske revolution udløste« (*Den danske Revolution*, s. 179).
 37. Jf.: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning, *Fortid og Nutid* 28, 1979, s. 178–191.
 38. Se note 37.
 39. Steen Busck, *Fortid og Nutid* 1992, s. 52–53.

En økohistorisk tolkning af dansk senmiddelalder¹

Nils Hybel

Fortid og Nutid maj 1993, hefte 1, s. 30–37.

I sin opposition ex auditorio ved Thorkild Kjærgaards disputats *Den danske revolution* (1991) tager Nils Hybel fat på en anden problemkreds end den øvrige diskussion om Kjærgaards teser. På grundlag af dansk og navnlig engelsk forskning kritiserer han Kjærgaards anvendelse af »den såkaldte senmiddelalderlige krise« som et fortilfælde af en økologisk krise.

Nils Hybel, f. 1948, dr.phil. 1989 på afhandlingen *Crisis or Change – The Concept of Crisis in the Light of Agrarian Structural Reorganization in Late Medieval England*. Ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet, og ved Institut for Historie og Samfundsfag, Roskilde Universitetscenter. Privat adresse: Kanslergade 6, 1.th., 2100 København Ø.

Interessen for samspillet mellem samfund og miljø har i det sidste par årtier bredt sig fra natur- og samfundsvidenskaberne til en frontposition i den offentlige debat. I 1980'erne blev miljødebatten et af de politiske spørgsmål som stærkest optog befolkningen. Set i det lys fristes man til at sige, at en økohistorisk tolkning af Danmarkshistorien har ladet vente på sig, men nu er den kommet.

Thorkild Kjærgaard skriver sig med sin bog om den langstrakte danske revolution 1500–1800 smukt ind i en historisk tradition.² Aktualisering og perspektivering af historien har altid været et højt skattet mål med faget. En økohistorisk udlægning af vor historie får vel en klokke til at ringe i øret på de fleste.

Det er bogens hovedantagelse at det danske landbrugssamfund i begyndelsen af 1700-tallet løb ind i en såkaldt økologisk krise. Det hævdes desuden, at landet også i første halvdel af det 14. århundrede blev hærget af en sådan krise, samt at ikke alene Danmark men hele verdenssamfundet her mod udgangen af det 20. århundrede, igen er kom-

met i dyb modstrid med de ydre livsbeta-
tingelser.

Det lykkedes angiveligt ikke at overvinde senmiddelalderens økologiske krise. Her måtte naturen, med Den sorte Død som hjælper, træde til og udfri »en fattig, nedslidt og overbefolket verden«, hævder Kjærgaard (s. 18). Derimod var det danske samfund, i hvert fald på kort sigt, i stand til at overvinde den følgende krise. Men de løsninger som blev udviklet i 1600- og 1700-årene menes i lige linie at ligge til grund for nutidens alvorlige økologiske problemer. Der ligger altså en økologisk arv bag den krise ikke alene Danmark men hele verden hævdes at stå midt i. »Det altafgørende spørgsmål her ved udgangen af det andet årtusind af den kristne æra« er »om verdenssamfundet kan bringes frelst gennem denne ondartede, gensidigt forstærkede kombination af det gamle samfunds og det ny samfunds økologiske og sociale problemer« (s. 233–234).

Teorier, om det vi i dag kalder økologiske kriser eller økologisk ubalance, er ikke nye i historieskrivningen. Den slags teorier er lige så gamle som land-

brugshistorien. Ja de er faktisk endnu ældre, for så vidt som meget af deres tankegods er hentet fra det 18. og 19. århundredes politisk-økonomiske teorier. Thomas Malthus og David Ricardo har været inspirationskilder, men heller ikke i så henseende har Karl Marx levet forgæves.

Studiet af senmiddelalderens agrarhistorie har i årtier været domineret af teoridannelser, som i hovedtrækkene er identiske med Kjærgaards karakteristik af krisen i første halvdel af 1700-tallet og hans beskrivelse af vejen til krisen 1500–1750. Forestillingerne om, at en kombinationen af befolkningsvækst og forringede levevilkår (s. 18–22) førte til skovrydninger, sandflugt, oversvømmelser, svigtende gødningskraft og kvægstygge (s. 23–30), er ikke ukendte. For en middelalderhistoriker er det forbavsende at blive præsenteret for en sådan teori om det 18. århundrede, umiddelbart efter at man langt om længe synes at have fået aflivet stort set tilsvarende teorier om senmiddelalderens landbrugsudvikling.

Om teorien er dækkende for forståelsen af den danske landbrugsudvikling fra det 16. til det 19. århundrede, vil jeg lade det være op til andre at vurdere. Men afhandlingens udgangspunkt – beskrivelsen af at også senmiddelalderen var præget af en økologisk krise – nødvendiggør mine kommentarer, fordi denne beskrivelse bliver fremlagt i en disputats, med hvad deraf følger af formel autorisering.

For det første finder jeg den primære dokumentation som fremlægges noget mager. Det fremføres, at landskaberne mellem Kalundborg og Ringsted af Saxo beskrives som skovfattede, mens de 400 år senere af Arent Berntsen fremhæves som en af Sjællands vigtigste skovegne. I lyset af to eksempler fra Thy og Skagen fremføres det, at der er grund til at tro, at sandflugten tog til i senmiddelalderen. Endvidere fremlægges der indi-

cier for, at hedearealerne formindskedes efter 1400 (s. 17–18).

De to eksempler på formodet tiltagende sandflugt i det 13. århundrede er næppe repræsentative for landet som helhed. Derimod er indiciet for, at skovene blev trængt tilbage i middelalderen, sandsynligvis repræsentativt. I hvert fald for Østdanmark, hvor de største rydninger synes at have fundet sted i den ældre middelalder.³ Udvidelsen af agerbruget på bekostning af skovene kender vi til fra hele Vesteuropa. Processen kan blandt andet spores i den tiltagende eksport af tømmer fra den skandinaviske halvø, Baltikum og Nordtyskland til Vesteuropa. Også Danmark synes at have været importør af tømmer i senmiddelalderen.⁴ At hedearealerne især i Jylland formindskedes efter 1400 må man også fæste lid til. Men hverken tegnene på, at rydningen af skovene tog til i højmiddelalderen, eller formodningerne om at bøgen bredte sig, og at lyng og frilandsurvegetationen formindskedes efter 1400, er i sig selv dokumentation for en tiltagende økologisk krise i senmiddelalderens Danmark.

At heden synes at svinde ind efter 1400, er formentlig tegn på, at den, efter befolkningsnedgangen i sidste halvdel af det 14. århundrede, ikke længere blev brugt i samme omfang som i højmiddelalderen. Sagen er imidlertid den, at en stigende anvendelse af heden i den foregående periode ikke nødvendigvis kan ses som et krisetegn – måske tværtimod. Det vil vi vende tilbage til senere.

At skovene bliver trængt tilbage i løbet af middelalderen er ikke så underligt, da vi ved befolkningen steg og agerbruget ekspanderede. Men det forhold er heller ikke i sig selv bevis for økologisk ubalance i senmiddelalderen.

Det må da også frem, at Helge Paludan, med sin fremstilling af den såkaldte senmiddelalderlige krise i Gylvendals Danmarkshistorie, er Kjær-

gaardens egentlige vidne til den senmiddelalderens økologiske krise, der bragte vort folk ud i »en elendighed uden sidestykke i landets historie«. Den krise som folket, som før nævnt, først blev udfriet af, da naturen, med Den sorte Død som hjælper, bragte befolkningstallet i overensstemmelse med de naturlige ressourcer (Kjærgaard, s. 18).

Rent bortset fra, at det ikke alene var Den sorte Død, men også de efterfølgende epidemier i løbet af anden halvdel af det 14. århundrede, der bragte befolkningstallet ned,⁵ står det af Kjærgaards fremstilling ikke klart, hvordan naturen i øvrigt optrådte som befolkningens udfrier. Hvis man vil have belyst dette centrale problem, må man vende sig til hans kilde.

Helge Paludan formoder, at Valdemartidens befolkningsvækst dels havde bragt torpstiftelserne ud på helt marginale jorder, »de sidste, man med datidens landbrugsteknik kunne dyrke med udbytte«, dels at gødningsmængden i almindelighed ikke var tilstrækkelig. Resultatet var at udbyttet faldt år for år – jordreserverne var brugt op. Flere og flere må derfor have levet under utålelige vilkår, og følgelig erstattedes fødselsoverskuddet af et underskud i løbet af 1200-årene.⁶

De økologiske problemer, som ifølge Kjærgaard afstedkom at naturen udfriede det overbefolkede Danmark, før de store epidemier optrådte som naturens hjælper, består med andre ord i to antagelser. På den ene side Paludans formodning om, at middelalderens agerdyrkere forsøgte sig med opdyrkning af mere eller mindre uegnede jorder. På den anden side ligeledes Paludans formodning om at man udpinte de til agerbrug velegnede jorder på grund af manglende gødskning og teknisk kunnen.

Det skal understreges, at Helge Paludan af gode grunde ikke forsøger at underbygge disse formodninger. Der er tale om rene hypoteser. Her burde

Kjærgaard have været på vagt under sin læsning. Der findes simpelthen ikke danske forskningsresultater, som kan belyse dem. Det danske kildemateriale levner kun ringe muligheder for at udforske de enkelte elementer i tankegangen. Det vil næppe være muligt at påvise, om man i Danmark forsøgte at opdyrke marginaljorder, langt mindre om gødskningen forfaldt, og vi har slet ikke mulighed for at gøre os tilnærmelsesvis forestillinger om agerbrugets produktivitetsudvikling i senmiddelalderen.

Til gengæld har kilderne skabt grobund for en temmelig omfattende udforskning af senmiddelalderens landbrugsstrukturer og befolkningsudvikling, som sammenstilles yderst sobert af Paludan.⁷ På det foreliggende grundlag må man nok medgive, at store dele af landbefolkningen – især de såkaldte gårdsæder – omkring 1300 sikkert har været temmelig dårligt stillet. Men om det førte til et befolkningsfald før 1350, må man i dag så tvivl om, selv om der har været tradition for at mene det.

Erik Ulsig, der tidligere anede et demografisk vendepunkt i tiden omkring og efter hungerårene 1315–17,⁸ har for nylig skabt alvorlig tvivl om den meget smalle bevisførelse for, at befolkningstallet i Danmark begyndte at falde før 1350. Ulsig er af den opfattelse, at Den sorte Død og de efterfølgende epidemier var af helt afgørende betydning for senmiddelalderens befolkningsnedgang.⁹ Det samlede resultat af det nordiske ødegårdsprojekt, som blev publiceret i 1981,¹⁰ viser, at de senmiddelalderlige ødelægninger i almindelighed må dateres i overensstemmelse med denne opfattelse. Befolkningsfaldet udtrykker sig i markant stigende ødelægninger fra omkring 1400. Begge forhold er i god overensstemmelse med moderne europæisk forskning.¹¹

Man kan naturligvis indvende, at hverken den tvivl, der er sået om den traditionelle opfattelse af befolknings-

nedgang i første halvdel af det 14. århundrede, eller det forhold at man næppe på grundlag af dansk kildemateriale vil kunne prøve de økologiske teser Kjærgaard henviser til, i sig selv er en afvisning af deres gyldighed. Sagen er imidlertid den, at tanken om en senmiddelalderlig dansk økologisk overbefolkningskrise bærer præg af påvirkning fra den internationale historieforskning. Der er tale om påvirkning fra forskningen i lande, hvor kildematerialet og hele den aktuelle forskningssituation giver fortrinlig baggrund for empirisk kontrol.

Hvis man vil vurdere Kjærgaards økohistoriske tolkning mere indgående, er det derfor nyttigt at vende blikket ud mod Europa. Det var i Tyskland og England de antagelser om senmiddelalderen Kjærgaard bygger på først så dagens lys. Engelsk forskning blev imidlertid dominerende, dels på grund af det særdeles gode kildemateriale, dels på grund af M.M. Postans karismatiske forskerpersonlighed.

Det vil føre for vidt at redegøre udførligt for teoriernes udvikling. Så meget kan dog siges, at opfattelsen af at agerbrugets ekspansion i løbet af det 13. århundrede førte til en ubalance mellem agerbrug og kvæghold, med faldende gødningsmængde og produktivitet til følge, første gang blev fremført i anden halvdel af det 19. århundrede.¹² På trods af at teorien blev ganske overbevisende tilbagevist i flere empiriske undersøgelser i 1920'erne i England,¹³ blev den taget op igen af Wilhelm Abel i Tyskland i 1930'erne.¹⁴ Den anden teori-variant, Kjærgaard inddrager med Paludan, er Postans marginaljordstese. Postan fremførte den i 1950,¹⁵ men senere nedtonede han klogt betydningen af den. Han kombinerede nu marginaljordstesen med den førstnævnte variant. I Postans bidrag til *The Cambridge Economic History of Europe* fra 1966 findes en fremstilling af landbrugets udvikling i senmiddelalderens England,

som er i tæt overensstemmelse med Paludans udlægning af forholdene i dansk landbrug.¹⁶

Marginaljordstesen har aldrig kunnet bevises.¹⁷ Det rige engelske kildemateriale og ikke mindst den omfattende engelske sporing af nedlagte landsbyer i høj- og senmiddelalderen giver ikke anledning til at tro, at agerdyrkning bredte sig ud over marginale jorder, som måtte opgives i senmiddelalderen. Så vidt nåede koloniseringen aldrig. Selv da befolkningstallet nåede sit højdepunkt lå store dele af England uopdyrket hen.

Det betyder ikke, at de jorder som i agerbrugsmæssig sammenhæng kan betegnes som marginale ikke var befolkede – tværtimod var de ofte tæt befolkede. I hvert fald de marginale jorder som lå tæt på de store agerdyrkningsområder og kommercielle centre i Øst- og Sydengland – f.eks. marskområderne ved the Wash og hedeegne i the East Anglia Breckland.

Nyere undersøgelser af disse jorder, som Postan og andre betegnede som marginale, tyder på, at de kunne bære en endog meget tæt befolkning, som oven i købet synes at have været forholdsvist velstående. Sammenligninger af skattelister fra omkring 1330 viser, at skattegrundlaget i visse egne af de marginale områder var højere end på de bedste jorder i de tilgrænsende agerdyrkningsområder. Hemmeligheden bag denne tilsyneladende velstand var tilpasning til naturgrundlaget, specialisering og udvikling af både lokal og regional handel.

Middelaldermennesket forsøgte sig ikke med agerbrug, når det slog sig ned i sandede hedeegne eller i marsken. Agerbruget blev naturligvis aldrig det centrale livsgrundlag på disse lokaliteter. Man koncentrerede sig om animalsk produktion, fuglefangst, fiskeri, indsamling af rør og hø, tørvegravning og håndværksmæssig fremstillingsvirksomhed i tilknytning hertil. Man synes

at have opbygget en produktion, som kunne finde afsætningsmuligheder ikke alene i byerne, men også blandt bønderne på de gode agerjorder. Anvendelsen af de såkaldte marginale jorder var med til at stimulere arbejdsdelingen i middelaldersamfundet. Man bør være sig for at slutte, at eksistensen af de jyske heder i middelalderen og formindskelsen af dem efter 1400 i sig selv er udtryk for økologiske og/eller økonomiske krisetilstande i senmiddelalderen.

Teorien om, at den voksende disproportionalitet mellem husdyrholdet og agerbruget førte til faldende produktivitet er heller aldrig blevet bevist. Som allerede nævnt blev tanken om et faldende foldudbytte tidligt tilbagevist af blandt andre Beveridge. Og senere forsøg på at afstive påstanden om stigende jordudpining i århundredet før og efter 1350 må siges at være mislykkedes. Det samlede indtryk af mere end et halvt århundredes udforskning af de mangfoldige engelske jordebøgers oplysninger om udbytte og udsæd er, at foldudbyttet var forbavsende stabilt fra 1200-tallet og helt indtil 1450, hvorefter der kan spores en moderat stigning.

Det betyder ikke, at man ikke har efterretninger om meget lave husdyrhold på lokaliteter, hvor agerbruget var intensivt. Det har man f.eks. fra jarlen af Norfolks besiddelser, men her kompenserede man med en lang række agrar-tekniske innovationer af en art som også kendes fra kontinentet – Nederlandene og Frankrig – omkring 1300.

Det har i de sidste mere end hundrede år været kendt, at man i det 13. århundrede i store dele af England dyrkede bælgplanter. I Norfolk var denne afgrøde stærkt fremherskende både som jordforbedringsforanstaltning og som foderemne. Man staldfodrede endvidere dyrene og spredte og nedpløjede deres gødning systematisk. På de godser som lå tæt på Norwich, brugte man byens affald som gødning, og på godser i

nærheden af marsken indhegnede man får på den braklagte jord. Man merglede og dræned, og man udvidede pløjningen til fem/seks gange årligt.

Resultatet af disse anstrengelser var, at man kunne øge udbytte pr. acre ved at øge tilsåningsmængden, og endvidere også intensivere udnyttelsen af det samlede agerareal ved at nedsætte braklægningsfrekvensen til noget nær et minimum. Og disse foranstaltninger blev vel at mærke sat i værk uden at foldudbyttet faldt. Kornudbyttet i forhold til udsædsmængden var sammenligneligt med, hvad vi ved om foldudbyttet på de godser, der havde et større husdyrhold – f.eks. Winchester-godserne, som har lagt jordebøger til de største undersøgelser af foldudbyttets udvikling.

Spørgsmålet er, om det overhovedet er muligt at udpine almindelig god agerjord ved korndyrkning. Eksperimentel forskning synes ikke at tale for det. I hvert fald ikke den successive dyrkning af hvede og byg, som påbegyndtes i 1844, og som stadigvæk finder sted, på forsøgsstationen Rothamsted i England. 150 år efter forsøgenes iværksættelse findes der fortsat parceller, der aldrig har været gødsket, men som stadigvæk giver 900–1200 kg. pr. ha om året. Det er tankevækkende, at allerede den første rapport fra forsøgene fra 1905 viste, at udbyttet ved kontinuerlig dyrkning af hvede uden gødskning, efter et mindre udbyttefald de første to årtier efter forsøgenes igangsættelse, stabiliserede sig. Forsøgene med byg viste derimod et konstant udbyttefald, hvad enten dyrkningen fandt sted kontinuerligt uden gødskning eller med tilførsel af kunstgødning. Kontrollforsøg hvor bygmarken blev gødsket med naturgødning, eller hvor dyrkningen uden gødskning blev afbrudt af braklægninger, viste i begge tilfælde en afgørende modificering af udbyttefaldet.¹⁸ Denne stabilitet er bekræftet af andre europæ-

iske langtidsforsøg, blandt andet på Askov forsøgsstation i Danmark.¹⁹

Der er intet der taler for, at England eller det øvrige Nordvesteuropa løb ind en almindelig økologisk krise i senmiddelalderen. Samfundslivet påvirkede naturligvis naturen, som det gør det i dag, og som det altid har gjort det. Den ekspansive middelalderlige landbrugs-kultur omformede efter alt at dømme den nordvesteuropæiske natur til kulturlandskaber i en helt anden udstrækning end før. Under den proces forekom både lokale udtømminger af naturlige råstofressourcer og forurening af miljøet. Også den middelalderlige økonomi provokerede en række naturforstyrrelser, uden at vi har grund til at hævde, at disse i almindelighed rystede samfundsudviklingen. Meget tyder på at de ligesom i dag var en spore til teknologisk fornyelse, produktionsstrukturel forandring og forøget vareudveksling.

Decimeringen af Nordvesteuropas skove førte på den ene side, som før nævnt, til stigende import af tømmer fra Skandinavien, Baltikum, Preussen og Pommern – en ikke uvæsentlig forudsætning for at den internationale grovvarerhandel for alvor kom i gang i slutningen af det 13. århundrede. På den anden side stimulerede den uden tvivl kulmineindustriens udvikling fra nogenlunde samme tidspunkt. Mangel på god agerjord i de mest intensivt opdyrkede områder var nok en væsentlig grund til, at de ovenfor omtalte landbrugsteknologiske ændringer blev sat i værk.

Den sorte Død og de efterfølgende epidemier synes at være slået ned i samfund med fortsat økonomisk vækst under stadig forandring. Hverken vor medicinske viden om byldepestens karakter eller det historiske kildemateriale giver grundlag for, at man kan forbinde pestepidemiernes optræden i Europa i anden halvdel af 1300-tallet med økologiske problemer og forringede og ringe

levevilkår for befolkningen i tiden frem mod 1348. Epidemierne ramte, så vidt kildematerialet tillader os at skønne, på tværs af sociale skel.

Hvis man vil forbinde epidemierne med samfundsudviklingen, synes de snarere at give anledning til en modsat fortolkning. Udforskningen af epidemiernes kronologi og udbredelsesmønster viser, at de bredte sig langs Europas handelsveje – mest effektivt ad søhandelsvejene. Den stigende internationalisering af den europæiske økonomi i senmiddelalderen, som også Danmark havde part i, må formodes at have været en vigtig forudsætning for, at pestepidemiernes kunne brede sig i den udstrækning de gjorde. Handelens udvikling, og ikke mindst fødevarerproduktionens inddragelse i handelssamkvemmet, er vidnesbyrd om økonomisk vækst i Danmark og det øvrige Nordvesteuropa i første halvdel af det 14. årh.

Kjærgaard fremlægger en generel historieteori. Men han gør det uden teoretisk refleksion eller henvisning til de samfundsvidenskabelige og historieteoretiske traditioner han læner sig tungt op ad. Det er ikke blot et formelt, men også et reelt problem. Studier af de eksisterende teorier om forholdet mellem samfund og miljø i senmiddelalderen, og lidt samfundsvidenskabelige sonderinger, ville nok have fået ham til at fravige sit noget ahistoriske og kumulative begreb om økologiske kriser.

I så fald ville nok også det noget dystre fremtidssyn, bogen slutter med, være blevet opgivet. Hans teori adskiller sig fra de nyere marxistisk orienterede samfundsvidenskabelige teorier, som har knyttet økologiproblemerne tæt sammen med, at mennesket i det moderne samfund er begyndt at udnytte naturen på en helt anden måde end tidligere.²⁰ Her har Kjærgaard ret. Økologiske problemer er bestemt ikke fænomener, der historisk kun har udtrykt sig i den industrielle æra.²¹ Men

han er øjensynlig inspireret af denne tradition, eller nok snarere af de spor den har sat i den offentlige debat i 1980'erne, for så vidt han overhovedet rejser spørgsmålet om den moderne civilisations overlevelsessevne. Det syn på fremtiden deler jeg ikke.

Der kan ikke herske tvivl om, at den moderne kapitalistiske markedsøkonomi, for slet ikke at tale om de såkaldt socialistiske planøkonomier, har givet og giver anledning til økologiske skader af en dybde og et omfang, som historien ikke tidligere har kendt magen til. Til gengæld er markedsøkonomiens faktiske og potentielle muligheder for at overvinde historisk betingede og selvskabte skader af en helt anden kvalitet end de muligheder, som det middelalderlige landbrugssamfund bød på.²²

Det er i overensstemmelse med tidsånden at henlede opmærksomheden på de økologiske problemer verden står i. Det er der ikke noget galt i – tværtimod. Det kan også meget vel være, at de problemer vi i dag står i, for en dels vedkommende kan anskues som den kumulative effekt af fortidens synder. Men jeg må vende mig mod Kjærgaards forsøg på aktualisering af senmiddelalderens historie. Det er imidlertid også et greb i egen barm, for så vidt det skift i den internationale forskning, som vi har set inden for det sidste årti, knap nok har forplantet sig til dansk historiskrivning. Når alt kommer til alt er Kjærgaard kun bruger af dansk middelalderforskning. Det er på tide, at historievitenskaben får sagt fra over for brugen af senmiddelalderens historie som ammunition for dommedagsprofeter.

Noter

1. Artiklen er stort set identisk med opposition ex auditorio ved Thorkild Kjærgaards disputats.
2. Thorkild Kjærgaard, *Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, 1991.
3. B. Aaby: Trees as anthropogenic indicators in regional pollen diagrams from eastern Denmark, *Anthropogenic indicators in pollen diagrams*, red. K.E. Behre, Rotterdam 1986, s. 73-94.
4. Henrik M. Jansen: Svendborg in the Middle Ages – an Interdisciplinary Investigation, *Journal of Danish Archaeology* 6, 1987, s. 208-213.
5. Erik Ulsig: Pest og befolkningsfald i Danmark i det 14. århundrede, *Historisk Tidsskrift* 91, 1991, s. 21-43.
6. Helge Paludan i *Gyldendals Danmarks historie* 1, 1977, s. 412.
7. Sst., s. 414-415.
8. Erik Ulsig: Den senmiddelalderlige agrarkrise, *Historie – Jyske Samlinger* Ny rk. 15, 1984, s. 219-233.
9. Ulsig: Pest (se note 5).
10. Svend Gissel m.fl.: *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600. Comparative Report from The Scandinavian Research Project on Deserted Farms and Villages*, Stockholm 1981.
11. Nils Hybel: Ødelæggelser og økonomisk krise i nordvesteuropæisk senmiddelalder, *Kongemagt og Samfund i Middelalderen – Festskrift til Erik Ulsig*, red. Poul Enemark, Per Ingeman, Jens Villiam Jensen, 1989, s. 317-335; Nils Hybel: *Crisis or Change, The Concept of Crisis in the Light of Agrarian Structural Reorganization in Late Medieval England*, 1989, s. 288-289.
12. Erwin Nasse: *Über die Mittelalterliche Feldgemeinschaft und die Einhegungen des Sechzehnten Jahrhunderts in England*, Bonn 1869.
13. Blandt disse er den mest omfattende Lord Beveridge: The Yield and Price of Corn in the Middle Ages, *Economic History*, 1927, genudgivet i *Essays in Economic History*, ed. E.M. Carus-Wilson, bd. 1, London 1954, s. 13-25.
14. Wilhelm Abel: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*, Berlin 1935.
15. M.M. Postan: Histoire économique, Moyen Age, *Rapports du IXe Congrès International des Sciences Historiques*, Paris 1950, s. 225-241.
16. M.M. Postan, ed.: *The Cambridge Economic History of Europe*, Cambridge 2. ed. 1966, §7 England.
17. En mere udførlig argumentation for det følgende findes i Nils Hybel: Marginaljordstesens storhed og fald. Om begrebet marginaljord i engelsk senmiddelalder, *Marginaljorder i fortid, nutid og fremtid*, udg. Claus Bjørn, Per Grau Møller og Erland Porsmose, 1992, s. 69-83.

18. A.D. Hall: *The Book of the Rothamsted Experiments*, London 1905.
19. S.P. Jensen: Mennesket, naturen og »landbrugsreformerne«, *Bol og By* 1991, s. 33–34.
20. Se f.eks. André Gorz: *Økologi og frihed*, 1979; Rudolf Bahro: *Alternativet*, 1979; Jesper Hoffmeyer: *Økologiske produktivkræfter*, 1977.
21. Nils Hybel: Økologi og produktionsmåde, *Kritiske Historikere*, 1984, s. 26–46; Nils Hybel: Økologiske aspekter i europæisk senmiddelalder, *Noter* 105, 1990, s. 10–17.
22. Nils Hybel: Teknologikritik og Reformisme, *Kurasje* 31, 1982, s. 98–110.

Mellem biografi og historie?

En kommentar til Claus Bjørns biografi om Christian Ditlev Frederik Reventlow

Grethe Jensen

Fortid og Nutid maj 1993, hefte 1, s. 38–47.

Den historiske biografi er atter blevet en aktuell og omdiskuteret genre. Det har derfor været naturligt at lade Claus Bjørns Reventlow-biografi anmeldes på grundlag af en mere generel genredebat. I sin præsentation og anmeldelse placerer Grethe Jensen bogen i forhold både til den historiske biografi som genre og til tidligere biograferinger af Reventlow; endelig diskuterer hun bogen i forhold til den historiske debat omkring landboreformerne.

Grethe Jensen, f. 1955, Ph.d. 1990 på afhandlingen »Den unge Orla Lehmann 1830–48«. Ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Stipendium 1989–1992 fra Statens humanistiske Forskningsråd til studier i den historiske biografis teori- og metodegrundlag i Danmark.

»Den gode sag«¹ er en traditionel kronologisk biografi, hvor helten begynder med at lade sig føde på den rette familie- og standsmæssige baggrund og ender med at dø mæt af dage og med forfatterens udblik til efterslægt og betydning for eftertidens Danmark. Undervejs kan den anvendte biografiske metode kortest betegnes som peripatetisk – hovedpersonen anskues fra så mange forskellige vinkler som muligt: På den højadelige familiebaggrund, som elev, som bror, som familiestifter og pater familias, som godsejer og forstvidenskabsmand, mellem dansk og tysk, som politiker og som embedsmand. Mest dominerende står midterafsnittet, der har givet bogen titel. Heri skildres Reventlows »omvendelse« som 36-årig til forkæmper for den sag, der herefter skulle blive hans: Reformeringen af den danske landbo- og landbrugslovgivning. Stærkere personligt indtryk gør dog egentlig de senere kapitler om Reventlows trængsler i perioden som statsminister 1797–1813. Trods den ydre udmærkelse af manden fra reformtiden blev det i løbet af denne periode klart for alle – se-

nest for ham selv –, at C.D.F. Reventlow ikke ejede de samarbejdsevner, den vilje til at uddelegere arbejdet eller den koldblodighed, der er afgørende for en politiker og ledende embedsmand. Og af det fremlagte stof bliver det læseren klart, at forkæmperen for »den gode sag« mere og mere lod »sagen bære sig frem«, som Bjørn udtrykker det, mens Reventlow menneskeligt efterhånden stivnede i en selvretfærdig dømmesyg.

Men den historiske biografis historie rummer mere end én tradition. Den antikke biografi var en underafdeling ikke af historien, men af etikken. Det koncept, der lå til grund for græsk biografiskrivning, var menneskelivet set som virkeliggørelse af en bestemt, fra menneske til menneske forskellig *telos*, der er såvel skæbne som en blanding af gode og dårlige karakteregenskaber, der først med døden fuldfører deres løb. At skildre livet i biografisk form nødvendiggjordes af, at karakteren ikke kunne fremstilles som forud givet, men først åbenbares i menneskets livsløb via dets handlinger.² Plutarch og hans berømte sammenlignende dobbeltbio-

grafier er det vel nok kendteste udtryk for denne tradition. I en plutarkisk biografi interesserer historien ikke, medmindre den er med til at give indblik i heltens moralske egenskaber. Biografi skrives nemlig, som Plutarch direkte fremhæver, for at vi kan lære af heltens moralske eksempel.

Det centrale i denne tradition er altså, at biografens målsætning er at afdække den individuelle karakter, som den udfolder sig i historien, men i realiteten uafhængigt af den. Helt op i vor tid genkendes elementer af denne bestræbelse også i de historiske biografier. Blandt danske eksempler kan f.eks. fremhæves Viggo Sjøqvist og Kristian Hvidt. På baggrund af menneskesyn, der dog betoner det arvebiologiske eller det trækpsykologiske, udfolder helten sin karakter i historien, og biografen bruger en god del af sine kræfter på så nøjagtigt som muligt at karakterisere sin hovedperson. I forhold til denne bestræbelse står det »private« i biografens naturlige centrum, for kun her kan karakteren tænkes at udfolde sig uafhængigt af roller og institutioner. Claus Bjørn har ikke valgt denne indfaldsvinkel i »Den gode sag«, selv om det private stof indtager en betragtelig plads i bogen. Han har som udtalt andetsteds³ afstået fra enhver form for karaktergivning, har ikke kastet sig ud i psykologiske typologiseringer og har ikke villet give »sandheden« om Reventlow. Følgerigtigt har Bjørn derfor afstået fra ud-sagn om sin hovedpersons karakter eller træk, men i stedet ladet ham træde i karakter for læseren, der får lov at følge Reventlows liv og handlinger ret uhindret af forfatterens tolkninger.

Måske som et bevidst paradoks er Claus Bjørn derimod i opbygningen af sin biografi kommet en anden tradition meget nær: Hagiografien, hvori Gud eller for så vidt enhver anden højere bestemmelse blev trukket ind i den hidtil rent individorienterede biografgenre. Hagiografierne var bygget op over et

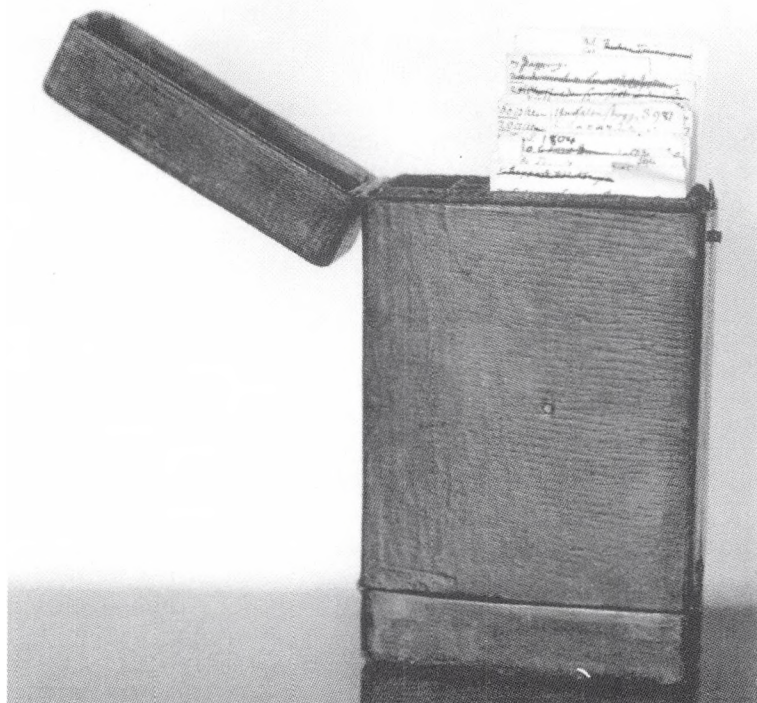
fast skema. Først blev helgennavnets etymologi og de vigtigste kilder gennemgået. Omvendelsen skildres som fortællingens ene nøglemoment. Herefter omtales prædikener og trængsler, mirakler og udseende. Det andet nøgleøjeblik er helgenens martyrium og død, hvorefter følger omtale af posthume mirakler.⁴ Det er dristigt, men på en måde også naturligt at afprøve denne form på det virkelige historiske stof, eftersom C.D.F. Reventlow, som Claus Bjørn fremhæver, har fremstået med helgen-glans i de fleste tidligere historiske fremstillinger og har optaget os langt ned i tiden, fordi hans arbejde omkring landboreformerne er blevet tillagt stor betydning også for en sen eftertid. »Den gode sag« bliver dog ikke en hyldest til en helgen, men nok som Claus Bjørn afrunder med at sige: Skildringen af en borgerlig idealtipe, de fleste danskere og danske historikere har kunnet identificere sig med gennem de sidste 200 år. Om også Claus Bjørn ligger under for denne identifikation er straks mere dobbelttydigt, hvilket jeg skal vende tilbage til. På den anden side bliver forestillingen om en omvendelse styrende for fremstillingen i den forstand, at »sagen« uden problematisering ses som ledemotiv i resten af Reventlows liv og virke. Og det er vel i hvert fald en diskussion værd, hvor meningsfuld denne tese om periodiseringen af Reventlows livsforløb er. F.eks. kan man da pege på, at Hans Jensen i sin Reventlow-bog fra 1938 snarere opererede med en religiøst baseret borgerlig kontinuitet i hele livsforløbet.⁵ Eller man kan henlede opmærksomheden på Ole Feldbæks tolkning af, at »sagen« ændrede afgørende karakter efter 1791⁶ – en mulighed, som Bjørns koncept i realiteten udelukker.

I poststrukturalisternes opgør med biografigenren i 1980'erne⁷ pointeres meget stærkt biografens rolle som den, der har taget magten over et fortidigt menneske og hans liv. Denne magt er naturligvis uundgåelig; men der findes

inden for genren stærkt divergerende eksempler på, hvor vidt den drives. Og tendensen i moderne biografi går – heldigvis da – mod en stadig mere selvkritisk holdning hos biograferne over for den autoritære rolle, de for ikke længe siden gladelig påtog sig såvel i forhold til deres hovedperson og hans karakter som i den fortællerrolle, de anlagde over for læseren i formidlingen af det biograferede liv: Bedrevidende, dømmende og lukkende tolkningsuniverset for læseren. Biografien som en »forældet – i bedste fald uskyldig genre«⁸ er ved at være en saga blot, efter at biografen har lagt karakterskemaerne og den naturgroede – ikke-historiske – livsudviklingstanke bort og samtidig er blevet bevidst om, at han ikke er den alvidende genskaber af et liv, men derimod skaber en tekst, hvorigennem den historiske person helst skal blive levende og aktuel for læseren.

Hertil følger sig den nye bevidsthed om, at der næppe findes nogen særlig

gruppe af »personlige dokumenter« (breve, dagbøger, fotografier m.v.) fra den biograferedes liv, som biografen uden kritisk omtanke blot kan referere og gøre en karakter ud af. Eftersom biografien – og genidyrkelsen – har udgjort en betragtelig bestanddel af den borgerlige vestlige kultur, har de fleste »store« personligheder i de sidste mindst 200 år levet selvbiografiske liv og tilrettelagt såvel karriere og privatliv som deres arkiv med henblik på det eftermæle, de helst ville have. C.D.F. Reventlow er i øvrigt et fremragende eksempel herpå. Han var en aktiv part i fremstillingen af myten om den afgørende samtale med kronprinsen i 1786, han tog aktiv del i glorificeringen af Johan Ludvig Reventlow, og han ryddede grundigt ud i sit arkiv. F.eks. kan Claus Bjørn ikke konstatere, om onde tunger i samtiden havde ret eller uret i deres kritik af Reventlows godsdrift. De relevante godsregnskaber mangler ganske enkelt. Det samme gør i øvrigt brevvekslingen mel-

»Det smukke og venlige« (Claus Bjørn, s. 10) Reventlow-museum på Pederstrup opbevarer dette lille etui med papirlapper. Heri har C.D.F. Reventlow formentlig ikke længe efter chokket over det engelske angreb i 1807 noteret sig de »gode« mennesker; han har mødt i sit liv. For at komme til at høre til denne kategori skulle man vist helst dele statsministerens anskuelser i mange ting, og Frederik 6. er f.eks. ikke at finde. (Fra Den gode sag, s. 254).

lem Johan Ludvig og C.D.F. Reventlow. Til gengæld savner jeg, at Claus Bjørn havde gjort klart rede for dette såvel fra den personlige, biografiske som fra en metodisk vinkel uhyre interessante forhold i selve biografien. I den lille artikel i *Siden Saxo* 4, 1992,⁹ fremhæver Claus Bjørn både det manglende godsarkiv og et brev fra 1809 til søsteren Louise Stolberg, hvori Reventlow omtaler, at han er ved at ordne sit private arkiv for at gøre det mere »opbyggeligt« for eftertiden. Endelig konkluderer Bjørn også, at den Reventlow, der i begyndelsen af 1800-tallet blev betragtet lidt medlidende fra regeringskontorerne som større af hjerte end af forstand, alligevel »snød dem« – netop gennem tilrettelæggelsen af eftermælet. Hvorfor skal læserne af »Den gode sag« ikke delagtiggøres i denne stille triumf?

Claus Bjørns Reventlow-biografi er et godt eksempel på den antiautoritære nyudvikling inden for biografigenren. Og lad det være sagt straks: Bjørns Reventlow lever, dertil er han nuanceret nok, og dertil er der løse ender nok. Han lever, fordi han får lov at forblive lidt af den gåde, ethvert menneske er for sin nabo. Men alt har sin pris, og prisen for den biografiske livlighed synes – i hvert fald i dette tilfælde – at blive mangelen på en klar historisk analyse, der kunne bestå i et autoritativt bud på Reventlows rolle i historien og en formuleret stillingtagen mellem de mange historikers helteportrætter af Reventlow og Thorkild Kjærgaards meget divergerende syn, der kun yderst indirekte berøres i bogen – nemlig i en omtale af Skrubbeltrangs vrede over den »efter hans opfattelse ubillige karakteristik af Reventlows person og virke«, der blev fremsat i 1981 (s.10). Kjærgaards endnu mere knubbede Reventlow-portræt i 3. udgave af *Dansk biografisk Leksikon* (1982) optræder ikke i bogens litteraturliste. I *Dansk biografisk Leksikon* fældes afgjorte – og hastige – domme over et menneske ud fra strukturhi-

storikeren Kjærgaards opfattelse af, at landboreformerne langt fra var så radikale, som ikke mindst C.D.F. Reventlow havde held til at bilde en meget sen eftertid ind.

Når biografen så markant som i Claus Bjørns tilfælde viger uden om at ville fælde dom, er det klart, at der til en vis grad er tale om et optisk bedrag. Også hans biografi skaber med udvalget af det mylder af små og store oplysninger, der formidles, et billede af Reventlow, som hos læseren bevidst eller ubevidst former sig til en dom: Sådan var han! Men billedet er læserens. Det er således meget vanskeligt at tage Claus Bjørn i at gå imod sit eget program og se ham dømme. En undtagelse, der vel nærmest må ses som cadeau til Thorkild Kjærgaards og Ole Feldbæks insisterende holdninger omkring landboreformernes bevidste forglemmelse af husmændene, fremkommer, hvor Bjørn – i en billedtekst! – trods alt pålægger Reventlow et medansvar for, at husmændene blev undtaget fra den beskyttelseslinie, der var ledetråd over for bønderne (s. 197).

Men en anden følge af Claus Bjørns undvigemanøvrer kan altså også blive, at man føler sig snydt for om ikke andet nogle forfatterbetragtninger, man som læser kunne gå i dialog med. Et oplagt eksempel er, at Claus Bjørn oprindeligt havde tænkt sig en dobbeltbiografi af brødrene Johan Ludvig og C.D.F. Reventlow. Denne plan måtte opgives på grund af to frustrationer. For det første manglede brevene som sagt, og for det andet følte Claus Bjørn det umuligt at komme i kontakt med det levende menneske bag det idealbillede, allerede den nære eftertid skabte af Johan Ludvig Reventlow. Men alene på grundlag af kronologien synes det muligt at gå længere, end Bjørn gør, med gisningerne om, at den yngre bror var en egentlig historieskaber, mens den ældre efterliggende haltede efter den yngre og først sent kom med. Det ser f.eks. ud til at

gælde om 1784-kuppet, men også om selve »den gode sag« og i de private godsreformer. I spørgsmålet om de to brøders relative betydning er Claus Bjørn blevet temmelig ulden, hvilket virker så meget mere skuffende, som netop han med sin artikel om Johan Ludvig Reventlow i Dansk biografisk Leksikon, 1982, vakte forhåbninger om at kunne løse knuden.

Men hvordan kommer man fra biografi til historisk biografi? Eller hvordan med andre ord bringes tidens betydning for personen og personens for den ind i fokus? Kjærgaards strukturalistiske biografiform er én mulighed.

Med lige ringe indlevelse i personens motivverden som forståelse af tiden på dens egne præmisser kombinerer Kjærgaard sin ikke uefne vurdering af Reventlow som en dreven politiker, der også meget vel forstod at iscenesætte sit eftermæle. Synet på hans person er dermed blevet uløseligt knyttet til gårdmandslinien i dansk historieskrivning og den overvurdering af landboreformernes radikalitet, der har præget denne. Læser man nøje nok i Claus Bjørns biografi, synes jeg, man på ganske mange punkter finder belæg for Kjærgaards vurderinger. Det gælder f.eks. brugen af Reventlows rejsedagbog fra den store (ud)dannelsesrejse 1769–70 til at kunne fastslå, at landbrugsspørgsmål ikke oprindeligt optog den vordende statsmand. Når Reventlow følges fra Bernstorffs afskedigelse i 1780 til kuppet i 1784, bliver det klart, at han frem for demonstrationer til fordel for sit politiske forbillede foretrak at gøre nytte og stige i graderne – også under en Guldberg. Om man så med Kjærgaard vil kalde det opportuniste, eller om man kan købe Claus Bjørns forsigtige forklaring: »Det var endnu ikke tiden til et åbent opgør, men til yderligere at styrke sin egen stilling« (s. 77), bliver nok en smagssag. Bjørns redegørelse for 1784-kuppets planlægning gør det i hvert fald klart, at C.D.F. Reventlow

først meget sent blev inddraget og næppe kan tillægges nogen ledende rolle. Også Kjærgaards håndfaste karakteristik af Reventlow som en »krukke« (1981), der, som det var så påfaldende i tiden, i ord og følelser sværmede for naturen, det naturlige og det jævne bondeliv, mens han i virkeligheden affandt sig godt nok med den politiske virak i den »unaturlige« by, bekræftes i hvert fald for mig under læsningen af de brevcitater, Claus Bjørn har valgt at bringe (især s. 71). Selv synes Bjørn vistnok ikke at fæste sig ved denne selvmodsigelse mellem natursværmeri og praksis. I det mindste kommer dyrkelsen af den fremmedgjorte natur og af bonden, som dog er et så markant træk helt op i nutiden, ikke frem i den ellers glimrende opsamling af de hovedtræk i den fremvoksende borgerlige mentalitet, som Reventlow så at sige personificerede (s. 314–15). Endelig har Kjærgaard (og Ole Feldbæk) pointeret Reventlows selviscenesættelse dels i tiden som politisk aktiv, men ikke mindst i tilrettelæggelsen af eftermælet. Og på dette punkt kommer Claus Bjørn som sagt også med en bekræftelse, selv om den kun fremstår klart i artiklen i *Siden Saxo*.

Strengt taget vil jeg dog nødig skulle vælge mellem enten Kjærgaards eller Claus Bjørns indfaldsvinkel til biografigenren. Den strukturalistiske afvejning af en menneskelig indsats på baggrund af hundreder af års bedreviden fostrer ofte – og i hvert fald i Kjærgaards tilfælde – en ringeagtende dom over personligheder, hvis motiver for så vidt ikke anfægtes, som de ikke tillægges relevans for den historiske undersøgelse. Strukturalisten vil hævde, at det er resultaterne, der tæller, også for spørgsmålet om en person fortjener en historisk biografi.¹⁰ Men det kan og bør næppe være genrens eneste rettesnor. Der er brug også for biografier af den storslåede fiasko, den skæve vinkel og den dybt uoriginale opportuniste, for

ikke mindst dermed uddybes vor viden om fortidens mentalitet.

Ved Claus Bjørns biografiform må man derimod som historiker af og til undres over, hvilket formål vrimmelen af oplysninger egentlig skal tjene, når man ser bort fra det interessante billede af spirende borgerlig mentalitet. Som det er, ser det ud til, at i hvert fald »Den gode sag« og måske biografigenren som sådan ikke kan give os noget klart svar på, hvilken betydning Reventlow havde for landbrugssamfundets omformning i slutningen af 1700-tallet og ej heller på, hvilken betydning de statslige landboreformer havde for historien. Claus Bjørn gør enkelte tilløb til at tage disse temaer op, men ender ofte i udsagn, der lyder lidt for meget som ekko af Reventlows selvforståelse. Imod Kjærgaards og Feldbæks relativisering af rækkevidden af stavnsbåndets ophævelse 20. juni 1788 fremfører Claus Bjørn f.eks., at samtiden jo tillagde det stor betydning, eftersom de konservative godsejermedlemmer udtrådte af statsrådet i protest (s. 134). Men at godsejerne protesterede, fordi de faktisk mistede en del af deres lokale magt i 1788, er vel langt fra ensbetydende med, at denne reform havde afgørende betydning for landbrugssamfundets omformning? I det hele taget holder Claus Bjørn godt liv i forestillingen om ét samlet reformkompleks under Reventlows ledelse. Blot tabte det under indtryk af modstandernes dygtighed noget af pusten i 1790'erne. Ole Feldbæks argumenter for, at landboreformerne efter en første bondevenlig fase med C.D.F. Reventlows fulde velsignelse gik over i en direkte godsejervenlig efter proprietærfejden i 1791, burde have været et sprængfarligt emne i »Den gode sag«. ¹¹ For har Feldbæk ret, er det entydige udtryk »den gode sag« jo ikke længere en adækvat overskrift for hele Reventlows liv efter 1786, og desuden ville det atter rejse spørgsmålet om graden af Reventlows opportuniste. Bjørn går ikke i kø-

det på Feldbæks synspunkter. Blot hedder det om udgangen på proprietærfejden, at »Anslaget mod landboreformerne var blevet afvist« – fordi Reventlow og Colbiørnsen stadig sad på deres poster (s. 160). Videre hedder det, at »Reventlow havde måttet bøje af i 1790–91, da uroen blandt bønderne og modstanden blandt godsejerne satte bom for reformernes hurtige og radikale gennemførelse...« (s. 187). Og heri er vel i hvert fald et indirekte svar til Feldbæk. Landboreformerne var én helhed, bevidst gennemtænkt og gennemført fra oven – om end langsommere efter 1791 af hensyn til det politiske klima. Personligt synes jeg nok, at Feldbæks udlægning er mest perspektivrig, også fordi den fremhæver, at den vigtigste reform foregik »fra ned« i form af den frivillige overgang til selveje. *Mit* hovedærinde er dog at markere en vis fortrydelse over, at en stor Reventlow-biografi åbenbart ikke har været det rette forum at tage debatten om myte og realitet i landboreformkomplekset op til en åben diskussion.

Den socialpsykologiske biografi, hvor den enkelte anskues som tidstype, frembyder en anden mulighed for at knytte historie og biografi sammen. Siden Hans Jensens biografi af C.D.F. Reventlow fra 1938 ¹² har der ligget et ganske vist lidt for velsmurt program for at se Reventlow som den første i rækken af danske borgerlige mennesketyper, der med udpræget kaldsbevidsthed, flid, sparsommelig jævnhed og et lukket, intimiseret privat familieliv skabte prototypen for den moderne dansker. Claus Bjørn har for så vidt taget denne tråd op – hvis oprindelige udspring er Max Webers tese om sammenhængen mellem kapitalismens ånd og den protestantiske etik – og kædet den sammen med nye forskningstemaer omkring dansk identitet. Afsluttende hedder det således: »Reventlow hyldede de samme idealer, som størstedelen af befolkningen har kunnet opfatte som deres, og hans

familieliv kunne stå som et mønster for den middelstand, der i henseende til værdier og normer efterhånden kom til at omfatte det meste af det danske samfund... Alt sammen var det træk, der pegede fremad mod den fremskridtsvenlige og kalkulerende borgerlige mentalitet. Hans stadige arbejde, hans disciplinerede og (forholdsvis) beskedne levevis, hans stærke understregning af pligten til at tjene og hans synlige glæde over at se frugterne af sit arbejde i det store og det små – alt faldt smukt i tråd med værdier, det borgerlige Danmark har kunnet vedkende sig...« (s. 315). Det er straks vanskeligere at finde ud af, om også Claus Bjørn vedkender sig disse værdier. På den ene side skulle man tro det, når det sammesteds hedder, at det ikke har været svært for eftertiden at genkende noget positivt eftertragtelsesværdigt i Reventlow som menneske. På den anden side er der mange ting i det billede af Reventlow, Claus Bjørn har skabt, der netop skurrer mod idealiseringen af den borgerlige mentalitet. Måske har Claus Bjørn holdt på flere heste. Den pæne borger, der, efter alle solemærker at dømme, er storforbrugeren af historiske biografier, får ikke sin livsstil udfordret direkte af denne bog. Mens den læser, der også i en historisk sammenhæng interesserer sig for dobbeltbunden i den borgerlige mentalitet, heller ikke lades i stikken, selv om vedkommende selv må slutte sig til, hvor glansbilledet begynder at krakelere. »Den gode sag« byder afgjort sin læser på også de mindre heldige konsekvenser af borgermentaliteten. Da den gør det på lang historisk afstand, bliver bogen også et billede, hvori læseren, om han vil, kan spejle sin egen eksistens og lære nyt om dennes vilkår og historiske baggrund. Og selv om Inga Floto i sidste års heftige polemik i Weekendavisen om historieskrivning hævdede, at det eksistentielle ligger uden for den *historiske* biografis erkendelsesinteresse,¹³ vil jeg dog påstå, at enhver god historisk bio-

grafi, forstået som formidling af dybere historisk forståelse, så givet bør indeholde netop dette element.

I denne sammenhæng er skildringen af C.D.F. og Frederikke Charlotte Reventlows kærlige og børnerige ægteskab af megen interesse. Undervejs i læsningen har jeg ganske vist følt mig noget brøsthøden over, hvor ofte C.D.F. Reventlows tilstand og meninger skildres via citater fra hustruens breve; men der er på den anden side den rimelige begrundelse herfor, at ægteparret bevidst stræbte efter den absolutte ægteskabelige harmoni ved at blive ét i (hans) tanke og ånd, og meget tyder på, at det lykkedes langt over forventning. I skarp modsætning til hans egen opvækst i et hjem, hvor afstanden til forældrene var meget stor, lagde ægteparret Reventlow helt i tidens ånd stor vægt på den nære kontakt – ikke mindst mellem moderen og børnene. Hun fødte »natur«ligvis sine børn uden større komplikationer (især dog ifølge hans breve!) og ammede dem lige så naturligt selv. Og siden hørte hendes enorme omsorgstalent og hans rolle som faderlig autoritet tilsyneladende aldrig op. Og da Claus Bjørn indtager børnenes voksenliv, bliver det påfaldende nok til en næsten ubrudt række af mislykkede eksistenser. Flere af børnene bliver i deres 20'ere ramt af anfald af sindssyge. Pigerne var så nært knyttet til hjemmet, at forelskelser og ægteskab tilsyneladende slet ikke kom på tale, og også de fleste af sønnerne holdt sig meget nært til hjemmet – som forpagtere af godsets større gårde. Af C.D.F. Reventlows og hans søskendes kolde, aristokratiske barndom opstod der trods alt tre – måske fire – selvstændige og helstøbte personligheder. Det er til gengæld, som om der med C.D.F. Reventlows og Charlotte Frederikes intime borgerlige idyl skabes en familieform, hvis pris børnene betaler i form af mangel på og manglende behov for en selvstændig identitetsdannelse. Den eneste livsbekræftende undtagelse

er yngste søn, der med held slog sig ud af miljøet og opnåede en karriere som diplomat. Og så brød han endda også med forældrenes trods alt temmelig spidsborgerlige opfattelse af, at en Reventlow måske nok kunne gifte sig fattigt; men standsmæssigt skulle det i hvert fald være.

Claus Bjørn er med behandlingen af Reventlow som en del af dansk identitetsskabelse inde på et spor, der giver den historiske biografi ny relevans. Hvor den radikale historikertradition i bred forstand mest synes at have beskæftiget sig med vor histories »store personligheder« for at nå sandheden om dem ved at afsløre eller nuancere my-

terne, er det givetvis vigtigt også at få undersøgt, hvor stor en betydning bestemte biografiske myter har haft for dannelsen af et afgørende træk i vor historiske udvikling: Udviklingen af en fælles dansk identitet. Myterne har måske ofte været mere historieskabende end sandheden, og de fortjener derfor deres egen historieskrivning.

»Den gode sag« bringer mange og velvalgte illustrationer. Ud fra den særlige biografiske vinkel kan man notere sig, at Claus Bjørn er fuldt ud på det rene med, at det maledede portræt, når de repræsentative sider træder i baggrunden, må opfattes som en biografisk karakteristik, der alt afhængig af male-

Via Fonden ad Usus Publicos protegerede C.D.F. Reventlow den unge Nicolai Wolff, der i 1790 malede et stort billede af sin velgører med familie. Maleriet er siden gået til, men den bevarede skitse er interessant ved, som Claus Bjørn skriver (bl.a. s. 173–175), at pege frem mod 1800-tallets borgerlige familiescener. Det »naturlige« er kommet i højsædet med børn i bevægelse og leg. Men mon ikke Frederikke Charlottes moderlige bryst er fremhævet noget stærkere, end 1800-talsborgeren kunne have gouteret? Placeringen af den repræsentative C.D.F. Reventlow i billedets – og familiens – midte og samtidig alligevel i baggrunden er slående. (Fra Den gode sag, mellem s. 48 og 49)

rens formåen og den nutidige biografers evne til at læse billedet udgør et vigtigt budskab fra samtiden. Men jeg synes nu nok, man hos Bjørn kan anholde en vis overdreven autoritetstro i forhold til disse portrætter. Der opstår i en række af hans billedtekster (især familiebillederne mellem s. 96 og 97) noget af det lukkede, karakteriserende tolkningsunivers, som hans tekst ellers er så dejligt fri for. Også det maledede portræt er jo dog kun ét af flere mulige perspektiver på den biograferede, et samspil mellem to personligheder, og ikke den ene og objektive sandhed.

Claus Bjørn er som forfatter indirekthedens mester – hvilket er ment akkurat så dobbelttydigt, som det lyder. I selve biografien nærmer hans udnyttelse af selvaflørerne citater – f.eks. omkring 1784-partiets aristokratiske selvfølelse – sig det sublime. Man må tage sig i det for ikke at skyde Bjørn den naive godtroenhed i skoene, som litterater med lige så ringe ret i masser af år tilskrev James Boswell i hans navnkundige biografi *The Life of Samuel Johnson* (1791). At Bjørn kan tie stille er af og til utroligt – og rigtigt, for des stærkere står billedet hos læseren. På vej gennem Reventlows liste fra 1807 over de »gode« mennesker, han har kendt i sit liv, bliver det dog til slut for meget selv for Claus Bjørn, der tillader sig et par udråbstegn for at sikre sig, at læserne nu også får bemærket selvretfærdigheden i denne aktivitet hos den aldrende og temmelig mislykkede statsminister. Claus Bjørn holder også stilen, når han intetsteds i rene ord »afslører« Reventlows mangel på humor og selvironi. Som læsere får vi jo dog det samme indtryk alligevel, der endeligt, men atter indirekte, samler sig i omtalen af den bogsamling, C.D.F. Reventlow skænkede til et bibliotek for grevskabet Christianssædes dannede mænd. Samlingen måtte »ifølge giverens bestemmelse ikke rumme nogen form for politisk eller antireligiøs litteratur eller

»morskabs og vittigheds skrifter, ingen romaner, komedier eller tragedier«. Biblioteket blev ikke meget benyttet efter Reventlows død.« (s. 299).

Men hvor man må rose biografen for det indirekte, gælder noget tilsvarende ikke om historikeren Claus Bjørn. Jeg har tidligere berørt den skuffende, men fra den biografiske vinkel måske nødvendige mangel på konklusioner i forhold til de debatter om landboreformerens betydning, der vitterlig er ført inden for de senere år. Værre er det dog, at introduktionskapitlet, der *kunne* have opridset de divergerende synspunkter og dermed sat selve biografens indirekte formulerede synspunkter i relief, er blevet så indforstået, at den læge læser næppe har mulighed for at opdage, hvor og hvordan Claus Bjørn faktisk har valgt side imellem flere mulige tolkninger. Introduktionskapitlet glimrer f.eks. ved ikke at inddrage Ole Feldbæks forskning og fremstillinger, som igennem det seneste tiår har støttet så meget op om Thorkild Kjærugaards synspunkter, at billedet af Reventlow helt oplagt nu er mindre entydigt helgenagtigt, end Bjørn skildrer det her såvel som i afslutningen. Den tidligere omtalte kryptiske henvisning til Kjærugaard er naturligvis interessant for de indviede, men må virke aldeles mystificerende for den større læserkreds, biografien er lagt an på. Det samme gælder den mildt sagt indirekte omtale af »gårdmandslinien i dansk historieskrivning«, der jo har båret og hæget om Reventlow-myten. Om den (?) hedder det kun i omtalen af Erik Arup, der i 1921 i »Rids af Danmarks Historie« gav et uforbeholdent positivt portræt af Reventlow, at han »langt fra at være en omstyrter dybest set bekendte sig til et af de mest fæstnede og kontinuerlige træk i dansk historieskrivning i 1800- og 1900-tallet.« Javel ja.

Set fra en biografikritisk vinkel har »Den gode sag« altså virkelig meget godt nyt at byde på, set fra en historisk

vinkel bliver den derimod mere diskutabel. Også i de senere år er der mange, der har villet argumentere for, at den historiske videnskab og biografien som en kunstnerisk betonet menneskeskildring er uforenelige størrelser. Min læsning af »Den gode sag« kunne synes at underbygge denne ulyksalige konklusion. Men fremfor at laste genren vil jeg afslutningsvis hævde, at det er den historiske biograf, der i dette tilfælde er gået uden om nogle knaster, som meget vel kunne have været trukket skarpere op i netop denne biografi.

Noter

1. Claus Bjørn: *Den gode sag. En biografi om Christian Ditlev Frederik Reventlow*. Gyldendal 1992. 344 s.
2. Jf. Albrecht Dihle: Die Entstehung der historischen Biographie, *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften* 1987, 3; og John A. Garraty: *The Nature of Biography*. London, 1958.
3. Claus Bjørn: Den ædleste statsmand Danmark har fostret?, *Siden Saxo* 4, 1992.
4. Jf. Marie-Anne Polo de Beaulieu: L'anecdote biographique dans les exempla médiévaux, *Problèmes et méthodes de la biographie*. Paris, 1985.
5. Hans Jensen: *Christian Ditlev Reventlows liv og gerning*, 1938.
6. Senest i Ole Feldbæk: Den lange fred. 1700–1800. *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* 9, red. Olaf Olsen, 1990, s. 261–265.
7. Primært udtrykt af William H. Epstein: *Recognizing Biography*. Philadelphia, 1987.
8. Udtrykket er Hans Kirchhoffs i anmeldelsen af Viggo Sjøqvist: Erik Scavenius II, *Historisk Tidsskrift* 13. rk. V, 1978, s. 333. Dets inspirationskilde er dog Jürgen Oelkers i sin tid meget perspektivrige artikel: Biographie – Überlegungen zu einer unschuldigen Gattung, *Neue Politische Literatur*, 1974, s. 296–309. Med »uskyldig« menes nærmest »forkritisk« i den forstand, at det længere end i enhver anden genre lykkedes biografen at opretholde illusionen hos sig selv og hos læserne om, at biografen er uden for værket og blot objektivt fremlægger den biografereades liv, som det var.
9. Se note 3.
10. Som f.eks. hævdet af Niels Thomsen: Historien om frk. Zahle – er det historie? *Historisk Tidsskrift* 92, 1992, s. 353–58.
11. Se note 6.
12. Se note 5.
13. *Weekendavisen* 1. oktober 1992.

Den sydslesvigske hjemstavnsbevægelse

En kommentar til Johan Peter Noacks bog *Det sydslesvigske grænsespørgsmål 1945–1947*, bd. 1–2, 1991

Nils Vollertsen

Fortid og Nutid maj 1993, hefte 1, s. 48–52.

I sin kommentar til Johan Peter Noacks disputats kritiserer Nils Vollertsen Noack for at anlægge en dansk synsvinkel på det politiske røre i Sydslesvig. Noack ignorerer dermed det stærke element af sydslesvigsk hjemstavnsfølelse, der indgik i dette røre.

Nils Vollertsen, f. 1956, lic.phil. i historie, har bl.a. skrevet *SPD, Socialdemokratiet og det danske mindretal* (1983); under udgivelse: *Det danske mindretal i Sydslesvig i politiske og sociale hovedtræk 1945–1990* og *Det danske mindretals historie 1945–1948*.

I en række år har jeg arbejdet med det danske mindretals historie i perioden fra 1945 til 1990. Mit arbejde bygger bl.a. på 192 interviews med folk i det danske mindretal, som jeg lavede i årene 1985–1988. De er et vigtigt autentisk materiale til belysning af mindretallets historie og indgår som et centralt led i mit arbejde, der hidtil har resulteret i to bøger om det danske mindretals historie i årene 1945–1948, der udkommer i 1993 eller 1994.

Min fremstillingen af perioden 1945–48 tager sit politiske udgangspunkt i den sydslesvigske løsrivelses- og hjemstavnsbevægelse, som vokser ud af det tyske kaos, kravene om tilslutning til Danmark og de spændinger, det førte til mellem det »gamle« danske mindretal fra før 1945 og den »ny-danske« bevægelse efter 1945.

Denne store, danske bevægelse følges op kulturelt ved opbygningen af foreninger, skoler og til dels børnehaver, og socialt af Sydslesvighjælpen, skolebespisningen og et dansk sundhedsvæsen i Sydslesvig. Når jeg her bruger udtrykket »den danske bevægelse«, er det som en samlet betegnelse for såvel det »gamle« mindretal som den »ny-danske« bevægelse.

Min fremstilling er et stykke totalhistorie, som ud over disse hovedtræk også kommer ind på en lang række andre faktorer af ideologi-, kultur- og mentalitetshistorisk karakter. Det er historien set nedefra, og det er det danske mindretals kollektive historiske bevidsthed, der her tegnes. Min tilgang er således sydslesvigsk. Jeg ser det danske mindretal fra mindretallets side og undersøger, hvilken rolle det politiske, kulturelle og sociale spillede i de første efterkrigsår i mindretallet, og hvori det har sin rod.

Det er på denne baggrund og ud fra denne tilgangsvinkel jeg her kommenterer Johan Peter Noacks resultater, som er anskuet gennem danske briller.

Noack skelner mellem et dansk mindretal fra før 1945 og et danskorienteret røre. Han godtager ikke begrebet »hjemstavnsbevægelse«, da han ser ønsket om løsrivelse fra Tyskland og tilslutning til Danmark som drivkraften bag den omfattende »danskorienterede bevægelse« (s. 211). Ifølge Noack er det »national ideologi« (s. 212) at tale om en hjemstavnsbevægelse.

Det er forkert. Der var tale om en sydslesvigsk hjemstavnsbevægelse, som også var en løsrivelsesbevægelse, så

længe den voksede politisk. Det var en slesvigsk særfølelse, som skabtes ud af orienteringsløsheden efter det tyske sammenbrud. Folk følte, at de som slesvigere passede bedre til det danske end til det tyske. Herudfra voksede en sydslesvigsk hjemstavnsfølelse, som var vendt mod et kaotisk og opløst Tyskland. Hertil bidrog strømmen af flygtninge, der overbefolkede Sydslesvig og gjorde et flertal af de hjemmehørende til fremmede i deres egen hjemstavns.

Det er på denne baggrund, man må se tilslutningen til løsrivelses- og hjemstavnsbevægelsen blandt de ejerstedske storbønder, der havde holdt sig borte fra nazismen, og hvis leder i Ejdersted, storbonden Waldemar Reeder, agiterede for Danmark. Det er også baggrunden for, at de danskorienterede socialdemokrater i Sydslesvig først sluttede sig til bevægelsen i juli 1946, da SPD's formand Kurt Schumacher smed dem ud af SPD. Indtil da tog de del i genopbygningen af SPD og fagforeningerne lokalt og på amtsplan. Det gjorde de ud fra en demokratisk forpligtelse over for det Tyskland, de selv var udgået fra før 1933. Som Noack rigtigt bemærker, var det den hårde SPD-linie, der »tvang dem længere ind i den danske bevægelse, end de ellers ville være gået« (s. 225).

Den danskorienterede del af hjemstavnsbevægelsen, hvis hovedcentre lå i Flensborg og Slesvig og to mindre i Rendsborg og Egernførde, betonede, at det danske lå i hjemstavnen. De var politisk og kulturelt knyttet til det danske. Det kom bl.a. til udtryk i, at man i Angel sagde, at vi er danske, og talte om »unse School«, vores skole. Man ville til Danmark som danskere.

For den husum-ejderstedske del af hjemstavnsbevægelsen derimod gjaldt det om at udviske det danske mest muligt og i stedet sætte tilknytningen til hjemstavnen. I Ejdersted kom det slesvigske således til udtryk i, at man var »bi de Dänen«, hos danskerne, og sendte

sine børn i »de Dänenschool«, danskerne skole. Det bærende var en ejderstedske hjemstavnsfølelse. Ejderstederne ville altså til Danmark som ejderstedere, ikke som danskere.

Det samme gjaldt for friserne, hvis hjemstavnsbevidsthed knyttede dem til ejderstederne, som de indgik et nært politisk samarbejde med.

En arbejder i Husum, socialist og en tid kommunist, formulerede det sådan: »Hjemstavnen er det, der er i os, det vi føler os knyttet til: Landskabet, historien, det plattyske. Det er vigtigt at skabe sig en hjemstavnsfølelse: At vi i Sydslesvig er en anden slags mennesker end holstenerne.«

Når Noack således skriver, at der »allerede før medlemsekspllosionen i 1946 gik et stærkt danskorienteret røre igennem store dele af den sydslesvigske befolkning« (s. 218), så gør han løsrivelses- og hjemstavnsbevægelsen, som han kalder en »danskorienteret bevægelse« (s. 218) og en »dansk bevægelse« (s. 225), mere dansk, end den var. Den udsprang netop ikke af noget dansk. Kun den danskorienterede del af hjemstavnsbevægelsen på østkysten havde et dansk politisk og kulturelt islæt.

Noacks danske briller, der giver et så nøjagtigt billede af danske politikeres stilling til det sydslesvigske grænse spørgsmål, får ham således til at fejlbedømme hjemstavnsbevægelsens dybde og egendynamik.

Jeg er derimod enig med Noack, når han skriver: »Adskillige af dem, der kunne have bidraget til en nystrukturering på tysk grundlag, gik ind i den danskorienterede bevægelse enten fordi de følte sig personligt overbeviste eller fordi de lod sig overvælde og ingen anden udvej så, når så mange af deres tilhængere var i skred. Det gjaldt navnlig en række socialdemokratiske ledere. De manglede derfor i lokalsamfundene som indirekte tyske orienteringspunkter. Det er let at forstå, at det kom til at betyde mest i de befolkningslag, som det

tyske samfund havde haft mindst at tilbyde. De var nok tyske af kultur, men følte næppe, at de havde meget at takke for« (s.228).

Man må heller ikke glemme, at lederkikkelsen betød meget i de år. Folk samlede sig om storbonden Waldemar Reeder i Ejdersted, for hvad Reeder sagde, var rigtigt. I Slesvig samlede socialdemokraterne og socialisterne sig om Hermann Clausen, hvis ord havde vægt blandt arbejderne.

De mange »ny-danske« meldte sig ind i Den Slesvigske Forening, fra september 1946: Sydslesvigske Forening (SSF). Det organisatoriske opbygningsarbejde kom ikke, som Noack anfører side 167, først i gang i Flensborg, men fandt sted parallelt i Flensborg og Slesvig. I Slesvig var man oven i købet hurtigere og smidigere til at optage nye medlemmer end i Flensborg, hvor det »gamle« danske mindretal stod væsentligt stærkere. Det sad på alle tillidsposter i byen.

Noacks vurdering af Hans Ronald Jørgensen, fra 1946 SSF's amtssekretær i Slesvig amt, som en, der bidrog væsentligt til at forme den nye, sydslesvigske danskheds geografi, rammer plet. Jeg kan dog ikke se, at han skulle have ændret mening om den »gamle« Flensborgledelse efter at være flyttet fra Flensborg til Slesvig i foråret 1946. Hans Ronald Jørgensen var midt i 1930'erne kritisk over for Flensborgledelsen. Det var han også i efteråret 1945. Han fik dog mere plads til sin kritik efter flytningen til Slesvig, hvor han samarbejdede med borgmester Hermann Clausen og viceborgmester Svend Johannsen i den danskorienterede del af hjemstavnsbevægelsen. Han udbyggede i Slesvigårene sin kritik af den »gamle« Flensborgledelse på grundlag af sin egen og bevægelsens opposition mod denne.

Husum var, som Noack anfører side 171, et stille amt, hvor SSF først i 1947 oprettede et amtssekretariat. Man havde fra SSF's side svært ved at nå

igennem på landet, hvor modstanden fra de store, tyske bønder var for stor. Der manglede også organisatorisk erfaring blandt de få »gamle« danske i Husum, som ikke magtede at trække læsset. Tættere kan jeg ikke komme en forklaring, heller ikke på grundlag af mine interviewundersøgelser. Jeg kan kun pege på, at mindretallet i dag stadig har svært ved at finde fodfæste i Husum amt. Det danske har her altid stået svagt og hjemstavnsbevidstheden stærkt. I Husum har man ikke som i Flensborg, Slesvig og Ejdersted og blandt friserne haft ledere, som kunne samle bevægelsen om sig, lige med undtagelse af storbonden Moritz Sattler.

Noack undrer sig over, at det danske mindretal i det sydlige Angel styrkemæssigt ligger væsentligt over det nordlige (jvf. side 181). Her må jeg igen gribe til mine interviews. I det østlige Flensborg amt, som er lig med det nordlige Angel, var der ud over Lyksborg ingen danske traditioner at bygge på. Her måtte man starte helt fra grunden på det organisatoriske arbejde. Arbejdet kom tilmed senere i gang end i Slesvig amt. I Flensborg amt skete det desuden, så vidt jeg kan se, i tilknytning til Flensborgledelsen, der gik forsigtigt og ikke så direkte frem som Hans Ronald Jørgensen. I det sydlige Angel var der derimod en vis dansk tradition at bygge på, og i Brebøl tog grossisten Sophus Gottschalk initiativet til en del Slesvigske Foreninger, kraftigt understøttet af Hans Ronald Jørgensen i Slesvig.

I Slesvig amt var tillige en række af de toneangivende bønder med i SSF, mens formanden for Kreisbauernverband Schleswig, Bunzen i Langsted, »ikke var imod«, men holdt sig udenfor. Formanden for Landesbauernverband Schleswig-Holstein, Peter Jensen fra Oksager i det nordlige Angel, tøvede, men sluttede sig heller ikke til bevægelsen, som han var imod. Han var Angels ukronede konge, og hvad han sagde og gjorde, havde gyldighed i hele Angel.

Noack undrer sig ligeledes side 181 over, at tilslutningen til bevægelsen i Ejdersted lå langt over den i Husum. Det ligger i, at bønderne fulgte storbonden Waldemar Reeder over i løsrivelses- og hjemstavnsbevægelsen, hvor han var den ubestridte leder. Land- og digearbejderne fulgte ham også. De havde ofte et par køer, og deres handelsforbindelser gik, som bøndernes, til kvægmarkedet i Husum. Der var altså ingen grundlæggende mentalitetsforskel mellem bønder og land- og digearbejdere i Ejdersted. I Husum derimod har man aldrig haft ledere, der kunne samle bevægelsen, der altid har været socialt delt, ligesom Husum selv er en stærkt delt by.

Noack skriver side 189, at »bevægelsen havde langt flere sympatisører end medlemstallet røber«. Det er forkert. Den 1. juli 1946, da SSF's medlemstal lå på 46.849, var omkring 15.000 optagelsesformularer til behandling i Den Slesvigske Forenings lokalforeninger, ca. 15.000 var sat på venteliste og ca. 10.000 var blevet afvist. Frem til 1948 kom det sidste tal op på ca. 15.000. Det betød for Flensborgs vedkommende, at hovedparten af dem, der havde holdt sig fra nazismen, optoges i SSF.

Noack understreger de praktiske og politiske vanskeligheder, oprettelsen af nye danske skoler mødte fra tysk og britisk side. Han ser med god ret skeptisk på skoledirektør Bernhard Hansens påstand om, at Skoleforeningen ikke selv tog initiativ til nye skoler (side 191). Mine resultater viser således, at det tit var lokale skoleledere, f.eks. lederen af den danske skole i Tønning, der kontaktede forældre kredse i Ejdersted med det resultat, at de ønskede en skole oprettet. I Slesvig spillede skoleleder Svend Johannsen en vigtig rolle i oprettelsen af nye skoler, i Slesvig amt vist også stedvis via Hans Ronald Jørgensen.

Det er rigtigt, som Noack påpeger, at de fleste nye, danske skoler kom til Flensborg og Sydtønder amter, hvor der

i forvejen fandtes danske skoler. Det nye var danske skoler i Slesvig amt, mens der i tiden indtil 1947 ingen grundlagdes hverken i Husum, Rendsborg eller Egernførde amter. Det ligger dog ikke i mangel på skoleønsker. De godkendtes bare ikke af de britiske og tyske myndigheder.

En lille anke til tabel 8, side 192. Noack skriver, at Vesby skole fejlagtigt står anført under Sydtønder amt i Skoleforeningens skoleopgørelse for maj 1945 til august 1947. Her tager Noack fejl. Vesby ligger i Sydtønder amt, og skolen her blev i 1948 flyttet til Medelby. Veseby derimod ligger i Flensborg amt.

Centralt i Noacks fremstilling står spørgsmålet om »drivkraften i den dansk-orienterede bevægelse« (side 211). Han spørger, om foreningerne, skolerne og det sociale arbejde var årsagen til bevægelsens stærke fremvækst. Samtidig underordner han det, der sker i Sydslesvig, under den danske, tyske og britiske politik. Noack mener, at briterne suverænt bestemte, hvornår de ville tillade et politisk parti, hvilke danske skoler, de ville godkende, og hvornår Sydslesvighjælpen skulle stoppes. Han nedtoner derved løsrivelses- og hjemstavnsbevægelsens styrke til ikke at være større, end hvad danske, tyske og britiske politikere tillod. Med de briller på overser han dog, at bevægelsen i de første efterkrigsår var så stærk, at politikerne var nødt til at tage stilling til den og imod den for ikke at belaste et fremtidigt forhold mellem Danmark og Tyskland unødigt.

Noack synes heller ikke at se den parallel, der er i den politiske holdning til grænsespørgsmålet i Danmark og Sydslesvig. I regeringen og mellem regeringen og oppositionen i Danmark var der ikke enighed om at kræve Sydslesvig genforenet med Danmark. Det var der heller ikke i den »gamle« danske Flensborgledelse eller mellem Flensborgledelsen og de »ny-danske« hjemstavnsle-

dere, jvf. side 354–356 og 496. Derfor stillede hverken den danske regering eller Flensborgledelsen krav om grænseflytning.

I den »gamle« Flensborgledelse var der således i efteråret 1946 ikke enighed om at tage imod et dansk, sonderende tilbud om en genforening af Flensborg og det omgivende landområde, da skoledirektør Bernhard Hansen og arbejdernes mand i Flensborg, Samuel Münchow, var imod. Desuden var hjemstavnsbevægelsens ledere, centreret om den danskorienterede Hermann Clausen, allerede i foråret 1946 klare over, at en sydslesvigsk genforening med Danmark var urealistisk. De opgav derfor grænserevisionskravet. Kun det danskorienterede, flensborgske socialdemokrati, Sozialdemokratische Partei Flensburg (SPF), holdt fast i kravet indtil 1947. Skulle der skabes grænsepolitisk enighed mellem »gammel«- og »ny-danske« ledere, skulle det ske på hjemstavnsbevægelsens betingelser. Den »gamle« Flensborgledelse kunne ellers risikere at blive politisk isoleret i den danske bevægelse, hvor Flensborg-

lederne gjorde alt for at fastholde deres stærke indflydelse politisk og kulturelt.

Det er på denne baggrund, man skal se den grænsepolitiske strid blandt lederne i den danske bevægelse, som kom for dagen i 1947. Den viser, hvor svært de »gamle« danske ledere havde ved at opgive deres grænseflytningskrav. De måtte bøje sig for de grænsepolitiske realiteter, der byggede på Oktobernotens krav fra 1946: Sydslesvig skilt administrativt fra Holsten, flygtningene fjernet og dansk politisk og kulturelt ligeberettiget.

En dansk vinkel er den bedste tilgang til det danske, politiske spil om Sydslesvig, hvor Noack har lagt nye alen til de første efterkrigsårs danske politiske historie. En sydslesvigsk tilgangsvinkel giver derimod den bedste forståelse af den danske bevægelse efter krigen. Kun med dette udgangspunkt kan man forklare, hvorfor de danske politikere og den danske bevægelse havde så svært ved at finde hinanden og kun nærmede sig hinanden, fordi bevægelsens ledere gjorde bevægelsen mere dansk, end den ret beset var.

Lokalhistorie, landshistorie og jubilæumsskrifter

Bente Dahl Hansen og Hans Pedersen: *De stred sig frem. Socialdemokratiet og Ballerup 1892–1992*. Bind 1. Socialdemokratiet i Ballerup, 1992. 160 s.

Henning Grelle

Fortid og Nutid maj 1993, hefte 1, s. 53–56.

Henning Grelle tager udgangspunkt i et jubilæumsskrift om en lokal socialdemokratisk vælgerforening for at anstille nogle almene betragtninger over, hvordan man kan sammenkæde »lokalhistorie« og »rigshistorie«.

Henning Grelle, f. 1949, cand.phil. i historie, leder af Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

I disse år udkommer en lang række jubilæumsskrifter fra fagforeninger, fagforbund og socialdemokratiske vælgerforeninger. Det socialdemokratiske parti, der i 1996 fylder 125 år, fik sit gennembrud på landsplan i 1890'erne, og det blev understøttet af et udstrakt net af faglige og politiske foreningsdannelse ud over det ganske land. I 1892 kom socialismen til den københavnske omegnskommune Ballerup, der dengang kun var en mindre landsby, men i dag har udviklet sig til en storbyforstad.

Ved et jubilæum er det god tradition at udgive et skrift, og foreninger som den her omtalte i Ballerup, der ikke fik skrevet skrift ved 25-års- eller 50-årsjubilæet, må selvfølgelig bestræbe sig for at få det gjort ved 100-årsjubilæet. Det er godt for Ballerup, der får sin første byhistorie, og det er godt for arbejderbevægelsen at huske sine rødder og bearbejde den historiske udvikling, man selv har været en del af. Arbejderhistorien og byhistorien går hånd i hånd i Ballerup helt frem til i dag. Det kunne man godt have ønsket sig nogle flere steder på landkortet.

Kvaliteten i mange jubilæumsskrifter må naturligvis være svingende. Det er

dyrt og tidskrævende at få fremstillet et grundigt og læseligt skrift, og mange må nøjes med en lille tryksag, selv om ambitionerne var større. I det foreliggende skrift fra Ballerup er ambitionsniveauet sat højt, og med støtte fra fonde, virksomheder og foreninger er det lykkedes at udgive et rigtigt skrift, der oven i købet skal udkomme i to bind. Når bd. 2 foreligger, vil det være første gang, at den socialdemokratiske arbejderbevægelse udkommer lokalt i to bind. Det har ingen andre foreninger mig bekendt hidtil kunnet præstere.

Det er imponerende, at det har været muligt, og det virker formentlig imponerende på mange at se en historie fylde hele to bind. Inden der siges til lykke, er det dog rimeligt at spørge, om denne luksus nu også er berettiget eller hensigtsmæssig. En historie i to bind er naturligvis udgiverens og forfatterens valg og ansvar, men tobindsværker har altid gjort indtryk på undertegnede, der (måske fejlagtigt) har det med at regne sådanne for standard- eller hovedværker, der påkalder sig ekstra interesse rent indholdsmæssigt. Hvis andre har det på samme måde, kan man gå ud fra, at dette skrift vil blive studeret flittigt af

andre lokalhistorikere og af landshistorikere, som ynder at se centrale beslutninger og udviklingstræk demonstreret i lokalsamfundet.

Forfatternes metodiske grundlag kan man læse om på s. 154 i et såkaldt efterord, som med rette burde være et forord. Efterord (hvem har opfundet den rædsomme ide?), der reelt er forfatternes forord, bør naturligvis stå forrest, især i betragtning af, at der er tale om et tobindsværk. Men nok om det. »Forordet« er ganske glimrende og fortæller præcist, hvad forfatterne vil, og hvordan de har opbygget bogen. Dog havde det været nyttigt for læserne, om forfatterne havde givet en orientering om kildematerialet, især om de yderst spinkle kilder, der eksisterer til byens og arbejderens historie i de første 15–20 år.

Forfatterne har metodisk gjort det tilsyneladende rigtige at se foreningens historie som en del af lokalsamfundets historie i vekselvirkning med den nationale, landspolitiske og samfundsmæssige udvikling, der igen har været under påvirkning af vores internationale omverden. Efterhånden er det vel kun de få, der kan være uenige i denne rigtige og flotte målsætning. Det er derfor ikke legitimiteten eller det principielle i denne, der skal diskuteres i det følgende, men derimod selve den praktiske udførelse og de resultater, der opnås derved. Undertegnede har altid betragtet denne målsætning som lidt af et styringsinstrument, om end der ikke er tale om noget metodisk værktøj. Men den har sikret, at man ikke i overdreven grad fordybde sig i lokale detaljer eller blev grebet af store landspolitiske udrædninger. Samspillet kan altid vægtes forskelligt, dog må lokalstoffet være styrende, når der er tale om lokalhistorie.

I det foreliggende bind 1, som slutter med ophøret af den nazistiske besættelse af Danmark, synes landshistorien stedvis at tage overhånd på bekostning af lokalhistorien, der for hyppigt afbrydes af nye begivenheder i landshisto-

rien. Ja, flere steder i bogen nærmest ærgrer man sig over, at et lokalhistorisk problem med sprængstof i afbrydes af sekundær landshistorie. Det kunne være helt i sin orden, hvis lokalstoffet skreg efter større og mere sammenhængende forklaringer. Det gør det kun delvis og i visse perioder, hvorefter meget landspolitisk stof som følge heraf bliver fyldt.

I øvrigt er det beklageligt, at det landspolitiske er landspolitisk med tryk på land. Det havde været spændende, om forfatterne i stedet havde introduceret en omegnspolitisk ramme. I en by som Ballerup, med en beliggenhed nær hovedstaden, havde det været mere nærliggende at se på udviklingen i de øvrige forstæder omkring København. I disse var der store ligheder med Ballerup, men også forskelle. F.eks. havde Lyngby-Taarbæk en betydelig industri i 1890'erne. Måske er det meget at forlange af forfatterne i dette første bind. På den anden side er det min opfattelse, at det bliver nødvendigt for dem i bd. 2, når Ballerups bymæssige ekspansion skal sættes i større sammenhæng.

Men tilbage til dette bd. 1 og nogle eksempler til belysning af den nævnte problematik.

På s. 38–39 rejser protokolfører Tüchsen en sag i sognerådet i 1894. Hans anklage går ud på, at sognerådsmedlemmerne kunne afgøre et valg, fordi de selv først afgav stemme, efter selve valgbehandlingen var afsluttet. De havde derfor mulighed for at se, hvordan stemmerne fordelte sig. Vi får at vide, at sagen blev afvist, men forfatterne forspilder muligheden for at uddybe dette karakteristiske eksempel på en valgbehandling i datidens samfund. De haster i stedet videre til en generel beskrivelse af foreningslivet i Ballerup.

På s. 42–43 har Ballerup-foreningens faneindvielse i 1899 sneget sig ind mellem et afsnit om sognerådets magthavere og et langt afsnit om konsejlpræsident Estrups afgang i 1894. Afsnittet

har ingen umiddelbar forbindelse til lokale begivenheder og burde i det mindste være kortere. På s. 46 hører vi om Septemberforliget af 1899, men om dette forlig mellem arbejdsmarkedets parter har nogen betydning i det landbrugsdominerede Ballerup, er tvivlsomt. Vi hører ikke, om det har affødt nogen debat. På s. 49 hører vi om den første valgte socialdemokrat i sognerådet. Vi får at vide, at endelig gav »anstrengelserne resultat«. Men hvad var handelsmand Oluf Pedersens valgprogram? Hvordan var valgkampen? Hvordan var de borgerliges reaktion? Det gives der ingen svar på. Det skyldes måske manglende kildemateriale, men hvorfor så ikke skrive det? I stedet gås der over til et afsnit om indførelsen af gadebelysning i Ballerup – et i øvrigt interessant afsnit, hvor kilderne formentlig er rigere.

Imidlertid er der også en lang række gode eksempler på et rigtigt samspil mellem lokalhistorie og landshistorie. Dog skuffes man enkelte steder på en ny måde. I afsnittet om socialreformen af 1933 introduceres først reformens indhold, hvorefter man i samme afsnit ser på, hvordan reformen slog ned i Ballerup. Det hele tegner fint, indtil forfatterne skal give en vurdering af, hvordan socialdemokraterne i kommunen, der netop i 1933 havde opnået flertal, administrerede loven i praksis. I stedet for at gå åbent til opgaven og give en række eksempler, henviser man til, at studerende mange år senere (hvor og hvornår?) har påvist, at man ikke formåede at efterleve loven p.g.a. krise og arbejdsløshed. Her svigter man de landspolitisk interesserede, der tørster efter nyt om, hvordan en vigtig lov virkede lokalt, og man svigter lokalhistorikerne, der har brug for at se, hvad man kan få ud af den kommunale administrations efterladenskaber. Der kan næppe ligge bomber skjult her over 60 år efter. Det er almindelig kendt, at Socialreformen var et ubetinget fremskridt, selv om

flere venstrekommuner gjorde alt for at sabotere loven, og selv om socialdemokratiske kommuner havde svært ved at følge loven til punkt og prikke. I Ballerup var det med garanti bedre at bo som socialt trængende efter 1933 end før. Og såfremt problemerne fortsat var store, havde det været væsentligt at få at vide, hvad de gik ud på.

»De stred sig frem« er titlen på bd. 1, men nogen større strid mellem klasserne har der tilsyneladende ikke været. Der er ingen saftige historier om modsætningsforholdene, som må have været der, men det er formentlig manglende kildemateriale, der gør udslaget. Socialdemokraterne får gradvis større og større indflydelse i samfundet, men det sker, fordi der bliver flere og flere arbejdere. Det er naturligvis en forudsætning, men teksten skæmmes lidt af disse fortagsomme og kyndige (for-) mænd, der ufejlbarligt bragte bevægelsen fremad. Hvad de sagde og gjorde, og hvilke dystere de tog med venstremændene i sognerådet, må vi gætte os til. Kun de udmærkede uddrag af den fhv. borgmester og minister Ove Hansens erindringer bringer os på sådanne baner.

Bogen om Socialdemokratiet og Ballerup bør studeres af mange. Den er tiltalende i sproget og rigt illustreret, og både byen og socialdemokraterne kan være stolte. Spørgsmålet er imidlertid, om bogen formår at fange brede kredse i byen og især ungdommen i byens skolevæsen. Jeg tvivler, men tror det havde været muligt, om man mere samlende havde behandlet byens udvikling på den ene side og dens politiske udvikling på den anden. Den her valgte kronologiske fremstillingsform med den hyppige vekselvirkning mellem landsudvikling og lokaludvikling gør det ikke nemt at fastholde læserne. Som undervisningsmateriale mangler bogen eksemplarske beskrivelser af forløb, som elever kan arbejde videre med. Ganske vist er der ikke tale om en undervisningsbog,

men skal lokalhistorien have en funktion, bør den satse også på anvendelse i skolevæsenet.

For alle de andre inklusive undertegnede er der stof i denne bog til endnu en diskussion af spørgsmålet »lokalhisto-

rien og landshistorien«. Jeg synes, forfatterne har gjort det rigtige, men vægtingen synes jeg er lidt skæv, og spørgsmålet er så, om det er en diskussion værd?

Forstadsvækst og kvarterdannelse

Kvarterdannelse og forstæder i 400 år

Peter Dragsbo

Omkring 1980 blev »stationsbyerne« opdaget på næsten samme tid af etnologer, arkitekter og historikere og i de følgende år gjort til genstand for en omfattende tværfaglig udforskning, der placerede de nye byer på landkortet som et historisk bymiljø med selvstændig karakter og bevaringsværdi. Det samme er – efter ansatser i 1970'erne – nu ved at ske med »forstæderne«, dvs. de store kvarterer, skabt af byvæksten især i dette århundrede. Lokalhistoriske arkiver og museer har været igangsatte, og siden 1990 har disse diskuteret perspektiver og muligheder i forstadsundersøgelser i en faglig samarbejdskreds, ligesom forstæder og kvarterdannelse var emner på SLA's byhistoriske seminar i efteråret 1992.

I et relevant og velskrevet indlæg i *Fortid og Nutid* 1992, hefte 4, gav en af forstadsforskningens pionerer, Poul Sverrild, en oversigt over de københavnske forstadskvarterers udvikling og deres strukturelle forandring i nyeste tid, ligesom han diskuterede muligheden for at definere forstadsbegrebet mere fagligt. Poul Sverrild forkastede med rette de enten rent statistiske eller rent funktionelle definitioner, til fordel for et mere dynamisk begreb, bundet til industrialiseringen som historisk epoke og med karakteren af rent boligområde som et centralt begreb. Herudfra fremsatte han bl.a. den tankevækkende tese, at egentlige »forstæder« vil forsvinde i et postindustrielt samfund, hvor det gamle forhold mellem bycenter og byperiferi ændres til en mere diffus og overordnet struktur.

I det følgende vil jeg stille spørgsmålet om, hvorvidt »forstaden« overhovedet kan defineres som et tidsbundet, byhistorisk fagbegreb på linie med veldefinerede(?) størrelser som købstaden, fæstningsbyen, fabrikssamfundet, de nye byer osv.

Den almindelige brug af ordet »forstad« rækker langt tilbage. Brændende forstæder betegnede indledningen til såvel svenskernes belejring af København 1659 som tyrkernes belejringer af Wien 1529 og 1683. Londons vækst med nye, privat planlagte boligkvarterer, som startede i de første årtier af 1700-tallet, anses af mange byhistorikere som starten på den moderne forstad (*suburb*).¹ Også København havde, trods demarkationsbestemmelsernes hårde begrænsninger, flere forskellige forstadsdannelse inden 1857 (frigivelsesåret for bebyggelsen uden for voldene). Blandt de mest markante var rækken af især oplandsbetjenende handels- og gæstgivergårde på Vesterbro,² samt de voksende klynger af småhuse i Sundbyerne. I begge tilfælde var der imidlertid tale om en fysisk forlængelse af kvarterfunktioner bag voldene, henholdsvis Vestergadekvarteret og Christianshavns baggader. I de danske købstæder, hvor grænserne ikke var så faste, er der fra midten af 1700-tallet og frem talrige eksempler på udvidelse af byport/accisegrænsen på grund af nye købmandsgårde ud langs indfartsvejene.³

Ved midten af 1800-årene skete den almindeligste udvidelse af byområdet i de nordeuropæiske byer dog ved frem-

væksten af »vilde« proletarforstæder. Det gælder f.eks. Kristiania,⁴ en række svenske byer⁵ samt herhjemme især de større østjyske og fynske købstæder. Baggrunden var en vækst i arbejderbefolkningen, som indvarslede industrialiseringen, men samtidig viste denne forstadsdannelse, at der endnu gjaldt de socialøkologiske regler fra den førindustrielle »koncentriske« købstad, hvor periferien var lavstatusområde.

Under industrialismen ændredes kvarterdannelsen i de danske byer i retning af dels en større segregation af grupper og funktioner (hvilket f.eks. endnu ikke var sket i det første Vester- og Nørrebro), dels en mere »radiær« struktur, hvor højstatusområderne i stigende grad defineredes ud fra den romantiske landskabsopfattelse og en voksende anti-by-ideologi, knyttet til villaideen. De væsentligste nye bymiljøer i denne periode blev villakvarteret, det borgerlige etagehuskvarter og arbejderkvarteret – som rendyrkedes i de nybyggede bydele, men som sandelig også virkede tilbage på de ældre kvarterer.⁶ Nyheden var altså ikke primært, at der byggedes forstæder, men at der opstod rene boligkvarterer.

Byvæksten i 1900-tallet er i stort omfang sket som en videreførelse af den tidlige industrialismes kvarterdannelses-tendenser. Kun sker der en forskydning mellem kvartertyperne, hvoraf de vigtigste er dels demokratiseringen af haveboligen, som muliggør en stadig større syntese mellem villakvarteret og arbejderkvarteret, dels det stadigt stigende kollektive og offentlige engagement i boligbyggeriet, som gør etagebyggeriet til arbejderkvarterets miljøelement par excellence. I efterkrigstiden medfører den offentlige planlægning endelig, at den »naturlige« kvarterdannelse formaliseres (»den autoritære by«), men også sløres og opbrydes.⁷

Af ovenstående håber jeg, det frem-

går, at jeg primært ser »forstæder« som en kombination af byvæksten og byernes sociale og fysiske kvarterdannelse. Kvarterdannelsen kan så resultere i en række karakteristiske miljøtyper, hvoraf de ikke-planlagte haveby- eller parcelkvarterer er en af de mest spændende og mindst udforskede. De findes i alle danske byer, og deres baggrund er højst varierende – snart privatudstykkede, snart foreningsorganiserede, snart filantropiske.

Med hensyn til »forstaden« som begreb kan man snarere – især ud fra Poul Sverrilds udviklingsoversigt – få den kætterske tanke, at først nu, hvor de københavnske kvarterer fra det 20. århundrede i omegnskommunerne er ved at få en mere »selvbærende« struktur med eget liv, er de ved at blive de »forstæder«, som Ebenezer Howard drømte om, men aldrig fik realiseret, fordi »havebyen« overalt i Europa blot blev en nygestaltning af den eksisterende kvarterdannelse.

Noter

1. Jf. Robert L. Fishman: *American Suburbs/ English Suburbs – a Transatlantic Comparison*, *Journal of Urban History*, 13:3, 1987.
2. *Vesterbro – en forstadsbebyggelse i København*, Miljøministeriet – Fredningsstyrelsen 1986.
3. Hugo Matthiesen: *Gamle Købmandsgårde*, 1951.
4. Eilert Sundt: *Om Piperviken og Ruseløkbakken*, 1858.
5. Gregor Paulsson: *Svensk Stad I-II*, 1950.
6. Jf. f.eks. Peter Dragsbo: *Mennesker og huse i Aabenraa – et etnologisk studie af kvarterudvikling i en nordlesvigsk købstad 1850–1920*, 1978; Henrik Fangel: *Wandel der Sozialstruktur und Viertelbildung i Hadersleben 1880–1914*, *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne*, 1988; Bodil Olesen: *Et kvarter og dets mennesker*, 1989; m.fl.
7. Sammenlign Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensen: *Vestegnen – fra gartneriland til forstad*, 1986, og samme: *Nordvestegnen – fra bondeland til bylandskab*, 1987.

Fra topografi og begivenheder til erhvervsliv og sociale forhold – Danske byhistorier 1967–1992

Ole Degn

Fortid og Nutid maj 1993, hefte 1, s. 59–72.

SLA's forskningsseminar i 1992 havde »Byhistorie« som tema. Ole Degn bidrog på seminaret med en oversigt over, hvordan man gennem de seneste 25 år har grebet det an at skrive byhistorier. Indlægget ligger til grund for denne artikel. Ole Degn viser, at der er en rig høst af stofmættede fremstillinger, men problemorientering og syntese har ofte haft svært ved at trænge gennem detailrigdommen. Som et supplement til artiklen bringes nogle større anmeldelser af byhistoriske værker i anmeldelsessektionen.

Ole Degn, f. 1937, dr.phil., arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland. Har bl.a. skrevet *Livet i Ribe i samtidiges optegnelser* (1971); *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660*, 1–2 (1981); *Håndværkets Kulturhistorie 2. Håndværket i fremgang. Perioden 1550–1700* (sammen med Inger Dübeck) (1983).

Byhistorier og lokalhistorie

Byhistorie har ligesom lokalhistorie ganske mange former. Det har været diskuteret meget, hvilken der er den rigtige. Jeg mener dog, at man her må se på byhistorien som på musikken: Der er mange former til hver deres formål, og det er meningsløst at diskutere, hvad der er den rigtige – når bortses fra, at der skal være tale om kvalitet. På et lokalhistorisk seminar sammenlignede jeg engang lokalhistorien med musikens former, som klassisk musik, jazz, folkemusik, rock, dansemusik, popmusik osv., der hver har deres publikum, ligesom byhistorie kan skrives for forskellige befolkningsgrupper, aldersgrupper, lokale grupper, uddannelsesniveauer osv. På samme måde som i musikken kan der endda være arbejder lavet til bestemte lejligheder, som eksempelvis jubilæer.¹

En norsk lokalhistoriker fandt det i forlængelse af denne tankegang natur-

ligt at tænke på den strengt videnskabelige afhandling som et kammermusikalsk værk, der kombinerer komplicerede strukturer med en gennemsigtig klarhed, men som måske ikke er umiddelbart tilgængelig for et stort publikum.² I et andet hjørne fandt han de små bidrag i årbøgerne, ikke mindst af traditionsstof, som kan sammenlignes med pilefløjtemelodier, uprætentiose og uhyre enkle i formen, men umiskendeligt ægte og med et rigt indhold for den, som musikken taler til. Og efter samme tankegang mente han, at den bindstærke bygde- eller byhistorie måtte svare til det store, flersatsede orkesterværk, med brus af mange stemmer samtidig eller i rækkefølge eller i skiftende kombinationer, med flere temaer som introduceres og udvikles, stilles op imod hinanden og afløser hinanden, med konfliktfyldte passager, dramatik og uro, skiftende med roligere partier, og alligevel: Til trods for denne mangfoldighed har værket sit klare helhedspræg og er

gennemstrømmet af en grundlæggende idé, en overordnet, samlende tanke, som giver værket dets karakter.

Det er her de flersatsede orkesterværker, vi skal beskæftige os med, symfonierne, byhistorierne; ikke de mange delarbejder og bidrag eller brikker til byhistorier, hvor problemerne ikke er så store, når blot der er tale om velunderbygget kvalitet og relevante emner.³

Som genre er byhistorien, værket om en bys historie, gammel i Danmark, med de ældste eksempler vel i Christen Erichsens Viborg-historie fra 1727, Peder Terpagers Ribe-historie fra 1736, og Jens Aagaards Odense-historie fra 1737. Gennem tiden ser vi en betydelig udvikling, og efterhånden har de fleste danske byer fået en større byhistorie, flere endda adskillige.⁴

Byhistorier fra de sidste 25 år

Udvalget her er byhistorierne fra perioden 1967–1992.⁵ De er fundet gennem Dansk Bogfortegnelse, de byhistoriske bibliografier, som Dansk Komite for Byhistorie har udgivet siden 1971, og NEFA Nordens Nordisk bibliografi for folkelivsforskere.⁶ Mindre har ikke kunnet gøre det, for det er svært at holde bibliografier ajour og fuldstændige.

Ved gennemgangen fandt jeg fra perioden ud fra titler og undertitler frem til 45 værker, der tilsyneladende var byhistorier af den eftersøgte type. Men det gik for en del, som det gik med de ti små negerbørn: Flere faldt fra undervejs. Fem viste sig nærmest at være billedværker og altså ikke egentlige byhistorier. En var en avisartikelsamling. To var af mindre omfang og i indhold og udformning næsten brochureagtige. Fire falder i form og indhold udenfor, som oversigtsværker eller nærmest causerende. Og to siger selv i forordet, at de ikke er byens historie. Tilbage bliver 31, der står som egentlige byhistorier, flere ganske omfangsrige, enkelte mindre,

alle dækkende et større tidsrum, mindst henimod et århundrede, idet flere dækker hele tidsforløbet fra istiden eller oldtiden og frem til vores tid.

Man kunne på baggrund af den økonomiske udvikling og den markante regionalisering i Danmark formode, at 25 års produktion af byhistorier ville afsløre visse geografiske forskelle. Men det er ikke tilfældet. Værkerne er jævnt fordelt ud over landet.

Byhistoriernes form

Af de 31 byhistorier, vi skal se på, var 18 i ét bind, seks var i to bind, tre i tre bind, to i fire bind, én i seks bind og én i ti bind, i alt altså 63 bind.

Hele 20 af de 31 værker er »hele« byhistorier, omfattende perioden fra de ældste tider til nu (Bogense, Kalundborg, København (fire værker), Køge, Lemvig, Nibe, Nyborg, Nykøbing Falster, Odense, Ringkøbing, Rødby, Rønne, Skive, Sæby, Åbenrå, Ålborg og Århus). De øvrige er dele af byhistorier, enten begyndelser eller slutninger, eller dele af arbejder, der er undervejs.

Omfanget i sidetal varierer fra et par hundrede sider til godt 2.000 sider og godt 4.000 sider, om henholdsvis Skive, København og Odense, idet sidstnævnte er den største byhistorie, der nogensinde er kommet på dansk.

I en vis sammenhæng med omfanget ser man et meget vekslende antal forfattere for de enkelte byhistorier. Hele 16 af værkerne har dog blot en enkelt forfatter. Naturligt nok er det de større værker, der er skrevet af de største forfattergrupper, men dog ikke de største af værkerne. Københavns historie har vel seks forfattere, Odenses historie 17, men de mindre værker om Rønne og Nørresundby har hver hele 27 forfattere.

Da en redaktionskomité i Korsør i begyndelsen af 1970'erne forberedte en byhistorie – der ikke er medtaget hér –

til 550-årsjubilæet, fandt man, at bogen skulle være forholdsvis let tilgængelig og rumme mange kontante oplysninger og illustrationer og mente dermed at have udelukket, at manuskriptudarbejdelsen kunne overlades en enkelt person. Man fik opstillet en oversigt over de emner og begivenheder, der ifølge redaktionens opfattelse burde omtales, henvendte sig til en række personer – og fik dermed en forfatterkreds på henimod hundrede!

Byhistoriernes sprog og stil varierer naturligvis betydeligt, fra det detaljerede, strengt saglige til forsøg på en mere levende, engageret fremstilling. En mere eller mindre diskret brug af noter og levendegørelse med mange billeder kan være iøjnefaldende forsøg på at fange læserne. Bagvedliggende overvejelser over sprog og formuleringer fremgår ellers sjældent af bøgerne selv, som når det i forordet til Michael Hertz' Holbæk-historie hedder, at kulturudvalget efter forskellige drøftelser med forfatteren traf aftale med denne om, at han skulle udarbejde en populær, men videnskabeligt forsvarlig fremstilling af byens historie. Noget tilsvarende ser man i forordet til Preben Hahn-Thomsens Nyborg-historie, fra 1977, hvor det hedder, at borgmester og byråd som den ene af to betingelser for opgaven stillede, at bogen skulle være »byhistorien i hvermands hånd«. Den skulle kunne læses uden specielle forkundskaber, men vel være fuldt vederhæftig i historisk henseende.⁷

Af andre ydre formtræk hæfter man sig ved noteapparat, kilde- og litteraturlister, registre og illustrering.

De fleste af værkerne, nemlig to ud af tre, rummer noter og henvisninger, og det er da også beklageligt, når man i et større værk som det om København⁸ ikke finder en eneste henvisning, således at man selv kan gå videre. Af værkerne med noteapparater kan man ellers se, at sådanne ikke behøver at »skæmme« et værk eller få det til at se

støvet og lærd ud. Værker, der måske af nævnte hensyn ikke er blevet forsynet med små notetal, har fint løst problemet med slutnoter ved i disse at anføre sidetal og linjenummer (Odense) eller sidetal og angivelse af et eller et par henvisningsord fra teksten (Åbenrå og Haderslev). Et par byhistorier er dog ikke veget tilbage fra en ret iøjnefaldende brug af noter. Værkerne om Holbæk og Nykøbing Falster har således i den brede ydre margen ofte længere noter til teksten. Andre har mere generelt formulerede kildehenvisninger efter hvert kapitel (som Nørresundby).

Litteraturlister mangler helt ved 16 af byhistorierne, således at man er henvist til selv at uddrage disse oplysninger af noterne, og fortegnelser over kilder finder man blot ved syv værker. Enkelte af byhistorierne har ganske imponerende kilde- og litteraturlister (Frederikshavn, Frederikssund, Odense, Ålborg). Et par rummer længere, kommenterede litteraturlister (København 1988, Århus).

Registre burde være en selvfølge i en byhistorie, men er det ikke, hvorfor flere af værkerne bliver mindre anvendelige. Vel har 19 af de 31 byhistorier personregistre, men kun godt en halv snes har også stedregistre og sagregistre. Person- og stedregistre ses ofte kombineret. Som noget særligt har to byhistorier med en særlig søfartsbaggrund og vel også særlig søfartsinteresserede forfattere tillige et register over skibsnavne (Rønne, Kalundborg).

Det er stadig almindeligt, at bibliografier sidst efter hver titel med et »ill.« anfører, om et værk er illustreret, også selv om illustrationer efterhånden er så almindelige, at det er de færreste bøger, der ikke har det. Således også her. Byhistorier er taknemmelige at illustrere, med de mængder af billeder, der ligger i offentlige samlinger eller kan fremskaffes ganske enkelt ved nyoptagelser af offentlige og private ejendomme og museumsgenstande i byen.

Af de 31 byhistorier er der da heller ingen, der ikke rummer illustrationer. En række er endda ganske rigt illustreret, med billeder svarende til billedprocenter af det samlede sidetal på både 10 og 20 og i en række tilfælde også med farvebilleder ind imellem (Køge, Ålborg, København).

Selv om der af pædagogiske og oplevelsmæssige grunde burde være en nær sammenhæng mellem tekst og billeder i en bog, er dette dog ikke altid tilfældet, når det gælder byhistorierne. Forholdet berøres i en redegørelse for den store Odense-historie af Jørgen Thomsen, der var billedredaktør på værket.⁹ Han henviser til, at nogle anmeldere klagede over, at der ikke var tilstrækkelig sammenhæng mellem teksten og visse billeder. Han forklarer selv delvis forholdet med, at billeder nu og da var benyttet til at råde bod på emnemæssige begrænsninger i manuskripterne, og at tekst og billedmateriale ofte måtte formodes at blive studeret hver for sig af læserne. Han finder det dog i øvrigt rigtigt, at billederne placeres, så de støtter og supplerer teksten.

Vi bør bestræbe os på at illustrere teksten og ikke blot bogen.

Byhistoriernes indhold

Vi skal senere forsøge at se lidt nærmere på, hvad byhistorie egentlig er. Men først skal vi beskæftige os med de behandlede værkers indhold. Det kan være utroligt varierende fra værk til værk, og man tør måske se en vis udvikling blot i de 25 år, der her er undersøgt. Set over længere tidsrum kan man naturligvis iagttage en betydelig udvikling. Forfatterne til de førnævnte ældste værker havde især fået øje på institutioner som bystyret og kirken og skolen samt bygningsværker og monumenter og medlemmer af overklassen; i forrige århundrede ser man så en voksende interesse for en bredere befolkning, er-

hvervslivet og økonomiske forhold; og i de seneste årtier synes man at kunne se en yderligere forskydning af interessen hen imod befolkningsforhold og erhvervslivet, økonomiske og sociale strukturer, trafikforhold og hverdagslivet.

I næppe så få tilfælde er byhistoriernes indhold bestemt af gamle traditioner og det materiale, forfatterne har haft til rådighed eller har fundet under arbejdet eller har haft tid til at bearbejde. Ofte er indholdet sikkert valgt mere eller mindre ubevidst. Men der forekommer også tilfælde, hvor forfattere eksplicit i et forord har gjort rede for deres opfattelse af, hvad bogen skulle rumme.

Her spiller naturligvis tid og ressourcer i øvrigt en væsentlig rolle. Emnerne, der kan medtages i en byhistorie, er tallose, og kildematerialet er i almindelighed enormt. Georg Nørregaard havde tydeligt det for øje, da han som pensioneret professor kastede sig ud i arbejdet med at skrive historien om hovedbyen på sin fødeø Falster, Nykøbing Falster. »Kilderne flyder for denne periodes vedkommende [dvs. 1830–1970] så rigeligt, at selv et helt menneskeliv ikke kan udtømme dem, endsiige en pensionists korte åremål. Kun udvalgte oplysninger kan medtages«.¹⁰

Med samme fornemmelse stod også den unge historiker bag Haderslev-historien fra 1975, Henrik Fangel, der i forordet skrev: »Begrænsningens svære kunst er vanskelig, og skal man beskrive en så omfattende organisme som en by med de uendeligt mange facetter af det liv, som har udfoldet sig her gennem et helt århundrede, der tillige er præget af stærke nationale modsætninger, føles denne kunst næsten umulig. Det kan tillige føles vanskeligt at få det undertiden genstridige kildemateriale til at føje sig under ens pen og få den sammenhæng frem, der anes bag kilderne«.¹¹

Og noget lignende ser man fremhæ-

vet i forordet af de yngre historikere bag sidste bind af Åbenrå bys historie, Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte: »Selv om en historiker anvendte hele sit liv, ville han dog ikke kunne beskrive alle sider af en bys historie. Over for denne mangfoldighed af samfundsaktiviteter slår hverken historikerens tid, arbejdsindsats eller siderne i en trykt bog til«. ¹²

Man ser da også for flere af byhistorierne forsøg på begrænsninger i oplægget. Steen Eiler Rasmussens København, fra 1969, beskæftiger sig med byens ydre fremtræden og udviklingen i denne, byplan, kvarterer, bygninger. Sv. Aage Bay sigtede med sin Horsens-historie mod en skildring af byens styre og dens økonomiske og kulturelle forhold på baggrund af den almene historie; han konstaterede også hér, at nogen måske kunne finde, at noget var for småt til en omtale, men undskyldte sig med, at der var tale om en lille provinsby, hvor de små ting havde betydning og gav bidrag til oplysning om miljøet. ¹³

En programerklæring udtaler Georg Nørregård også i forordet til den førnævnte Nykøbing Falster-historie: »Magtpåliggende er det at fremdrage de fælles træk i livsførelsen frem for de individuelle. Statistiske og offentlige foranstaltninger får derved en fremtrædende plads i skildringen, og de personlige forhold må i vid udstrækning overlades til personalhistorien«. ¹⁴ Men det kan selvfølgelig være svært at overholde en sådan programerklæring. I bind 1 finder man kapitler som Margrete Simbira, Christoffer 2., Oluf Holgersen Ulfstand, Sofie af Mecklenburg, Magdalena Sibylla, Gerhard Faye. Det kan naturligvis være, fordi der med dette bind er tale om tiden før 1830, men bind 2 rummer dog også et kapitel med titlen Rasmus Claussen.

Opdeler man byhistoriernes stof i en række hovedpunkter og gennemgår indholdsfortegnelserne, støttet af teksterne, får man følgende billede for 18 hér

udvalgte byhistorier, omfattende 25 bind: ¹⁵

Emne	Antal værker med emnet	Laveste/højeste procentandel
Topografi	18	2/32
Befolkning	12	1/11
Erhvervsliv	18	6/63
Sociale og økon. forhold	17	2/54
Administration	17	1/23
Embedsmænd	9	1/22
Politik	13	1/19
Sundhedsforhold	7	2/ 6
Trafik	7	3/11
Begivenheder	15	1/16
Kultur	15	1/21
Institutioner	14	2/13
Personhistorie	3	4/17
Andet	6	4/20

En sådan opgørelse må nødvendigvis rumme en del usikkerhed. Grænserne mellem de forskellige emneområder er ofte flydende, og et emnes placering kan også være bestemt af den synsvinkel, det er behandlet under. Alligevel giver opgørelsen et vist indtryk af det stof, der behandles i periodens byhistorier. Ser man på de specificerede tal, der ligger bag opgørelsen, er det endda også muligt at se en vis udvikling i perioden.

Det springer i øjnene, at topografi, erhvervsliv, økonomiske og sociale forhold og administration dominerer, med begivenheder, kultur og institutioner lidt længere nede. Byhistorier med vægt på topografi, embedsmænd og begivenheder står som repræsentanter for en ældre tradition og ses da også især i den første del af perioden (Roskilde, Ringkøbing, Lemvig, Nykøbing Falster). Allerede Bent Hansens Frederikshavn-historie fra 1968 og Henrik Fangels Haderslev-historie fra 1975 lagde stor

vægt på henholdsvis erhvervslivet og de sociale forhold, og disse områder skulle blive fremtrædende i 1980'erne, vel ikke mindst med de store værker om Odenses og Ålborgs historie, men også med andre (Ribe, Køge, Hadsund, Åbenrå). Undervejs ser man også nye områder få en bemærkelsesværdig plads, som sundhedsforhold og trafik.

Byhistoriernes struktur

En gennemgang af de seneste 25 års byhistorier viser allerede i indholdsfortegnelserne meget betydelige forskelle fra værk til værk. Som vi skal se, ligger der allerede i det forhåndenværende kilde-materials enorme omfang store problemer. Men når det gælder realiseringen af en byhistorie, findes der også store problemer i dispositionen, i fastlæggelsen af fremstillingens struktur. Det vidner mange af 25-årets byhistorier om.

Vigtig for en byhistories struktur er ikke blot stofvalget og disponeringen af stoffet, men også den nødvendige periodisering. Jørgen Thomsen berører emnet i sin redegørelse for Odense-histories tilblivelse og bemærker, at periode-mæssige afgrænsninger altid vil vække diskussion, og at han ikke er helt uenig med dem, der har anført, at værkets samlede plan til en vis grad er blevet skæv.¹⁶ Her vil jeg dog mene, at man må være forstående. Der er mange, lige gode muligheder for periodeinddelinger. Sv. Cedergreen Bech har i sin Københavns-historie valgt de forskellige perioders fremherskende arkitekturform, renæssance, barok, klassicisme. I de øvrige ser vi som gentagne årstal 1536 (reformationen), 1660, 1789, 1814, 1870, 1914, 1945, alle kendte årstal. Så er det mere originalt, når Sv. Aage Bay periodiserer sin Horsens-historie 1536–1611, 1611–1660, 1660–1697, 1697–1727, 1727–1750, 1750–1768, 1769–1790 osv. Vil man ud over dette, var der også den mulighed at benytte en form fra det se-

neste årti, århundrederne,¹⁷ der er mekaniske og derfor næppe kan diskuteres. De viser os blot tidens gang og af-dækker den.

Endnu en mulighed er der dog. Jeg har undret mig over, at man med én undtagelse blot ser én hovedstruktur i 25-årets byhistorier: Den kronologiske. Jeg havde forestillet mig, at der også ville være nogle eksempler på den emnedelte, efter det såkaldte elevator-princip, hvor man kører et emne ned gennem tiden, starter et nyt og kører det ned osv. Vi hører da også i Jørgen Thomsens redegørelse for Odense-historien, at man ved udarbejdelsen af planen for værket i 1976 straks lagde sig fast på en kronologisk fremstilling, frem for den anden tænkelige mulighed, en samling temabøger.¹⁸

Men – der er altså også en tredje mulighed, som vi ser realiseret i et enkelt tilfælde, Harry Christensens *Ni tværsnit af Nibes historie*, fra 1977. Fremgangsmåden er nærliggende: På en enkel måde viser man situationen på forskellige tidspunkter og kan så trække udviklingslinjer imellem. Ved den glidende skildring bliver billedet ofte flimrende og uklart. Man kan ikke sidde og se på en blomst og se den vokse. Til fjernsynet tager man billeder af blomsten med visse mellemrum og viser så resultatet i en samlet serie. Teknikken er en lignende med tværsnittene.

Og nu det emnemæssige, temaerne. »Man kan ikke få alt med i en byhistorie, men må vælge mellem mange spændende ting og begivenheder for at holde de givne rammer«, skriver Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte ganske realistisk i deres forord til sidste bind af Åbenrå bys historie.¹⁹ Ind imellem får man dog det indtryk, at adskillige forfattere af byhistorier i hvert fald har *bestræbt* sig på at få alt med.

I flere tilfælde har forfatterne dog gjort sig nøje overvejelser over dispositionen. Sv. Cedergreen Bech skriver således i forordet til sin Københavns hi-

storie gennem 800 år: »Derfor er bogen så langt kilderne har tilladt det, fra begyndelsen disponeret i en række udviklingskapitler afbrudt af øjebliksbilleder, hvor menesker og huse, livsopfattelse og arkitektur får lov at fæstne sig hos læseren. Bogens hovedafsnit er samlet under overskrifter, der antyder periodens fremherskende arkitekturform, mens de enkelte kapitler samler sig om begivenheder og tilstande.«²⁰

Andre af byhistoriernes forfattere har blot boltret sig i stoffet og i flere tilfælde som resultat frembragt bøger, der mere ligner et bind af en amtshistorisk årbog eller en række velmenende kollegers og venners bidrag til et festskrift til en kær kollega. Mens udgiverne af *Kolding i det tyvende århundrede indtil kommunesammenlægningen i 1970* nøgternt på hvert binds titelblad skriver »Nærværende bind indeholder fire afhandlinger ...« osv., kommer andre byhistorier med indholdsfortegnelser og dispositioner, der tydeligt viser problemerne med at få fremstillingen til at hænge sammen og stå som en fornuftig helhed. Baggrunden for problemerne er skiftende synsvinkler og en manglende helhedsopfattelse, måske ind imellem noget så enkelt som excerpter og arkivalietekster, der blot skal med, et eller andet sted i fremstillingen.

En medvirkende baggrund til det uensartede præg ved mange byhistorier er sandsynligvis også, at der er tale om flere forfattere. Der er i humanistisk forskning herhjemme ingen tradition for at tvinge forfattere til at skrive på bestemte måder. Derfor må forfatterne til bind 2 i Ålborg-historien, Lars Tvede-Jensen og Gert Poulsen, i forordet til deres bog konstatere, at »På grund af at de to perioder [dvs. 1534–1619 og 1619–1680] er blevet skrevet af to forfattere, fremtræder behandlingen af de to tidsafsnit forskelligt.«²¹

Et lignende udtryk finder man i forordet til Nørresundby-historien, 440 sider skrevet af 27 forfattere: »Det kan

måske indvendes, at en bog, der er skrevet af flere forfattere, ikke bliver så ensartet i fremstillingen som ønskeligt«, men redaktionsudvalgets formand finder dog en formildende omstændighed: »På den anden side kan det måske virke forfriskende at møde forskelligartede fremstillingsmåder.«²²

I den førnævnte redegørelse for Odense-historien illustrerer Jørgen Thomsen også problemet. Han gengiver en emneliste, der var redaktionens vigtigste retningslinje for de enkelte forfattere, »Ydre rammer, befolkningsforhold, erhvervsudvikling, arbejdsmarkedet...« osv.²³ Redaktionen forsøgte til en vis grad at få forfatterne til at følge denne linje. Men Jørgen Thomsen må også indrømme, at både manglende kildemateriale og for vores egen tids vedkommende også overvældende kildemateriale samt mangel på tidligere undersøgelser førte til afvigelser fra emnelisten. Han føjer hertil hensynet til overholdelsen af en tidsplan. Og vi kan føje til: Forfatternes forskellige samfundsopfattelser, synsvinkler, forskningstraditioner. Det illustreres netop i det ydre klart af delingen af behandlingen af perioden 1700–1789 i to bind, bestemt af ekspertise og forskningsinteresser, hvor en økonomisk historiker og en kirkehistoriker supplerer hinanden. I dette tilfælde blev billedet med det fælles arbejde helt. I andre tilfælde kan der forekomme mangler i behandlingen af en periodes emner. Ikke alle linjer kan trækkes ubrudt ned gennem tiden fra bind til bind.

Med den tradition, vi er opdraget i, må vi også hér konstatere, at følger helheden ikke en linje, vi er enige i, må man foretrække, at enhver kan skrive, som man finder rigtigst.

Problemet med dispositionen og synsvinklerne og med at få det hele med kan man ud fra 25-årets byhistorier vise adskillige klare eksempler på. Som Carl Lindberg Nielsens Ringkøbing-historie fra 1969. Tiden op til 1660 behandles

under ét, tiden derefter, bortset fra »de sidste hundrede Aar«, i en række afsnit, hvor der først redegøres for Bystyret og Borgerlige Næringsveje og dernæst bringes et afsnit om »Store Navne fra Ringkjøbings Historie«, før vi får afsnit om Sociale Forhold, Forskellige Træk af Byens Historie, Krige og Krigskarle, Raadhus, Kirken og Skolevæsen. Der er ikke gjort meget ud af helheder: Lavene behandles i et »Tillæg« efter Haandværk og Industri, og afsnittene under de »Forskellige Træk« er tydeligvis stof, der har skullet med, men står uformidlet: Stormfloder, Hekseprocesser, Gader og Gadeliv, Kongebesøg og En Eventyrer. Efter afsnittet om de sidste 100 år følger et »Tillæg« med Oversigt over Familien Husted, så et afsnit om Historie-skrivningen om Ringkjøbing og til sidst Embedslisten. Meget stof er ikke brugt i en sammenhængende fremstilling, men blot gengivet uformidlet.

Lignende eksempler skal anføres kort:

I J. Søndergaard Jacobsens Lemvig-historie fra 1969 er ligeledes disponeret med et samlet afsnit op til ca. 1600, hvorefter følger afsnit om Kirken, Præstegaard og Præster, Klokkere, Kordegne og Organister, Aandsliv og Kultur, Byens Styre, Næringsveje, Ildebrande og Brandvæsen, Sundhedsforhold, Kommunale Værker og Forbindelse med Omverdenen. Kan man end stille spørgsmålstegn ved denne disposition, så er de følgende afsnit rent materialeoverskud, som det ellers ikke har været muligt at placere: Byen under Krig og Besættelse, Nogle Retssager fra o. 1700, Kongebesøg, Gamle Lemvigslægter og Kendte Mænd fra By og Egn. Afsnitstitlerne under retssags-kapitlet understreger dette: Det forsvundne Sølvbæger, Et Oprin i Kirken, Det stjaalne Lærred og Benyttelsen af Kirkestolene – med titler som almanakhistorier.

Til sit bind i Odense-historien, om pe-

rioden 1660–1700, bind 3, har Aage Fasmer Blomberg udnyttet et overordentlig omfattende kildemateriale, således som det også fremgår af hans fortegnelse over utrykte kilder. Det omfattende stof synes at have voldt visse problemer. Indholdsfortegnelsen i bindet fylder fire tætskrevne sider, og strukturen er en sådan, at det vil være meget tidkrævende at placere stoffet på emner. Under sidste kapitel, By og borger, ser man følgende afsnitoverskrifter: Udlændinges syn på Odense. Rejselivets besværligheder. Strengte vintre og fugtige somre. Samlingsstedet for byens borgere. Odense ved sommertid. Huse, gårde og deres indretning. Portrætter og portrætmalere. Bøger og bogsamlinger. Boghandel og bogauktion. Musik og musikere. Familiesammenkomster og andre fornøjelser. Forurening – hygiejne – vandforsyning. Læger og badskærere. Brandvæsen og ildebrande. Det virker, som om der er tale om stof, det ikke har været muligt at placere andetsteds. Man kan ikke se sammenhængen, man savner en synsvinkel.

I virkeligheden ser man i sådanne byhistorier eksempler på, at byhistorien mere eller mindre går i stykker, falder fra hinanden. I de to første er der indlagt små, selvstændige kirkehistorier og skolehistorier, og tilsvarende kan der i byhistorier forekomme selvstændige institutionshistorier, bygningshistorier, administrationshistorier, embedsstater osv. Man bør være opmærksom på, at materiale og data fra disse »historier« i stedet integreres i byhistorien – når man nu skriver byhistorie.

Andre dispositioner er tilsyneladende ikke så rodede, men viser sig ved nærmere analyse at kunne betragtes som sådanne. Jeg peger her på et bind i den store Københavns-historie. Denne byhistorie er skrevet meget underholdende, uden noter og kildehenvisninger og ud fra et princip, hvor man samler mange emner ind under mere maleriske til-

standsbeskrivelser eller begivenhedsforløb. Det kan vises med det første afsnit i bind 3, der er skrevet af Sv. Cedergreen Bech og omhandler perioden 1728–1830. Kapiteloverskriften er Byen genopbygges, og gangen kan let følges i afsnitoverskrifter og margentekster. Med udgangspunkt i en folketælling optaget efter den store brand i 1728 springes rundt mellem kvarterer og personer, omkring blandt folk, de hjælpeløse, derefter behandles planlægningen af genopbygningen, hvilket giver anledning til omtale af bygningskommissionen, en biografi af C. D. Reventlow og skildring af byggeriet, hvor bindingsværk tillades. Som en udløber behandles uro på arbejdspladsen, lokum, pakhuse, kongens byggeri, så »... commerciens tilstand og opkomst«, Købmænd og kræmmere, Byens styre, Byens folk, hvorunder skildres aviser og ugeblade og underholdning. Lidt senere følger så ind og ud ad portene, hvorfra der associeres til arbejdskørsel, persontransport, skildringer af vejene ud af byen, »en rejse til Skælskør« og »Den unge Luxdorph«. Skal læserne have et overblik og få en opfattelse af udvikling og sammenhænge, må de selv skaffe sig det.

Man ser dog også noget andet i 25-årets byhistorier, sammenhængende dispositioner med få, afgrænsede synsvinkler. Som et eksempel på en sådan enkel, klar disposition, kan peges på Hans Chr. Johansens bind 4 i Odensehistorien. Han skildrer først scenen, området, den lille storby, dernæst befolkningen og derefter dens erhvervsliv, erhverv efter erhverv. Resultatet af erhvervsudøvelsen behandles under Indkomst og formueforhold, og i de afsluttende kapitler gennemgås Bystyret, Socialforvaltningen, Sundhedsforhold og sundhedsvæsen, Lov og orden og Anden offentlig virksomhed.²⁴ Det forenkler naturligvis dispositionen, at kirke, skole og kulturforhold er behandlet i et parallelt bind, men disse forhold ville

også kunne sættes ind under et afsnit om de sociale forhold.

Vi skal lidt senere vende tilbage til problemstillingen.

Byhistoriernes kildegrundlag

Ved en nærmere undersøgelse af 25-årets byhistorier fremgår det, at blot godt en halv snes har benyttet utrykt kildemateriale, mens enkelte andre har udnyttet trykte kilder. Der er tale om et tydeligt skel mellem to typer byhistorie, selv om manglende brug af utrykte kilder ikke udelukker, at der kan fremstå en helhed med nye synspunkter, blot bygget på trykte fremstillinger og kilder. Det manglende grundlag i skriftlige kilder kan dog betyde, at man får en anden type byhistorie. Else-Marie Boyhus er inde på forholdet i forordet til *Maribo – historisk set*, fra 1976. Hun finder, at titlen antyder, at der ikke er tale om en Maribos historie, men om »en beskrivelse af steder og fænomener, der i dag fortæller noget om områdets kulturhistorie. Inspirationen er således hele tiden hentet i noget konkret og nutidigt. Med denne topografiske synsvinkel må bogen nødvendigvis adskille sig fra bøger, der tager udgangspunkt i dokumenter og andre skriftlige kilder«.²⁵ Hun har dog selvfølgelig også i stor udstrækning brugt skriftligt materiale, men valget af de undersøgte og medtagne emner er inspireret af de synlige rammer om dagens hverdag. Skellet bør derfor ikke overdrives, man bør forsøge at samarbejde synsvinklerne.

Selv om kun de færreste af byhistorierne som tidligere nævnt rummer kildefortegnelser, er det dog alligevel for flertallets vedkommende muligt ud fra noterne at danne sig et indtryk af det benyttede kildemateriale. Det er blot mere besværligt.

En opgørelse på grundlag af den godt halve snes byhistorier, der har benyttet

utrykte arkivalier, viser det glædelige, at rådstuearkiver og byarkiver har været flittigt benyttet – også selv om man, som i Ålborg-historien, kan have en rigshistorisk tilgangsvinkel, der placerer Rigsarkivet forrest i kildefortegnelsen og de lokale arkivalier på en mere ydmyg plads, endog efter Det Kongelige Bibliotek og Landsarkivet for Sjælland. Mest benyttet i byarkiverne er rådstueprotokoller, byrådets forhandlingsprotokoller, indgåede sager, grundtakster, kæmnerregnskaber, ligningslister og skatte-, havne- og fattigregnskaber. Også andre lokalarkiver har været benyttet, herunder byfogedarkivernes tingbøger, skøde- og pantebøger og skifteprotokoller og spredt materiale i landstingsarkiver, brandtaksationer og amtsarkiver, toldarkiver, bispe-, provste-, præste- og kirkeinspektionsarkiver og privatarkiver, herunder lavs- og andre organisations- og foreningsarkiver. Af Rigsarkivets materiale er især udnyttet Danske Kancellis korrespondance i Registre og Tegnelser samt forskellige regnskaber, fra lenene, Øresundstolden, toldvæsenet og militæret. En rolle spiller også materiale fra lokalhistoriske arkiver, herunder forenings- og organisationsarkiver, erhvervsarkiver og arbejdererindringer.

Meget af det benyttede materiale er regnskaber, i et vist omfang i rækker, hvilket for en del må ses som et nyt træk for perioden, med den voksende interesse for økonomisk og social historie. Forfatterne til bind 2 af Ålborg-historien peger i deres forord netop på de regnskabsrækker, der i mange rådstuearkiver begynder i 1600-årene. Det må ses som et vigtigt træk, også med henblik på videre arbejde, at man for alvor har fået øje for dette materiale, så meget mere, som det i den nedarvede ordning af rådstuearkiverne kan være svært at få øje på det i dets fulde omfang.

Byhistorien som form

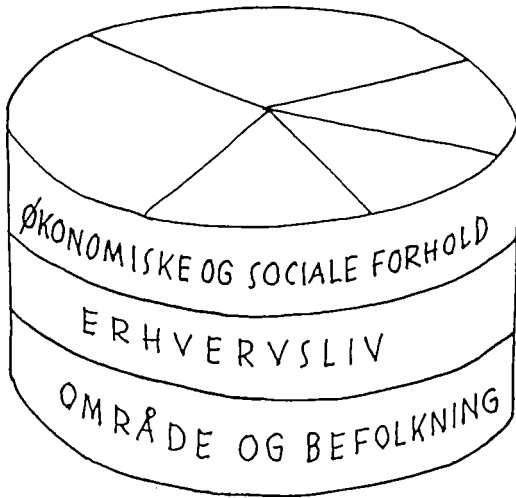
Har man beskæftiget sig med de sidste 25 års byhistorier, deres indhold og struktur, kan man godt blive ganske filosofisk og spørge: »Hvad er egentlig byhistorie, hvad er byhistoriens emne?« Man får i den forvirrende mangfoldighed lyst til at koge emnet ned til nogle ganske enkle begreber, således at det hele bliver overskueligt, og således at det bliver muligt at få en forståelse af mere overskuelige dispositioner for byhistorier. Her kan man vel konstatere, at der må være tale om 1) genstande, herunder personer og ting, som bygninger og anlæg, bohave og redskaber; og 2) begivenheder og bevægelse = udvikling, i person- og familielivet, i erhvervslivet, i det sociale liv, ved indre udvikling og ved ydre påvirkninger, som regeringers politik, krigsbegivenheder, ildebrande osv.

Disse elementer kan samles i en treleddet struktur, der behandler

- 1) det fysiske rum og befolkningen,
- 2) erhvervslivet og fritiden, som er befolkningens aktiviteter i det fysiske rum, og
- 3) de økonomiske og sociale forhold, som fremstår af aktiviteterne i erhvervslivet og fritiden, dels i form af strukturer, dels i form af bevægelse.

Grafisk kan denne struktur udtrykkes som figuren viser.

Nærmere overvejelser over indholdet i byhistorien viser, at det meste stof kan samles under denne struktur. Dette ses allerede i flere af 25-årets byhistorier og forudsætter, at man ser på stof og problemstillinger på nye måder. En havn står således ikke som en selvstændig institution et sted i en byhistorisk fremstilling, men skildres som en del af byens topografi, som hjemstedet for byens handelsflåde og for dens søværts import- og eksporthandel og som en del af byens økonomi, med havne- og bropen-

geindtæger og anlægs- og vedligeholdelsesudgifter.

En skole behandles under byens topografi og under uddannelsessystemet og dens lærere placeres blandt embedsmændene som en del af byens erhvervsstruktur. En retssag skildres ikke som en retssag andre steder end eventuelt under en beskrivelse af bytinget og retssystemet, ellers udnyttes dens stof til belysning af økonomiske og sociale forhold. En ildebrand skildres ikke som sådan under en samling brande eller andre ulykker, men som baggrund for ændringer i byplanen, i beskrivelse af problemerne som følge af manglende brandforsikring eller som et element, der sammen med stormfloder, storme, krigsbegivenheder, prisbevægelser osv. påvirkede den økonomiske udvikling.

Organiseringen og finansieringen af byhistorierne

Byhistorier kan være omfangsrige værker, som kræver betydelige ressourcer, både i arbejdskraft og økonomiske midler. Det er smukt formuleret af Poul Carit Andersen i forordet til dennes bog om Skagen fra 1980; han peger på den omfangsrige litteratur og det store kildemateriale, der må udnyttes for at be-

lyse Skagen i alminnelighed, og konstaterer, at »En bog, hvor alt dette var samlet, er en ønskedrøm, som forhåbentlig en dag vil blive udgivet, men det er et stort og kostbart projekt, for der er et sjældent stort materiale at øse af«. ²⁶

De sidste 25 års byhistorier fortæller selv kun i ringe omfang, hvordan de er blevet til.

Når det gælder arbejdskraften, ser man umiddelbart, hvordan flere værker er enkeltmandsværker eller resultater af en forfattergruppes virksomhed, mens andre har haft én eller flere personer som initiativgruppe eller redaktion.

Når det gælder de økonomiske midler, bemærkes blot ud fra udtalelser i forord, at Bogenses firebinds historie for en del er bekostet af Rotary, Odenses monumentale tibinds historie af kommunen, idet de fleste af forfatterne uden særligt vederlag har kunnet udnytte deres forskningstid ved andre institutioner. Om Korsørs byhistorie fra 1975 oplyser borgmesteren i forordet, at økonomiudvalgets overvejelser over oplagsstørrelse og økonomi for en byhistorie til 550-årsjubilæet resulterede i en enig vedtagelse om et relativt stort oplag og en rimelig salgspris, således at alle interesserede havde mulighed for at få bogen som ejendom.

Jubilæer synes i øvrigt at have været en vigtig igangsættende faktor. Ikke færre end elleve af byhistorierne er blevet til i forbindelse med byjubilæer, nemlig dem fra København (800 år 1967), Nyborg (800 år 1971), Korsør (550 år 1975), Skive (650 år 1976), Rønne (650 år 1977), Nibe (250 år 1977), Holbæk (700 år 1986), Køge (700 år 1988), Odense (1.000 år 1988), Bogense (700 år 1988) og Ålborg (650 år 1992). ²⁷ Sidstnævnte rummer et bind, der igen var resultat af et firmajubilæum, A/S C. W. Obels 200-årsjubilæum i 1987, og et tilsvarende jubilæum var baggrund for endnu en byhistorie, Hadsund-historien, bekostet af Hadsund Sparekasse i anledning af dens 100-årsjubilæum i

1985. Som igangsætter har også kommunalreformen kunnet virke. Da Nørresundby i 1970 blev sammenlagt med Ålborg, fandt man tiden inde til at få videreført byhistorien op til 1970 fra det gamle slutår 1850.

Det viser, at jubilæer kan være ikke blot festlige, men også nyttige.

Når det gælder oplysninger om organiseringen og finansieringen i øvrigt, står man helt på bar bund. Her kunne jeg foreslå som en vigtig opgave for Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver med henblik på lettelse af fremtidige arbejder at få foretaget en undersøgelse, mens en sådan endnu kan foretages, før alt er glemt. Det kunne være nyttigt at få klarlagt omstændigheder omkring tilvejebringelse af økonomiske midler, ved kommune, fonde og salg, og omkring organisering af salget, reklame, personlige henvendelser, subskription. Oplysninger om oplagsstørrelse, salgspriser og salg og fornemmelse af byhistoriernes modtagelse i befolkningen kunne belyse mulighederne for at sætte ind ved fremtidige opgaver. At lave gode byhistorier er som nævnt en ressourcekrævende og kostbar opgave, og endnu meget ligger og venter. Der bør gøres en indsats for at få flere byer behandlet i gode byhistorier som de bedste, der er kommet i de seneste 25 år.

Noter

1. Ole Degn: Hvordan skriver vi lokalhistorie?, *Heimen. Lokalhistorisk Tidsskrift* 1992, s. 83–85.
2. Harald Winge: Hvordan skal vi skrive lokalhistorie?, *Heimen. Lokalhistorisk Tidsskrift* 1992, s. 92.
3. Jf. litteraturlisten.
4. Se de i note 6 nævnte bibliografier.
5. Se litteraturlisten.
6. *Dansk Bogfortegnelse*, 1967–91. Henrik M. Jansen under medvirken af Knud Hannestad og Thomas Riis: *A Select Bibliography of Danish Works on the History of Towns Published 1960–1976*, 1977. Hen-

rik M. Jansen, Thomas Riis and Poul Strømstad: *A Select Bibliography of Danish Works on the History of Towns Published 1979–1982*, 1983. Søren Federspiel and Thomas Riis: *A Select Bibliography of Danish Works on the History of Towns Published 1983–87*, 1989. Nordisk bibliografi for folkelivsforskere, 1975–1987, *NEFA Dokumentation* 1976–1991.

7. *Nyborg* 1, 1971, s. 7.
8. *København* 1980–83.
9. Jørgen Thomsen: Arbejdet med Odense bys historie, *Fynske Årbøger* 1992, s. 19–33.
10. *Nykøbing Falster* 2, 1982, s. 7.
11. *Haderslev* 1975, s. 6.
12. *Åbenrå* 4, 1985, s. 9.
13. *Horsens* 1982, s. 7.
14. *Nykøbing Falster* 2, 1982, s. 7.
15. De 18 byhistorier er *Roskilde* 2, 1970; *Åbenrå* 1, 1961; *Frederikshavn* 1968; *Lemvig* 1969; *Ringkøbing* 1969; *Haderslev* 1975; *Nibe* 1977; *Nykøbing Falster* 1, 1978, 2, 1982; *Ribe* 1981; *Horsens* 1982; *Odense* 2, 1984, 4, 1983, 5, 1981; *Bogense* 2, 1984, 3, 1986; *Køge* 1, 1985, 2, 1988; *Kalundborg* 1, 1985, 2, 1987; *Hadsund* 1985; *Holbæk* 1986; *Åbenrå* 4, 1985; *Ålborg* 2, 1988, 3, 1990;
16. Jørgen Thomsen (se note 9), s. 27.
17. Olaf Olsen, red.: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* bd. 1–16, 1988–1991.
18. Jørgen Thomsen (se note 9), s. 25.
19. *Åbenrå* 4, 1985, s. 9.
20. *København* 1967, s. 9–10.
21. *Ålborg* 2, 1988, s. 9.
22. *Nørresundby* 1983, s. 8.
23. Jørgen Thomsen (se note 9), s. 26–27.
24. En noget lignende disposition ses i *Ribe* 1, 1981.
25. *Maribo* 1976, s. 7.
26. *Skagen* 1980, s. 6.
27. Også to af de her ikke medtagne kom i forbindelse med jubilæer: *Christiansfeld* (200 år 1973, udg. 1972) og *Rudkøbing* (700 år 1987).

Litteratur

Anfører i alfabetisk orden efter byernes navne større byhistoriske værker fra perioden 1967–1992. Værker afsluttet i perioden medtages i deres helhed, og der medtages værker, som behandler bysamfund (købstæder, flækker) og omfatter mindst et århundrede. Reproudgaver er ikke medtaget.

Hans Hansen og Hans Henrik Jacobsen: *Bogens historie* 1–4, 1984–1988: *Købstadens*

- opståen og udvikling frem til slutningen af 1700-tallet, 1, 1982, 210 s.; *Byens udvikling 1787-1938*, 2-3, 1984 og 1986, 221 s. + 221 s.; 1938-1988, 4, 1988, 272 s.
- Bent Hansen: *Frederikshaavn i stilstand og fremgang 1818-1968*, 1968, 355 s.
- Knud B. Christoffersen: *Købstaden Frederikssunds historie 1801-1970, 1, 1801-1900*, 1986, 422 s.
- Henrik Fangel: *Haderslev bys historie 1800-1945*, 1, 1975, 574 s.
- Vibeke Foltmann: *Hadsund fra ladested til industriby*, 1985, 221 s.
- Michael Hertz: *Holbæk i hundred år c. 1880-1980: Fra kornhandelsby til storkommune*, 1986, 365 s.
- Sv. Aage Bay: *Horsens historie indtil 1837*, 1982, 311 s.
- Kalundborgs historie*, red. Tore Nyberg og Thomas Riis, 1-4, 1983-1992. Jørgen Andersen m.fl.: *Tiden indtil 1830*, 1, 1985, 335 s.; Anders Bjørnvad m.fl.: *Tiden 1830-1980*, 2, 1987, 397s.; Jørgen Ganshorn m.fl.: *Byens huse*, 3, 1983, 490 s.; Trolle Bagger m.fl.: *Specialartikler, bilag, noter og registre*, 4, 1992, 517 s.
- Kolding i det tyvende århundrede indtil kommunesammenlægningerne i 1970*, udg. Knud Moseholm, Aksel Nellemann og Knud Erik Reddersen, 1-3, 1978-1982. 311 + 326 + 368 s.
- Svend Cedergreen Bech: *Københavns historie gennem 800 år*, 1967, 640 s.
- Steen Eiler Rasmussen: *København. Et bysamfunds særpræg og udvikling gennem tiderne*, 1969, 322 s.
- Københavns historie*, red. Sv. Cedergreen Bech, Erik Kjersgaard og Jan Danielsen, 1-6, 1980-1983. Erik Kjersgaard: *Indtil år 1600*, 1, 1980, 330 s.; Helge Gamrath: *Residens og hovedstad 1600-1728*, 2, 1980, 328 s.; Sv. Cedergreen Bech: *Storhandelens by 1728-1830*, 1981, 3, 366 s.; Sigurd Jensen og Claus M. Smidt: *Rammerne sprænges 1830-1900*, 4, 1982, 312 s.; Sigurd Jensen: *Under fælles ansvar 1900-45*, 5, 1981, 396 s.; Torben Ejlersen: *Kraftcenter og fristad*, 6, 1983, 324 s.
- Helge Paludan, John T. Lauridsen og Jens Engberg: *Københavnernes historie*, 1988.
- Køge bys historie 1288-1988*, red. Helge Nielsen, 1-2, 1985-1988. Helge Nielsen m.fl.: *1288-1850*, 1, 1985, 416 s.; Poul Strømstad m.fl.: *1850-1988*, 2, 1988, 432 s.
- J. Søndergaard Jacobsen: *Lemvig købstads historie*, 1969, 548 s.
- A. Jensen og Jørn Klint: *Byen, landet og havet. Nexø og omegns historie, 1. Tiden indtil ca. 1800*, 1971, 199 s.
- Harry Christensen: *Ni tværsnit af Nibes historie*, 1977, 288 s.
- Preben Hahn-Thomsen: *Nyborg i 800 år, 1171-1971*, 1-2, 1971, 204 + 212 s.
- Georg Nørregård: *Nykøbing på Falster gennem tiderne*, 1-2, 1978-1982, 450 + 569 s.
- Johs. E. Tang Kristensen m.fl.: *Nørresundbys historie 1850-1970*, 1983, 440 s.
- Odense bys historie* 1-10, red. Tage Kaarsted m. fl., 1980-1988. Henrik Thrane, Tore Nyberg, Finn Grandt-Nielsen og Mikael Venge: *Fra boplads til bispeby. Odense til 1559*, 1, 1982, 480 s.; E. Ladewig Petersen: *De fede år. Odense 1559-1660*, 2, 1984, 492 s.; Aage Fasmer Blomberg: *De magre år. Odense 1660-1700*, 3, 1980, 458 s.; Hans Chr. Johansen: *Næring og bystyre. Odense 1700-1789*, 4, 1983, 316 s.; Anne Riising: *Gudsfrygt og oplysning. Odense 1700-1789*, 5, 1981, 341 s.; Poul Thestrup, Dorrit Andersen og Niels Oxenvad: *Mod bedre tider. Odense 1789-1868*, 6, 1986, 464 s.; Per Boje og Henning Nielsen: *Moderne tider. Odense 1868-1914*, 7, 1985, 499 s.; Anders Monrad Møller og Jørgen Thomsen: *Vækst og vagtskifte. Odense 1914-1940*, 8, 478 s.; Jørgen Hæstrup: *Krig og besættelse. Odense 1940-1945*, 9, 1979, 484 s.; Sten Nørskov Laursen, Hans Chr. Johansen, Søren Eigaard, Harry Haue, Christen Sørensen, Jørgen Hæstrup, G. Trier og Eli Caspersen: *Storby og servicecenter. Odense 1945-1988*, 10, 1988, 462 s.
- Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*, 1-2, 1981, 458 + 402 s.
- Carl Lindberg Nielsen: *Ringkjøbing købstads historie*, 1969, 367 s.
- Arthur Fang: *Roskilde. Fra byen og dens historie*, 1-2, 1945-1970, 351 + 252 s.
- Marius Hansen: *Rødby: Kongernes færgeby gennem 750 år*, 1981, 303 s.
- Rønne købstad i 650 år*, red. Robert Egevang og Johannes Thomsen, 1977, 310 s.
- Skive - 650 år*, udg. Karen Strøm Hansen, 1976, 191 s.
- Paul G. Ørberg og Ejnar Jakobsen: *En by ved havet. Sæby købstads historie*, 1-2, 1970, 224 + 158 s.
- Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen: *Åbenrå bys historie*, 1-3, 1961-1974, 260 + 248 + 297 s.
- Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte: *Åbenrå bys historie 1945-1970. Fra købstad til storkommune*, 1985, 398 s.
- Aalborgs historie*, udg. af Aalborg Kommune, 1-5, 1987-1992. Erik Johansen, Bodil Møller Knudsen og Jan Kock: *Fra Aalborgs fødsel til Grevens Fejde 1534*, 1, 1992, 503 s.; Lars Tvede-Jensen og Gert Poulsen: *Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680*, 2, 1988, 387 s.; Gert Poulsen og Per Bo Christensen: *Aalborg fra politisk skandale mod økonomisk katastrofe fra 1680 til 1814*,

- 3, 1990, 398 s.; Henning Bender: *Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940*, 4, 1987, 519 s.; Per Bo Christensen og Jens Topholm: *Aalborg under stilstand og fremgang fra 1814 til 1970*, 5, 1990, 596 s.
Helge Paludan, John T. Lauridsen, Jens Engberg, Jens Christensen og Jørgen Stigel: *Århus bys historie. Fra vikingetid til nutid*, 1985, 2. rev. udg. 1992, 360 s.

Ikke medtaget er

- Emmy Larsen: *Fra det gamle Bogense*, 1967, 143 s.
Hans Gorrsen: *Christiansfeld 1773–1973*, 1972, 96 s.
Birger Mikkelsen: *Helsingør. Sundtoldstad og borgerby*, 1976, 280 s.
C. E. Bundesen: *Herning fra landsby til stationsby*, 1986, 96 s.
Svend Nielsen: *Det gamle Hillerød*, 1–2, 1981–1982, 174 s.
Gennem Korsør. En historisk og aktuel beskrivelse af Korsør og Korsøregnen. Udg. i anledning af Korsørs 550 års købstadsjubilæum, 1975, 193 s.
Else-Marie Boyhus: *Maribo – historisk set*, 1976, 125 s.

- Helle Ravn m.fl.: *Blade af byens historie. Rudkøbing 700 år*, 1987, 204 s.
Chr. Thagaard: *Blade af Skagens historie*, 1967, 237 s.
Poul Carit Andersen: *Skagen i fortid og nutid*, 1980, 162 s.
Chr. Madsen: *Skælskør før og nu*, 1983, 96 s.
Otto Holmgaard og Erik B. Nissen: *Slagelsebogen*, 1968, 147 s.
Jørgen Blix: *Sorø. Farverig historie gennem 800 år*, 1967, 56 s.
C. Bruunsgaard: *Thisted gennem tiderne*, 1970, 123 s.

Følgende byhistorier udkommet i 1992 er ikke medtaget (redaktionen)

- Henrik Fangel, Lennart S. Madsen og Jacob Røjskjær: *Haderslev i 700 år*. Udgivet i anledning af Haderslev bys 700 års købstadsjubilæum 1992, 1992, 120 s.
Bodil Møller Knudsen og Ole Schiørring: *Fra grubehus til grillbar. Horsens i 1000 år*, 1992, 278 s.
Roskilde bys historie – tiden indtil 1536, red. Frank A. Birkebæk m.fl., Historisk Samfund for Roskilde Amt, 1992, 429 s.
Thomas Bloch Ravn: *Struer. En Limfjordsby i historisk profil*, 1992, 67 s.

Anmeldelser

Byhistorier

Erik Johansen, Bodil Møller Knudsen, Jan Kock: *Fra Aalborgs fødsel til Grevens Fejde 1534. Aalborgs Historie 1.* Aalborg Kommune 1992. 503 s., 210 kr.

I 1992 har Aalborg fejret 650-året for byens ældste kendte købstadsprivilegium med et fembinds værk, hvoraf bind 4 som det første udkom i 1987. Det foreliggende bind 1 om oldtid og middelalder afslutter udgivelsen – en passende rækkefølge, for det er jo da den vigtigste periode (synes middelalderhistorikeren), og så er der faktisk sket en del siden sidste ombæring af byhistorierne. Middelalderarkæologien har holdt sit indtog og drastisk forøget vor viden om middelalderen.

En kombineret arkæologisk og arkivalisk undersøgelse af ti byers topografiske udvikling indtil 1560 blev foretaget, da Det Humanistiske Forskningsråds projekt »Middelalderbyen« gik i gang i 1977. Da resultaterne skulle offentliggøres, lagde man flot ud med Ingrid Niensens undersøgelse om Ribe, en by med en lang historie og med et overleveret arkivmateriale af imponerende omfang. Projektets flagskib fik hurtigt følge af bøgerne om Køge, Næstved, Odense og Viborg. Så gik udgivelserne tilsyneladende i stå, men nu er værket om Aalborg søsat som en del af dette bind af Aalborg bys historie.

To andre af de udvalgte byer kunne fejre byjubel samtidig med eller kort efter projektets afslutning, og dette problem blev grebet forskelligt an. I *Odense bys historie* behandler bindet om middelalderen stort set kun domkirken og kapitlets historie, og projektets bind fungerer derfor som et nødvendigt supplement til dette afsnit af byens historie. I *Køge Bys historie* blev resultaterne af undersøgelsen flettet ind beskrivelsen af byens historie. I Aalborg har man altså valgt at udgive forskningsrapporten i dens helhed og ydermere understrege den arkæologiske synsvinkel ved at lade to af de tre forfattere være arkæologer og den tredje historiker med middelalderarkæologi som bifag. Man er altså ikke alene blevet ved jorden, men er gået ned i den og følger derved, som det fremgår af afsnittet om Aalborgs tidligere byhistorier (s.144–48), en særlig aalborgensisk tradition, men nu med et meget udvidet materiale, så vikingetid og middelalder

kan behandles udførligt. Faren er naturligvis, at byens historie ender som en serie graverapporter og fundbeskrivelser med detaljerede tegninger, kort og fotografier uden en fælles historie. Men da mange arkæologer ikke har været bange for at løfte hovedet fra gravefeltet og museumsmagasinet og fremkomme med synteser, der giver forskellige bud på fortidens samfund, er det med en vis forventning om få en syntese om Aalborg bys materielle og immaterielle udvikling indtil 1534, at man åbner bindet, ikke mindst i betragtning af, at bogen må formodes at være rettet til en bred kreds af læsere, læge som lærde. Desværre bliver disse forventninger skuffede.

Første afsnit om tiden indtil 1100 er skrevet af Erik Johansen, der gennemgår de forskellige bebyggelser i byens omegn, ikke mindst det spændende Lindholm Høje. Allerede her viser problemet sig. Masser af fundbeskrivelser illustreret med tegninger, rekonstruktioner og gode fotografier tager ganske pusten fra teksten og læseren. Overblikket forsvinder helt i de mange detaljer, og man klammer sig til de sammenfatninger, der findes efter de enkelte afsnit, for ikke at fare vild i sandflugt, gravpladser, enkeltfund, skiftende typer af landsbyer og kulturhistoriske anekdoter (bl.a. en fornøjelig vignette af danselærerinden og amatørarkæologen frk. Zangenberg, der gravede i Lindholm Høje i 1896). Ydermere er afsnittet opbygget tematisk med bebyggelser, grave og løsfund som de tre hovedtemaer, hvilket bl.a. indebærer, at vi fire gange skal rundt om Lindholm Høje: første gang gennemgås de to landsbyer, anden gang gravene, tredje gang fundene og fjerde gang runerne. At både brødtekst og billedtekst gentager sig selv, og at der uafbrudt henvises til andetsteds i teksten, gør ikke læsningen nemmere. På de sidste 4½ side, der også rummer et skema og kort, drages der så nogle spændende konklusioner om områdets betydning i vikingetid og omvæltningen ved kongemagtens indtrængen og anlæggelse af Aalborg by. Her ligger historien gemt, og den burde have fået en udførligere plads på bekostning af de mange fundrapporter, der skulle være et hjælpemiddel til at nå formålet: historien.

Andet hovedafsnit er skrevet af Bodil Møller Knudsen og Jan Kock. Her har Projekt »Middelalderbyen« slået til, og vi får skam præsenteret alt, hvad Aalborgs undergrund har afsløret om byens fysiske udvikling – men hvor bliver historien om menneskene af? Den 26-si-

ders oversigt, der under overskriften »Aalborg i middelalderen« indleder dette hovedafsnit, viser sig reelt at være en sammenfatning af de efterfølgende afsnit, der i forvejen har hver deres sammenfatning. Undertiden er den samme ordlyd brugt, således s. 109, hvor den ældste kendte form af bynavnet forklares (Alabu: borgen ved vandrenderne) og et spørgsmål stilles: Hvilken borg og hvilke vandrender? – der delvis besvares med en kort gennemgang af byens åer og borganlæg. Disse oplysninger og dette spørgsmål gentages ord til andet på s. 165, her udvidet med flere siders detaljerede beskrivelse af åerne, deres løb, mulige og beviste ændringer samt alt, hvad der kan siges om borganlæggene, og minsandten om vi ikke får ordet forklaret en gang til på s. 188 i sammenfatningen af afsnittet om »Havn og fæstning«.

Ganske betegnende for forfatterens vægtning af, hvad der er væsentligt, beskriver afsnittene fra s. 134 til s. 313 Kilder og litteratur, Landskabet, Havn og befæstning, Gader, torve og broer, Bebyggelsens karakter og Gejstlige institutioner. Først et stykke ind i det næste afsnit (om verdslige institutioner) dukker menneskene op på s. 326 som »borgere« (hvad kun et mindretal var, men det får vi først at vide på s. 398), og de får tildelt i alt lidt over hundrede sider under overskrifter som Næringsliv og samfærdsel, Besiddelsesforhold samt Hverdag og fest. Som disse titler antyder, er det ikke en sammenhængende historie om mennesker og deres samfund i Aalborg, men løst og fast om indbyggernes materielle liv alt efter hvilken type fund, der diskuteres. Faktisk er der flere oplysninger om menneskene i billedteksterne end i brødteksten, og nok læser mange billedteksterne før (eller i stedet for) brødteksten, men er dette ikke at overdrive (eller i hvert fald opmuntre en kedelig vane)?

Det kan være svært at forbinde præsentation og diskussion af fund og deres betydning med det bredere samfund, men forfatterne ignorerer også tit de muligheder, der dukker op. Indledningen er nævnt. Et andet eksempel findes på s. 265, hvor fund af nogle skeletter præsenteres med bl.a. gennemsnitshøjden for mændene (1,77 m.) og for kvinderne (1,64 m.). Om denne forskel på 13 cm skyldes dårligere livsvilkår for kvinder, kunne man så passende diskutere ikke alene på baggrund af de 17 skeletter i Aalborg, men på baggrund af det øvrige skeletmateriale fra Norden og ikke mindst Berit Sellevalds analyser af forskellene på mænds og kvinders legemshøjde i jernalder, vikingetid og middelalder.

Både billed- og brødtekst præges undertiden af en mangel på kendskab til eller forståelse for middelalderens immaterielle sider. Nu er

socialhistorie jo ikke danske middelalderhistorikeres stærke side, men på baggrund af de sidste 10–15 års tværfaglige middelalderforskning kunne man have håbet på en lidt større forståelse for middelalderens samfund. Det er ikke overraskende det religiøse liv, det især kniber med, men også beskrivelsen af det mere jordnære dagligliv byder på overraskelser, der vist ikke er tilsigtede. På s. 275 omtales et påbud fra 1447 om at lade bygge en god bygning ved Vor Frue kloster, så nonnerne kunne være lukket godt inde, fordi »klosterjomfruerne ikke levede så isoleret i den såkaldte »klausur«, som andre mente, det var rimeligt.« Det er en vildledende sætning. »Klausur« betyder at leve i et indelukke (som i et kloster) afsondret (eller isoleret om man vil) fra omverdenen. Som ordet nu står, kunne man forledes til at tro, at »klausur« betyder selve klostret. Om franciskanerne hedder det, at de »er ... kendte for at deltage også i verdslige aktiviteter og for ikke at leve så isoleret, som det var almindeligt i visse andre klostresamfund« (s. 288). Sagen er den, at tiggerordenernes formål var at missionere, prædike og yde sjælesorg, særlig i byerne, hvor behovet var størst, hvorimod de øvrige ordners formål var at gøre det muligt for en mand og (sjældnere) en kvinde at vende denne verden ryggen og koncentrere sig om sin egen sjæls frelse. En billedtekst s. 170 viser en soldat med våben og »en rosenkrans, som var god at have, hvis og når der skulle bedes«. »Hvis« er overflødigt – folk var troende på den tid, og dette ytrede sig blandt andet i, at de bad – og rosenkransen havde en helt speciel funktion, nemlig ved fremsigelsen af det antal Fadervor (de store perler) og Ave Maria'er (de små perler), man følte var nødvendigt i en speciel situation, eller som man var blevet idømt af skriftefaderen som bod. Til andre bønner brugtes ikke rosenkrans. Halter det visse steder med forståelsen af det religiøse liv i middelalderen, kan man til gengæld glæde sig over, at der er blevet plads til korte, men kærkomne glimt af nonneklostrenes medlemmer og liv og af franciskanerordenens opbygning i Danmark med velanbragte notitser om Aalborgs betydning.

I afsnittet om de verdslige institutioner dukker, som sagt, menneskene mere op, om end i spredt fægtning. Således støder vi flere steder på Hans Bartholomæussen eller Hans Tolder (under omtale dels af lensmænd, dels af told), og hans dramatiske endeligt nævnes i en bisætning. Her er igen en i alle ordets betydninger god historie, der spildes. Det samme gælder sagen mod Strange Torstensson, anklaget for skattesnyd i 1457, og striden mellem borgmestre og borgerskab fra 1488 angående førstnævntes regnskab for byskatten. De er slet

ikke nævnt (fordi brevene ikke er blevet indfanget under Projekt Middelalderbyens indsamling af topografiske oplysninger?).

Hvad angår gilder og lav, så har Aalborg en enestående kilde i de lavsregler, medlemslister og regnskabsnotitser for Guds Legems Lav, som også bliver nævnt med en omhyggelig oprensning af kildemateriale og ejendomsforhold og derefter forladt med en bemærkning om, at oplysningerne om lavet »udgør en af de rigeste kilder til det sociale livs historie i Aalborgs senmiddelalder. Emnet berettiger til en bog i sig selv, men i denne sammenhæng skal gildets forhold blot omtales kortfattet« (s. 333). Kunne vi dog ikke have fået bare et kapitel om »det sociale livs historie«? Især da der ifølge noter og litteraturliste ikke er lavet et nyere studie af lavet (Aksel E. Christensens stadig værdifulde guldmedaljeafhandling fra 1931 er ikke nævnt). Hvad angår håndværkere, understreges det flere steder, at håndværkerkvarterer var almindelige i europæiske byer. Det var de ikke i middelalderen, så Aalborg er ganske typisk både for danske og udenlandske byer. Præsentationen af håndværkere er baseret på fund, så det bliver til spredte, om end spændende glimt af håndværkerens arbejde, men deres organisation spises af med én sætning om, at håndværkerne organiserede sig i lav. Til gengæld får man at vide, at håndværkerens »indplacering i senmiddelalderens stænderdelte samfundssystem blev med organiseringen i et relativt velfungerende lavssystem så fast cementeret, at den kom til at virke ind i århundrederne efter middelalderens slutning«. Bortset fra det høje lixtal er dette en sætning, der kræver, at læseren er fortrolig med den omfattende forskning i middelalderens og de efterfølgende århundreders »samfundssystemer« (styg sociologislang), og er hun det, vil hun da undre sig højlig over, at håndværkerne forblev fast cementeret i et stænder-samfund, mens de øvrige indbyggere i Aalborg og resten af kongeriget fulgte med over i det rangssamfund, der afløste stænder-samfundet. Her er igen en forspildt chance for at sætte fund ind i en samfundsmæssig sammenhæng. Det kunne nemt være gjort ved en ordentlig gennemgang af håndværkslavene og deres udvikling og betydning både for lavshåndværkere og andre håndværkere i senmiddelalderen. Derved havde man måske også undgået den uheldige betegnelse »en slags fagforening« for lavene (s. 383), som ikke oplyser, men kun giver forkerte og anakronistiske associationer.

Et mindre kritikpunkt er, at teksterne skæmmes af en manglende koordination. S. 336 siges det, at folk var mere eller oftere berusede i middelalderen, fordi der stort set kun var øl at drikke. S. 363 får vi så at vide (i en

billedtekst) at det daglige øl næppe var stærkere end hvidtøl og derfor ikke berusende. På s. 362 præsenteres hansestæderne som et »kraftigt handelsforbund«, men det sker, efter at hansestæderne er nævnt uden kommentarer på de foregående sider.

Som forskningsrapport har bogen et stort formelt problem (beklageligvis ikke særegent for denne bog), nemlig brugen af slutnoter. Litteraturhenvisninger er anbragt i slutnoter, men her er blot anført et efternavn, et årstal og et sidetal. Læseren skal slå op to steder, for medmindre hun har en fænomenal hukommelse, der rummer de sidste 60 års artikler og bøger om dansk middelalder, siger »Riismøller (1940) 187f.« hende ikke noget. En så kort henvisning skal bruges inde i teksten (i parentes), så læseren kan gå direkte til bibliografien, ellers må der angives en titel i noten, der hjælper hukommelsen. Det er særlig grelt i første afsnit, hvis noter kun består af disse ultrakorte henvisninger. Det andet hovedafsnit indeholder både henvisende og forklarende noter, så for de sidstes vedkommende får man da noget for ulejligheden første gang, man slår op. Disse noter havde imidlertid stået endnu klarere, hvis henvisninger til litteratur havde været anført i teksten. Bibliografien (15 sider) er den sædvanlige øvelse i at forvirre læseren ved at afgive det minimale antal oplysninger uden at være direkte vildledende. Ingen kursiveringer og anførselstegn til at skille titler på artikler fra titler på bøger og tidsskrifter, ej heller sidetal til at oplyse, om en henvisning er en notits på et par sider eller en mere omfangsrig artikel. Hvornår lærer danskere at citere ordentligt? Derimod er både fundfortegnelsen (14 sider) og billedfortegnelsen (3 sider) ganske udførlige.

Illustrationsmaterialet er helt i top. Her er både farve og skarpe sort-hvide billeder, kort med diverse signaturer, så man må fryde sig (jeg holder meget af kort), tegninger, forstørrelser af gamle stik, kort sagt, alt hvad hjertet kan begære. Prisen er selvfølgelig en meget tung bog i alle ordets betydninger. Hvad vi reelt har her, er en smukt præsenteret gennemgang af arkæologiske kilder til Aalborgs historie i middelalderen og en række studier af byens fysiske udvikling, en forskningsrapport med alle de dyder og mangler, denne genre har. Så må vi som middelalderforskere takke byrådet for at have bekostet denne flotte rapport og håbe på, at en eller flere af forfatterne vil kvittere med at skrive selve historien – den, der handler om bysamfundet i Aalborg.

Grethe Jacobsen

Gert Poulsen og Per Bo Christensen: *Aalborg fra politisk skandale mod økonomisk katastrofe fra 1680 til 1814. Aalborgs Historie 3*. Aalborg kommune 1990, 398 s. Billedredaktion: Viggo Petersen.

Per Bo Christensen og Jens Topholm: *Aalborg under stilstand og fremgang fra 1814 til 1970. Aalborgs Historie 5*. Aalborg kommune 1990, 596 s. Billedredaktion: Viggo Petersen.

Aalborg fejrede i 1992 650-året for sine ældste kendte købstadsprivilegier og har som så mange andre byer markeret jubilæet med udgivelse af en stor ny byhistorie. Disse jubilæumsværker er omgærdet af megen prestige, og der er i de fleste tilfælde ikke sparet på ret meget i den ydre fremtræden. Papiret er af fin og kraftig kvalitet, der er mange farvebilleder, og bøgerne er smukt indbundet. Dette gælder også Aalborgs nye byhistorie, der sammenlagt fylder ca. 20 cm., når de fem bind står ved siden af hinanden (vægten nærmer sig også de 20 kg.). Værket er hermed omfangsmæssigt en af de største danske byhistorier, kun overgået af Københavns og Odense bys historier.

Der er normalt knyttet betydelige offentlige tilskud til udgivelsen af disse byhistorier. Som regel betyder det også, at forfatterne er blevet rimelig betalt for det store arbejde, det er at skrive en sådan byhistorie. Således også i Aalborg, hvor det var tobaksfirmaet C. W. Obels 200 års jubilæum i 1987, der var udgangspunktet. Firmaet ønskede at udgive en bog om Aalborgs industrielle udvikling 1735–1940. Det førte til et samarbejde med Aalborg by, der i 1984 tog initiativ til at få skrevet en ny byhistorie. I samarbejdet indgik Aalborg Universitetscenter, Aalborg Historiske Museum og Lokalhistorisk Arkiv for Aalborg kommune, der stillede forfatterne med den nødvendige faglige ekspertise.

Penge og dygtige forfattere er imidlertid ikke tilstrækkeligt. Der må også tid til (det har også noget med penge at gøre!). Forudsætningen for de store sammenfattende byhistorier er nemlig grundige undersøgelser, som man ikke altid kan regne med foreligger inden for alle områder af byens historie, især ikke inden for de økonomiske og sociale forhold, som har stået i centrum for den byhistoriske forskning igennem den sidste generation. Og sådanne undersøgelser er meget tidkrævende. I Aalborg har forfatterne til byhistorien haft fire-fem år eller mere til arbejdet, og de har til dels været frikøbt i kortere eller længere perioder.

Lederen af det lokalhistoriske arkiv, Hen-

ning Bender, fik opgaven at skrive historien om *Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940*, der udkom som byhistoriens bind 4 i 1987, mens bind 2 om *Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680* er skrevet af Lars Tvede-Jensen og Gert Poulsen og udkom i 1988. I 1990 udkom så de to her omtalte bind, og endelig afsluttedes værket i 1991 med bind 1 om Aalborg i middelalderen indtil 1534, skrevet af Erik Johansen og Jan Kock. Dette bind indgår samtidig i projekt Middelalderby som projektets rapport om Aalborg.

Denne noget udviklede tilblivelseshistorie for det store værk præger i høj grad det færdige resultat, der har en tendens til at falde fra hinanden i en række selvstændige dele uden den indre sammenhæng, som trods alt har præget bysamfundet og dets udvikling. Det medfører også en række gentagelser især fra bind 4 til de to her omtalte bind 3 og 5, idet man naturligvis ikke kan skildre byens udvikling i perioden ca. 1750 til 1970 uden at komme ind på den industrielle udvikling, som er bind 4's emne.

Bind 3 og 5 dækker perioden fra 1680 til 1990. Heraf har Gert Poulsen skrevet om perioden 1680–1750, der omfatter i alt ca. 150 sider, Per Bo Christensen har skrevet om tiden 1750–1890, der fylder i alt 365 sider med ca. 190 i bind 2 om tiden 1750–1814 og 175 sider i bind 5 om perioden 1814–1890, mens Jens Topholm har skrevet i alt 327 sider i bind 5 om perioden 1890–1970. De to sidstnævnte er historikere med tilknytning til lokalhistorisk arkiv, mens Gert Poulsen var historiker på universitetet. Han døde pludseligt, kort tid efter at bind 3 var udkommet.

I begge binds forord siges det, at grundstrukturen i de enkelte afsnit er ens. Der er tale om sociale-økonomiske, politisk-administrative samt åndelige-kulturelle forhold. Bag denne struktur ligger den grundopfattelse, at de økonomiske forhold og fysiske rammer er grundlaget for dagliglivet og de politiske og åndelige vilkår. Fra forfatternes side tages der imidlertid en række forbehold, som svækker dette grundlag. I begge forord siges det – ligesom undskyldende – at fremstillingen er præget af, at der er to forfattere, der ikke har vægтет hovedemnerne ens. I forordet til bind 4 erkendes det tillige, at det bevarede kildemateriale er så omfattende, »at det ikke kan lade sig gøre for den enkelte forfatter at bearbejde den samlede mængde kilder inden for de rammer, dette værk er blevet udarbejdet under.« Man skal da heller ikke have læst ret meget i bøgerne, før det står klart, at værkets grundstruktur eller den grundopfattelse, hvorudfra værket er skrevet, ikke træder lige klart frem hos alle forfattere, ligesom det mange steder netop synes at være det kildemateriale, som er

med til at belyse de økonomiske og sociale forhold, som er ubearbejdet.

Gert Poulsen starter sin gennemgang af perioden 1680–1750 med den politiske udvikling. Det gør han formodentlig for gennem nogle skandaler, som rystede Aalborg omkring 1680 og igen 30–40 år senere, at kunne præsentere det dominerende lag i byen og samtidig give læseren et vist indblik i byens økonomi. Det var store uregelmæssigheder omkring borgmester og magistrats forvaltning af byens midler, som førte til undersøgelser og også et borgmestermord! Sagen har naturligvis afsat et vældigt kildemateriale, 50.000 sider fortælles det! Det bliver til ca. 20 sider i bogen og følges af endnu 15 sider om en sag fra 1728–29! Mens det således er »sagerne« der optager afsnittet om den politiske udvikling, er det udviklingen over lang sigt, der skildres i afsnittet »Befolkning, økonomi og sociale forhold 1681–1750«. Først skildres befolkningsudviklingen på grundlag af optællinger i kirkebøgerne, og herefter følger en gennemgang af økonomiske og sociale vilkår for handel og købmandsstand, for håndværkerne og for de fattige i de ca. 70 år, der er tale om. Det lykkes Gert Poulsen på ca. 80 sider at få klargjort for læseren de ændringer, der sker: Sildefiskeriet, der går tilbage; handelen med korn på Norge; de skel, der opstår inden for købmandsstanden, hvor nogle bliver jordejere i stor stil, mens andre bliver »krambodshandlere«; og håndværkerne, der bliver for mange i forhold til den tilbagegang i befolkningstallet, som kan konstateres ved midten af 1700-årene.

Gert Poulsens del afsluttes med et afsnit om den åndelige udvikling i Aalborg på i alt 25 sider, hvor trolddom får 10, ægteskab, utroskab og seksualitet 8, skolen 1(!) og pietismen 5 sider, en vægtning, som ikke umiddelbart synes rimelig.

Per Bo Christensen starter sit afsnit om tiden 1750–1814 med et afsnit om »sociale og økonomiske udviklingstræk« og herefter følger afsnit om håndværkerne, om de handlende og de fattige. Dette hovedafsnit følges af mindre afsnit om politik og magt og ånd og kultur. Skildringen af perioden 1750–1814 er væsentlig mere afbalanceret end Per Bo Christensens afsnit om perioden 1814 til 1890 i bind 5, hvor den økonomiske udvikling har en langt mindre fremtrædende placering. Håndværkets udvikling i 1800-årene behandles således på otte sider, mens prostitutionen får seks sider, og Aalborg stiftsbibliotek syv sider. Sundhed, sygdom og miljø får i alt 40 sider. Generelt må det nok siges, at Per Bo Christensens afsnit af bind 5 er det afsnit, hvor vægtningen af de enkelte emner er blevet mest skæv.

Jens Topholms skildring af perioden 1890–1970 er nok det mest vellykkede af de fire store

hovedafsnit i disse to bind. Det er meget klart og velafbalanceret i sin opbygning. En omtale af de fysiske rammer, kombineret med en gennemgang af befolkningsudviklingen, følges af et afsnit om økonomiske forhold, med oversigtsmæssige gennemgange af de forskellige erhvervsgrænes udvikling (også industriens!). Herefter bevæger vi os over på det politiske plan, og der sluttes af med levevilkår, kultur og fritid.

Problemet for Jens Topholm har uden tvivl været at få skildringen af de mange sider af udviklingen over så langt et tidsrum, hvor byen for alvor vokser og ændrer sig, presset ind på de ca. 320 sider, han har haft til rådighed. Det betyder, at udsagnene mange steder bliver meget generelle, og at der slet ikke er plads til at gå ned i detaljen eller omtale enkeltssager, således som det trods alt er muligt for forfatterne til de tidligere afsnit. Alligevel lykkes det for Jens Topholm at få liv bragt ind i skildringen, især af de politiske forhold, hvor talrige citater fra aviserne viser de grundige kildestudier, som ligger bag skildringen. En anden fordeling af sideantallet de tre forfattere imellem havde nok været rimelig. Især kunne Per Bo Christensens afsnit være strammet op til fordel for mere plads til skildringen af udviklingen i dette århundrede.

De tre forfattere behandler i deres afsnit en række fælles temaer. Det er ikke i alle tilfælde sket på en sådan måde, at man kan følge et tema fra afsnit til afsnit. Befolkningsudviklingen skildres i Gert Poulsens periode, hvor der ikke haves folketællinger, ved hjælp af et diagram side 52–53 med en række kurver og søjler, der viser befolkningsudviklingen år for år 1681–1750 på grundlag af kirkebøgerne. I Per Bo Christensens afsnit om tiden 1750–1814 bliver det til et søjlediagram (s. 170), der viser befolkningsvæksten i perioderne mellem folketællingerne fra 1769 og frem. Det følges af et tilsvarende diagram for perioden 1814–1890 i bind 5 side 49, og Jens Topholm tager tråden op side 199 med perioden 1890–1950. Antallet af håndværkere er det derimod ikke muligt at følge fra periode til periode, fordi der mangler præcise oplysninger herom i nogle af afsnittene, selv om det havde været muligt at fremskaffe tallene. Det samme gælder handelen og skibsfarten, hvor der i et afsnit gives tal for eksport af bestemte varer (s.79), i et andet afsnit tal for udgåede skibe og deres tonnage (s. 202) samt tal for antal skibe hjemmehørende i Aalborg (s. 198), mens perioden 1906–1950 illustreres med søjlediagram og kurver, der viser import og eksport samt omsætning over havnen (s. 270). Selvom det kan være svært at etablere sammenlignelige tal, kunne det på dette vigtige felt vel nok ved en fælles indsats være lykkedes. Her som på mange andre om-

råder, hvor det kniber med sammenhængen mellem afsnittene og vægtningen af stoffet, burde værkets redaktion have grebet ind og sørget for en bedre koordinering.

En samlet vurdering af de to bøgers disponering og af den sidemæssige vægtning af de enkelte afsnit og emner viser en meget traditionel kildemæssig tilgangsvinkel. Byens og andre myndigheders – dvs. administrationens – arkiver er de absolut vigtigste kildegrupper. Det fremgår klart, når man læser den lange fortegnelse over det anvendte kildemateriale, hvor byens arkiv eller de forskellige afdelinger heraf er helt dominerende. For bind 5 gælder dog, at en lang række arkivfunds, især foreringsarkiver, i det lokalhistoriske arkiv er udnyttet. Aviserne er som nævnt en vigtig kilde for skildringen af de politiske forhold. Herudover spiller også den trykte litteratur en vigtig rolle, mens erindringer er benyttet i begrænset omfang.

Denne kildebrug, som vel er typisk for uddannede historikere, er med til at give en skævhed i fremstillingen, der viser sig ved nogle »tynde« afsnit netop for de områder, som det er vanskeligt at belyse alene ved hjælp af administrative arkiver. Det gælder dagligliv og levevilkår, herunder boligforhold, som kun er sporadisk berørt i de to bind. En sammenligning med f.eks. Køge bys historie, der blev udgivet 1986–88, også i anledning af et købstadsjubelæum, viser de mangler Aalborgs historie har i så henseende.

For begge de to bind gælder, at de gengiver en lang række kort over Aalborg, både fra trykte og utrykte kilder, men de bruges i de fleste tilfælde som en ren illustration, uden megen sammenhæng med teksten eller uden megen forklarende tekst, der kan hjælpe læseren til en forståelse af kortet og de informationer, det giver om byens fysiske udvikling. I Gert Poulsens del mangler helt en nærmere omtale af de fysiske rammer for borgernes liv. Der bringes ganske vist et kort over Aalborg 1722, men det står ganske uformidlet. Heller ikke i Per Bo Christensens afsnit om tiden 1750–1814 er der meget at hente af den slags. Kun halvanden side (side 177-179) fortæller lidt om kvarterudvikling og byens fysiske vækst, men det sker uden at der er noget kort til rådighed. Bedre bliver det i bind 5, hvor Per Bo Christensen på ca. 25 sider gør rede for byens fysiske udvikling i 1800-årene. Her gives to bykort, der delvis er bragt i sammenhæng med teksten. Jens Topholm har tre bykort til at illustrere byudviklingen 1890–1970, som får ca. 70 sider, men problemet er her, at Aalborg i dette århundrede bliver så stor, at det er vanskeligt at gengive hele byen på en enkelt bogside eller et opslag, samtidig med at det er muligt at se detaljerne. I en række til-

fælde er udsnit af kort brugt til at markere beliggenhed af forskellige institutioner (bl.a. bind 2 s. 268, 308, 347), men man kunne nok have ønsket sig, at der var arbejdet væsentligt mere bevidst med kortmaterialet. F.eks. kunne den røde farve, som er brugt mange steder i bøgerne, være anvendt til markering af ældre forhold på udsnit af nutidskort eller som indtegninger af nutidige forhold på ældre kort, f.eks. hvorledes jernbanen eller det store Vesterbrogennembrud blev placeret i bybilledet. Det kunne have sat de forskellige kort i relation til hinanden, og det ville have været med til at give læseren en meget klarere fornemmelse af ældre forhold, og af hvorledes byens vækst er foregået. Byen i dag er det læseren kender og kan forholde sig til, og derfor er den god at bruge som hjælp til at illustrere ældre forhold.

Bøgerne er meget flot illustrerede, og der er tale om et stort og meget varieret billedmateriale. Der er brugt gamle og nye fotografier, kort og planer, gamle stik, malerier og mange museumsgenstande. Det fornemmes klart, at billedredaktøren, Viggo Petersen, er museumsinspektør. Det giver sig bl.a. det udslag, at alle illustrationer i bind 3 – bortset fra samtidige tryk, arkivalier, planer, tegninger og stik – er gengivelser af samtidige genstande fra museer og kirker, mens der i dette afsnit kun er ni fotografier af bygninger. Det gør billedsiden i bogen meget varieret, og der er gennemgående en god sammenhæng mellem billeder og tekst. Også for bind 5 gælder, at det ikke er billederne af huse og gader som dominerer. Det er interiører, gruppebilleder og billeder af begivenheder, som præger bogen sammen med annoncer, satiriske tegninger o. lign.

Hver bog er udstyret med et kombineret person-, stednavne- og sagregister. Sammen med den detaljerede indholdsfortegnelse giver det mulighed for at finde frem til omtale af vidt forskellige sider af byens liv, hvis det er enkelte emner eller detaljer man søger oplysning om.

Den sammenhængende, store fremstilling af en bys historie er en helt speciel genre inden for historieskrivningen. Dens ydre form, dens indhold og de grundsynspunkter, som præger den, ændrer sig fra generation til generation. Den kan være skrevet af en eller flere forfattere på grundlag af grundige kildestudier, men uanset hvor mange forfattere den har, skal en række krav om sammenhæng og helhed være opfyldt. Den skal kunne læses i sammenhæng, men skal samtidig kunne fungere som opslagsværk, hvor kun et bestemt emne skal studeres. Den skal nutildags helst være rigt illustreret med et varieret billedmateriale, der er integreret i den tekstlige sammenhæng, og kort og planer over byen eller dele af den har en vigtig

funktion i forbindelse med gennemgangen af byens fysiske udvikling. Den skal give den lokale borger en sammenhængende forståelse af byens helt specielle historiske udvikling, som dog samtidig skal kunne sættes i relation til andre byers udvikling.

De to her omtalte bind af Aalborgs historie lever op til disse krav, trods de mangler, der her er påvist, trods nogle afsnits ujævnhed og trods nogen brist i sammenhængen fra afsnit til afsnit. De følger sig smukt ind i den lange række af store, samlede byhistorier, som har set dagens lys inden for de sidste årtier. Historikerne fra universitet og lokalhistorisk arkiv har sammen med billedredaktør og grafisk tilrettelægger vist, at de kan deres håndværk, og har skabt en læseværdig fremstilling af deres bys historie i en flot ydre form.

Henrik Fangel

Roskilde bys historie – tiden indtil 1536, red. Frank A. Birkebæk m.fl. Historisk Samfund for Roskilde Amt, Roskilde Museums Forlag 1992. 429 s., 395 kr.

Roskildes historie er ikke forsømt i litteraturen, men det er alligevel hen ved et halvt århundrede siden, at Arthur Fangs tobindsværk så dagens lys. Der er gjort meget arbejde i mellemtiden, ikke mindst har arkæologien udvidet vort kendskab til byens historie meget. Roskilde var også blandt de byer, der udvalgte til behandling i det humanistiske forskningsråds *Projekt Middelalderbyen*, og selv om det planlagte bind om Roskilde ikke har materialiseret sig, har selve arbejdet med byen bragt megen ny erkendelse. Der er derfor god grund til nu at lave en ny syntese af Roskildes historie.

Det foreliggende første bind om tiden indtil reformationen er skrevet af fem forfattere: Arkæologen Tom Christensen behandler oldtiden, med særlig vægt på Lejre, hvor han selv har gravet flittigt i de senere år, historikeren Frank Birkebæk behandler Roskildes grundlæggelse og dens første århundrede som by, middelalderarkæologen Michael Andersen skriver om perioden 1080–1300, historikeren og kunsthistorikeren Anette Kruse om det fjortende århundrede, og Vivian Etting, også historiker og kunsthistoriker, tager sig af tiden 1400–1536.

Teksten er som helhed velskrevet og burde ikke volde det publikum, som bogen sigter imod, urimeligt besvær. Ikke mindst Michael Andersens afsnit er en fornøjelse at læse, medens Vivian Etting kunne have ofret lidt mere omhu på sproget. Hun har bl.a. problemer med de præpositioner, der styrer akkusativ (s. 343:

... straffen for de [*recte* dem], der havde eksekveret ...). At skrive sådan er da vistnok ikke godt dansk, endnu.

Roskilde var i middelalderen først og fremmest gejstlighedens by. Domkirken og de andre kirkelige institutioner spiller derfor uundgåelig en stor rolle i fremstillingen. Somme tider kan man under læsningen næsten glemme, at der også var andre indbyggere i byen, men disse andre har naturligvis ikke nær så flittigt som de gejstlige efterladt sig kilde materiale, hverken skriftligt eller arkæologisk, så det kan man ikke laste forfatterne. Det kan nok heller ikke undgås, at et afsnit som det om det fjortende århundrede mere får karakter af samfundsbeskrivelse end af fremstilling af en historisk udvikling.

Alle afsnit inddrager al den nyeste viden om Roskildes historie og giver således læseren en helt ajourført fremstilling. Egentlige nytolkninger, eller forsøg herpå, har den nye viden dog kun medført i Frank Birkebæks afsnit. Han har problemerne omkring byens grundlæggelse og Harald Blåtands og Svend Tveskægs kirkebyggerier og gravlæggelser at tumle med og prøver at eksportere Svend Tveskæg til Lund. Spørgsmålet er vel, om man skal gøre sig så megen ulejlighed for Adam af Bremens skyld. Hans historie om, at Harald efter sin død i Jumne blev begravet i Roskilde, er i virkeligheden ganske usandsynlig. Hvordan skal Svend Tveskæg, der jo må have været herre i Roskilde, egentlig have fået Haralds lig udleveret til begravelse i Danmark? – og har han haft nogen interesse i det? – Svend Estriden havde, som Axel Bolvig i en endnu nyere bog (*Kirkekunstens storhedstid*, Gyldendal 1992) er inde på, en interesse i at påstå, at Harald lå begravet i Roskilde. Birkebæk foreslår modsat, at når man forsøgte at gøre Harald til helgen, var det, fordi han havde grundlagt kirken i Roskilde, men han eroderer dette argument for Haralds rolle i Roskilde ved straks efter at betvivle, at der overhovedet gjordes noget forsøg på at sanctificere Harald.

Det er vel mere troværdigt, at Svend selv kunne ligge begravet i Roskilde, men historien i *Encomium Emmæ Reginae* om, hvorledes han først begravedes i England og derefter bragtes til Danmark og begravedes i en trefoldighedskirke, er heller ikke meget overbevisende. Den bør ikke give anledning til store kildekritiske krumspring eller frustration hos arkæologerne, der hverken kan finde Haralds eller Svends kirke.

Knud den Stores forhold til Roskilde er spændende, og Birkebæk har en spændende tolkning af det. Han opfatter Roskilde som centrum for en antiengelsk reaktion mod Knud. Desværre må kilderne vrides og strækkes meget for at bringes til at støtte denne ud-

lægning. Birkebæk blander først begivenhederne i 1014–15, da Knud var hjemme i Danmark for at samle støtte til sin erobring af England, og hvor han ifølge *Encomium Emmæ* skal være blevet afvist i sit krav på magten i Danmark af sin broder Harald, sammen med begivenhederne i 1019–20, da Knud formentlig var hjemme i Danmark for at overtage magten efter Haralds død. Fra dette andet besøg stammer det brev, som Knud skrev til sine engelske undersåtter, ikke fra det første. Det fortæller os intet om forholdet mellem Knud og Harald, men nok noget om Knuds frygt for at der skulle blive iværksat nye vikingetogter mod England fra Danmark, som senest C.A. Christensen har påpeget.

Også de mønter, der blev slået i Roskilde, udlægger Birkebæk som et vidnesbyrd om en dansk reaktion mod Knud og den engelske indflydelse. Nu var denne type ikke begrænset til Roskilde; samme mønttype sloges i Lund, som netop skal have udgjort Knuds modvægt mod Roskilde, og andre danske møntsteder. Som forskningssituationen er, må det være meget betænkeligt at bruge Knuds mønter som udgangspunkt for noget. Så sent som i 1988 slog Brita Malmer fast, at udforskningen af dem kun lige er begyndt, og mere specifikt betegnedes teorien om de »særdanske« mønters værdi som kilder til den politiske situation som urimelig i den seneste fremstilling af Danmarks historie i vikingetiden, Peter Sawyers bind i Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie (s. 317–18).

Enkelte detaljer giver anledning til bemærkninger. S. 102 afbildes angivelig en Svend Tveskæg-mønt. Faktisk afbildes aversens af to mønter, ingen revers. Da der kun kendes ét aversstempel, men flere reversstempler, er det helt umotiveret – og sikkert kun en fejl. På s. 298 afbildes Gyncelin Gyncekesens segl med to korslagte fuglekløer. De betegnes som ørnekløer, men da Gyncekeslægten som væbnere optrådte som Mule af *Falkendal*, mon kløerne så ikke snarere er ment som falkekløer?

På s. 349 optræder en bemærkelsesværdig oplysning. Vivian Etting refererer fra skomagervendenes lavsskrå, at straffen for at give en lavsbroder en lussing eller gøre ham til horkarl var en halv tønne øl og en mark voks. Det er dog bemærkelsesværdig forskellige forseelser at behandle i samme paragraf! – Og hvordan bærer en skomagervend sig egentlig ad med at gøre en anden til horkarl? – Til hanrej, måske, selv om svendene da vistnok almindeligvis var ugifte, men til horkarl? – Et oplag i lavsskråen overflødig for alle spekulationer: *Hoo som kynhesther syn gilbrodher eller hordragher, bøde...* At »hordraghe« betyder at trække i håret – og det er nok ligesom en kind-

hest forekommet i mange klammerier. Andre gildeskråer fastsætter også straf for det, jvf. Nyrop, *Danmarks Gilde- og Lavsskråer fra Middelalderen*, II:589.

Hverken de anførte kritiske bemærkninger eller de spørgsmålstegn, som Frank Birkebæks teser rejser, hindrer, at Roskilde hermed har fået første halvdel af en spændende og meget læseværdig ny byhistorie. Den er tilmed illustreret med et stort antal fotos, både i sort-hvid og i farver, og forsynet med små indskud af specialister, for eksempel om geologi eller om heraldik, og med et udmærket register og en bogliste. Den vil både nære og tilfredsstille interessen for Roskilde bys historie, og man kan kun glæde sig til næste bind.

Niels Lund

Kalundborgs historie, bd. 4. Tore Nyberg og Thomas Riis (red.). Kalundborg kommune 1992. 517 s., 250 kr.

Denne bog danner afslutningen på Kalundborg byhistorie – et projekt, som har strakt sig over ca. 15 år, og som hidtil har resulteret i et bind om byens historie indtil 1830, et bind om perioden 1830 – 1980 og en bygningsregistrant (udkommet hhv. 1985, 1987 og 1983). Bind 4 har nærmest karakter af en opsamlingsrunde, idet bogen indeholder både specialartikler om særlige bygninger og institutioner (navnlig de gejstlige) og bilag og noter til bind 1 og 2 samt diverse registre.

Specialartiklerne er meget forskellige m.h.t. målgruppe og skrivestil, men gennemgående hævder de sig fint. Ikke mindst Hugo Johannsens og Marie-Louise Jørgensens bidrag har appel langt uden for lokalhistoriske kredse. Johannsens 50 sider lange afhandling om Vor Frue kirke (kirken med de fem tårne) er præget af mange forskningsdiskussioner og af en meget selvstændig stillingtagen til de gængse opfattelser. F.eks. anfægter han Mogens Clemmensens datering (ca. 1170); han mener, at forskellige stiltræk snarere peger hen imod begyndelsen af 1200-tallet, og sandsynligheden taler da for, at kirken er bygget efter Esbern Snares død i 1204 som et minde over byens grundlægger. Johannsen tager også afstand fra Vilhelm Lorenzens teori om, at Vor Frue er inspireret af Apostelkirken i Konstantinopel – en teori, som bl.a. Thomas Riis tilslutter sig i bind 1 – og han har ikke meget mere sympati for Mogens Bencards teori om, at russiske stavkirker danner forbillede. I denne forbindelse gør Johannsen opmærksom på, at der med den moderne arkitekturvidenskab systematiske registrering af data om alverdens kir-

ker er skabt et overblik, som middelalderens kirkebyggere aldrig har været i besiddelse af, og at dette indebærer en stor risiko for at etablere fejlagtige sammenhænge. Ligeledes angriber han den mere eller mindre udtalte forestilling om passiv tilegnelse fra bygherrens eller bygmesterens side. Denne holdning, der sidestiller middelalderens bygherrer med 1800-tallets historicisme, fratager dem selvstændig skabende kraft og dybere hensigt med værket, pointerer han. Johannsens egen tolkning, der sætter den religiøse symbolik i centrum, indtager imidlertid også en række hjemlige og udenlandske inspirationskilder og paralleller. Først og fremmest ser Johannsen Vor Frue som et symbol på det himmelske Jerusalem – den evige salighed, som gudstjenesten giver en forsmag på. Han bemærker, at kirkens grundplan svarer til et krucifiks, og han vover endda den dristige påstand, at de fire korsarmskapeller repræsenterer evangelisternes frelsebringende budskab, der når ud til alle verdenshjørner. Tilsvarende må kirkens fæstningsagtige præg ikke tages bogstaveligt som nogle forskere har gjort – men derimod opfattes som et symbol på himmelborgen.

Ved kommunesammenlægningen i 1970 er antallet af kirker i Kalundborg kommune blevet forøget med fem. I stedet for at gennemgå disse kirker én for én har Johannsen valgt at disponere stoffet tematisk og kronologisk, og han har samtidig bestræbt sig på at give en bred beskrivelse af den middelalderlige landsbykirkes skiftende funktion og brug. De pågældende kirker er ret forskellige og har hver især meget spændende stiltræk, og Johannsen har da også benyttet lejligheden til at fremlægge en del nyere resultater vedrørende udforskningen af dansk kirkearkitektur. Noget af det mest interessante er redegørelsen for våbenhusenes mangeartede anvendelsesmuligheder og omtalen af forskellige typer af gavlblændinger. Johannsen mener, at blændingskompositioner vil kunne bruges som ledetråd ved datering i langt højere grad, end det hidtil har været tilfældet.

Mens den inventarfattige Vor Frue kirke ikke har givet Marie-Louise Jørgensen de store udfordringer, folder hun sig rigtig ud i artiklen om landsbykirkernes interiør. Artiklen, der indeholder talrige paralleller til andre nordiske kirker, giver et fint indblik i middelalderkirkens liturgi, takket være de mange beskrivelser af, hvordan de overleverede genstande blev anvendt. I omtalen af 1500-tallet lægges der vægt på, at reformationen ikke betød så kraftigt et skel, som man tidligere har troet. For en stor del af det inventar, der var anskaffet i katolicismens sidste år, forblev i kirkerne, og endnu i 1570'erne påtalte bi-

sperne forekomsten af helgenfigurer i mange kirker. Hvad den nyere tid angår, gør Jørgensen en del ud af kulturspredningen i 1800-tallet. Emnet belyses bl.a. gennem en billedserie om Raklev prædikestol, hvor et maleri af Matthæus fra 1613 gennemgik en kraftig modernisering under indtryk af Thorvaldsens statuer i Københavns domkirke.

Også nedlagte gejstlige institutioner får en grundig behandling i dette bind. Sct. Olai kirke i den østlige udkant af Kalundborg bliver således beskrevet af både Tore Nyberg og Hugo Johannsen, og Nyberg giver i den anledning en god oversigt over de forskellige faser af Olav-dyrkelsen i Norden.

Herefter følger Jørgen Nybo Rasmussens artikel om franciskanerklostret og det liv, der udspandt sig her. Vi får bl.a. en skildring af ordenens to hovedretninger og deres forhold til fattigdomsidealet. I de sidste årtier af 1400-tallet vandt den strenge retning, observansen, stigende indpas i Danmark, men i Kalundborg holdt man – som et af de sidste steder i landet – fast ved konventualismen helt frem til 1518. Denne retning tillod i praksis klostret at besidde fast ejendom og at drive handel. Nybo Rasmussen fortæller også om magthavernes hårde fremfærd over for franciskanerne i årene omkring 1530, herunder lensmand Mogens Gøyes fordrivelse af munkene i 1532 – en udvisning, der fandt sted, uden at byens befolkning foretog sig noget til støtte for nogen af parterne. Man er derimod ikke i tvivl om, hvem der har forfatterens sympati. Reformationen betød dog ikke et nederlag for klostrets forstander. Tværtimod blev han sidenhen udnævnt til byens første lutherske præst. Vi får et langt portræt af den fascinerende overløber, der udgør endnu et eksempel på, at reformationen ikke blev så skelsættende endda.

Mens Nybo Rasmussen interesserer sig mest for det åndelige liv, holder Jørgen Ganshorn sig til det fysiske i sit bidrag om byens befæstning. Som den eneste by i Danmark havde Kalundborg i middelalderen hele to borge, og den var desuden udstyret med en bymur af teglsten. Vestborgen og en del af voldanlægget har gennemgået en arkæologisk undersøgelse i midten af 1980'erne, og resultaterne fremlægges her. Der er dog ingen revolutionerende nyheder. Konklusionen er, at den velbefæstede vestborg sandsynligvis er grundlagt omkring 1200, dvs. nogenlunde samtidig med byen, og at den gik af brug omkring 1500. Voldene er blevet forbedret flere gange i løbet af høj- og senmiddelalderen, men en præcis datering er umulig. Hvornår den store østborg (slottet) er blevet til, er uvist; det kan være sket lige fra 1200 til midten af 1300-tallet – Ganshorn er mest stemt for en placering i slut-

ningen af 1200-tallet. Imidlertid viser årrings-datering af tømmer, at der blev arbejdet på byens befæstning i Valdemar Atterdags tid, og Ganshorn antager, at borgens vigtigste tårne, deriblandt Folen, er opført i hans regeringstid.

Dermed bygges der bro til Thelma Jexlevs kapitel om Kalundborg som administrationscentrum. Dette afsnit er først og fremmest en beskrivelse af slottets beboere, lensmændene, frem til 1660'erne, hvor slottet blev nedrevet og lensmandsejderne nedlagt. Det attraktive len tiltrak mange »tunge drenge«, selv om der »bare« var tale om et regnskabslen. Jexlev fortæller, hvordan lensmændene boede og hvilke beføjelser, de havde – og navnlig giver hun en ret omfattende redegørelse for kron-godssets omfang (lensmændenes primære civile opgave var at forvalte krongods). Det er hendes indtryk, at lensmændenes tilstedeværelse var et stort plus for byen, bl.a. fordi den stabile og fornuftige administration befordrede øget kommunikation mellem by og land.

Jexlevs bidrag rummer tillige et stykke arkivhistorie. Dette hænger sammen med Kalundborgs centrale placering i riget og deraf følgende store betydning som møde- og administrationsby i 1300 – 1400-årene. Allerede under Valdemar Atterdag var byen vært for adskillige møder af Danehof og Rettertning. Og da dronning Margrethe opholdt sig meget i byen, besluttede hun at indrette Folen til sit arkiv. Under Erik af Pommern blev rigets centrale finansstyrelse også flyttet hertil. Siden gik det ned ad bakke for Kalundborg, men endnu i Christian I's og kong Hans' regeringstid blev der afholdt vigtige møder i byen. Og arkivet, der forlængst havde antaget karakter af arkiv-depot, fik lov at ligge i Folen indtil 1582.

Man kan diskutere rimeligheden af at bringe de omtalte specialartikler i et bind for sig. I nogle tilfælde – især artiklerne om kirkerne, hvis historie strækker sig fra middelalder til nutid – kan det have sin rimelighed, men Nybo Rasmussens, Ganshorns og Jexlevs artikler ville have været bedre tjent ved at være anbragt i bind 1, så de lettere kunne læses i sammenhæng med Thomas Riis' og Jørgen H. Andersens generelle fremstilling af tiden op til omkring 1700. Lige så oplagt hører artiklerne om radiostationen, museet og det lokalhistoriske arkiv (tre artikler, der tilsammen kun fylder 12 sider og derfor ikke er beskrevet nærmere her) hjemme i bindet om den nyeste historie.

En tilsvarende, men langt alvorligere, kritik gælder bilagene og noterne til artiklerne i bind 1 og 2. Ved at udgive dem separat er man kommet i den situation, at læserne af de to første bind har måttet vente 5 – 7 år på at se forfatterens henvisninger.

Yderligere skal det bemærkes, at der ikke er

henvisninger fra bilagene til de steder i bind 1 og 2, hvor de bliver benyttet, og at henvisningerne fra bind 1 til bilagene ikke altid er helt korrekte.

Der er ellers mange interessante bilag iblandt. Navnlig bemærker man nogle usædvanligt fyldige oversigter over byens og egnens administratorer lige fra middelalderen til i dag, herunder den komplette fortegnelse over medlemmer af kommunale råd i købstaden og de nu indlemmede sognekommuner siden 1839/1842. Vi får ikke blot navnene, men også erhverv og medlemsår for hver enkelt kommunalpolitiker.

Bilagene rummer også mangt og meget til belysning af Kalundborgs handel og søfart. Og naturligt nok, for byen har været usædvanligt veldisponeret for søfart, takket være en god og beskyttet havn og en beliggenhed tæt ved en vigtig sejlroute. Købmand Christoffer Faaborgs privatarkiv, der analyseres af Jørgen H. Andersen, kaster et fint lys over byens fjernhandel i 1560'erne og 70'erne. Det fremgår, at Faaborg tjente store penge på sine årlige sejladser til Nederlandene, og at hans skibe besejlede mange andre havnebyer ved Nordsøen og Østersøen. To hundrede år senere var billedet ganske anderledes. John Stampe Christensen har ud fra skibbroregnskaberne fremstillet tabeller over byens søfart i seks udvalgte år mellem 1720 og 1770. De viser, at hvis man ser bort fra Lübeck, havde byen praktisk taget ikke nogen søfartsforbindelse til havnebyer uden for Danmark, Norge og hertugdømmerne. Og søfarten blev i stort omfang varetaget af udenbys folk, især samsinger. Jo, Kalundborg var sandelig kommet til at dele skæbne med mange mindre privilegerede søkøbstæder.

Byens økonomiske liv bliver ligeledes belyst gennem afskrifter af skifter og ekstrakter fra skattemandtal – deriblandt et regnskab fra 1550'erne, der også bliver udnyttet til en statistik vedrørende navneskik. Mere bemærkelsesværdig er dog Finn Kiil Nielsens og Inger-Margrethe Perssons tabeller over hver enkelt husstands formue, gæld og skattebetaling i årene omkring 1800. Materialet er tilvejebragt gennem minutiøse studier af folketællingen (der i øvrigt gengives som et bilag for sig), brandtaksationen og en række forskellige skattemandtal. Tallene danner – sammen med oplysninger om antallet af tyende – grundlag for en social lagdeling af byens indbyggere. Dette er helt klart et af de mest seriøse forsøg, der hidtil er gjort, på stratifikation af en dansk købstadsbefolkning.

Bilagene til bind 2 fylder ikke meget, men er ikke mindre værdifulde. De omfatter bl.a. styrelsesvedtægten for Kalundborg kommune 1869, reglementer for fattigvæsenet og syge-

huset samt oversigter over bestyrelsesmedlemmer og direktører i byens aktieselskaber 1919 – 1929.

Som det fremgår, er Kalundborgs byhistorie et værk, der lægger megen vægt på navnestofet, og der er da også brugt hele 59 sider til personregister. Der er endvidere et sag- og stedregister, og, som noget usædvanligt for en byhistorie, et særligt register over de omtalte skibe – med angivelse af byggeår og skibstype.

Det er også prisværdigt, at værket er forsynet med et engelsksproget resumé; det scorer ellers på sammenfatninger i danske byhistorier. Resuméet har en fornuftig tematisk opbygning, men man kunne have ønsket en lidt bredere perspektivering af byens historie.

Om værket som helhed må det siges, at det placerer sig nydeligt i den samling af store byhistorier, der udkommer i disse år. Således indeholder det mange detailundersøgelser, der vil kunne danne referenceramme og sammenligningsgrundlag for kommende lokalundersøgelser og specialstudier. Spørgsmålet er nu, om tiden ikke er inde til at få skabt et egentligt samleværk om dansk købstadshistorie, hvor de mange udmærkede resultater fra denne og andre byhistorier kan blive kombineret. I et sådant værk må de gensidige relationer mellem købstæderne og mellem by og land gerne få en fremtrædende placering. Som i så mange andre byhistorier optræder disse emner kun glimtvis i Kalundborgs Historie.

Jørgen Mikkelsen

Øvrige anmeldelser

Jens Fleischer: *Politikens håndbog i lokalhistorie*. 1991. 215 s., 229 kr.

»Denne bog er især skrevet for dem, der har lyst til at arbejde med lokalhistorien på egen hånd«, hedder det i Jens Fleischers forord, og i fortsættelse heraf skitseres tre hovedformål med bogen: Man skal lære spillereglerne (dvs. de videnskabelige metoder) at kende og blive fortrolig med den debat, der har været ført om dem. Man skal forstå betydningen af ordet kilde og have kendskab til, hvordan der arbejdes kritisk med kilder, og endelig skal bogen forklare, »hvordan man kombinerer lokale bevidenheder, kulturhistorie og personer til en stærk helhed«.

Med andre ord har Jens Fleischer villet skrive en bog, der skulle være et godt udgangspunkt, hvadenten man ville planlægge en udstilling, skrive en artikel, arbejde med et egns spil, et foredrag eller noget helt femte. Han har derfor – ifølge sit forord – bygget kapitlerne op efter nogle tænkte »situationer«, som

lokalhistorisk interesserede kan komme ud for, men det må desværre konstateres, at bogen ikke er ordnet konsekvent efter dette ellers udmærkede princip.

Bogen er inddelt i 10 hovedkapitler, som hver for sig er underopdelt i mindre afsnit, og bogen afsluttes med en sporadisk adresseliste, billedfortegnelse og register.

Håndbogens inddeling forekommer ikke umiddelbart indlysende: Kapitlet *Det første arkivbesøg* (s. 49–76) indeholder således ikke blot omtale af lokalarkiverne, men f.eks. også af Det kgl. Biblioteks småtrykssamling, og kapitlet *Hvordan jeg kommer i gang* (s. 33–47) synes i det hele taget at være et af de værste m.h.t. blandingsgods. Her får man først præsenteret forskellige veje at følge (at følge kurser, at blive medlem af en forening, at skrive selv eller at gå på biblioteket). Dernæst går forfatteren i dybden med spørgsmålet om biblioteksbesøg, hvad der fører ham ud i forskellige retninger: Hvordan er bibliotekets bøger placeret på hylderne, og hvordan finder man rundt? Hvordan skræller man en bog for praktiske oplysninger? Hvad finder man i traditionel lokalhistorisk litteratur (lokalarkivernes årsskrifter glimrer ved deres fravær her, selv om de utvivlsomt er en vigtig spore for den lokalhistoriske interesse)? Hvad er der skrevet om arbejderbevægelsens lokalhistorie? Og der sluttes med rene studietekniske anvisninger om, hvordan man tager noter, laver referater af det læste og holder de indsamlede oplysninger ordnet, f.eks. ved hjælp af en pc.

Den dispositionsmæssige svaghed fremgår f.eks. også af, at man (som nævnt) side 49 finder et kapitel med titlen *Det første arkivbesøg*, men at man tillige side 129 finder et underafsnit om det første besøg på et af de statslige arkiver.

Alt dette skal selvfølgelig ikke skjule, at bogen indeholder mange præcise oplysninger og mange udmærkede betragtninger. Der er talrige gode eksempler på både dette og hint, men undertiden mærker man, at forfatteren ikke har haft en klar forestilling om, hvilket niveau han ville ramme med bogen. Et par absolutte yderpunkter i denne henseende må det vist være, at bogen dels giver anvisning på, hvordan man tager noter, når man læser en tekst, dels anfører en række »standardvendinger, som garvede historikere ofte benytter«, og endelig oplyser, hvorledes man opnår at få del i de årlige bibliotekspenge!

Forfatteren har en svaghed for eksempler og illustrationer, og der er da også mange både gode og valgte billeder i teksten. Et sted er det dog gået galt: På side 73 bringes som illustration til et afsnit om mål og vægt en annonce fra Berlingske Tidende om en auktion i 1855 over jordbruger Hans Madsens sted på

Ledøje Mark. Forfatteren vil her forklare udtrykket »Glsskat« [gammelskat], men har desværre læst det som »Ølsskat« (selv om de trykte gotiske bogstaver findes i bogen side 64) og kommer derfor med noget af en bortforklaring: »En egentlig ølsskat blev først indført ved lov 1891, så denne betegnelse på en afgift er lidt forud for sin tid«. Unægtelig!

Bogens lay-out virker noget uroligt, men der er i de enkelte afsnit indføjet klart afgrænsede og som oftest centrale litteratur- og kildehenvisninger. Det kan dog undre, at den årlige biblioteksvejviser ikke nævnes på linie med arkivvejviseren.

Endelig kunne korrekturlæsningen have været bedre – side 59, 67 og 87 mangler der således at blive indsat sidetal (der først har kunnet indsættes, da den ombrudte korrektur forelå), og på side 137 oplyses det statslige arkivvæsens absolutte besøgstal i 1990 under den vildledende overskrift *Tilvækst i besøg i 1990*.

Set under ét er Jens Fleischers bog for ujævn i fremstillingen til, at den kan anbefales lokalhistorisk interesserede. Den lever desværre ikke op til de krav til overskuelighed og soliditet, man bør kunne forvente af en håndbog, og heller ikke til de forventninger, man umiddelbart har til en af Politikens håndbøger.

Jørgen Thomsen

The North Sea. Twelve Essays on Social History of Maritime Labour. Udg. af Lewis Fischer m.fl. Stavanger Maritime Museum 1992, 216 s., 150 nkr.

Denne bog indeholder tolv indlæg fra en konference i 1989 om de sociale aspekter af den maritime arbejdskrafts historie i Nordsøregionen. Til alle indlæg er fortjenstfuldt føjet et par siders perspektiverende kommentarer fra andre konferencedeltagere. Man kommer vidt omkring kronologisk, geografisk og tematisk.

De tre udmærkede danske indlæg er af Poul Holm (om den skandinaviske fiskerdominerede model og den britiske rederdominerede model for moderniseringen af fiskeriet), Torben A. Vestergaard (en antropologisk undersøgelse af danske fiskeres erhvervsidentitet og flytninger) samt Jóan Pauli Joensen (om det færøske samfund og håndlinefiskeriet).

Selv om det for nogle af forfatterne kniber med at give resultaterne nordsøperspektiv, er indlæggenes mangeartethed i sig selv inspirerende. Tilsvarende bind fra de senere toårige konferencer skal være velkomne.

Erik Gøbel

J. L. Østergaard Christensen og Peter Korsgaard: *Strejfflys. Fra Holbæk Museum og Holbæk Arkiv.* Holbæk 1992.

I foråret 1992 fik museum og lokalarkiv i Holbæk et ret usædvanligt tilbud fra Holbæk Amts Trykkeri, som stod foran sit 50 års jubilæum i oktober. Det ville gerne fejre det halve århundrede med et festskrift, og trykkeriet overlod de to institutioner at udarbejde det, i stedet for at få lavet en traditionel firmahistorie.

Resultatet er blevet en fornem reklame for trykkeriets tekniske formåen, og for de to institutioners hurtighed og faglige kunnen. I 14 kapitler præsenterer museet og arkivet hvad der findes i deres samlinger.

Hvor det har været muligt, er både museets og arkivets materiale udnyttet, så genstande, fotografier og skriftlige kilder er anvendt. Hvor der har været anledning til at bringe flotte billeder og gode historier, har man gjort det, men samtidig har man også haft et ønske om at give læseren en fornemmelse af byens historie.

De to forfattere, museumsleder og arkivleder, er forståeligt nok gået efter perlerne i deres samlinger. På den måde får man et broget billede af, hvad der findes af broderier, kakler, billedskærerarbejder, guldsmedearbejde, fugleskydningsskiver, og hvad der foreligger af skriftligt og fotografisk materiale om det. Der er også blevet tid og råd til at tage ganske spændende nye luftfotos, så der er mulighed for at sammenligne med luftfotos fra Holbæk fra 1933.

Og med den korte tidsfrist, de havde, er det uundgåeligt at forfatterne er dykket ned i, hvad der har været på lager af færdige og halv-færdige manuskripter. En anke er, at der ikke findes ret meget fra nyeste tid. Forfatterne har pænt holdt sig langt tilbage i tiden og bevægede sig kun op i dette århundrede, da de gik i luften efter billeder. Men bogen er, hvad den giver sig ud for: Strejfflys over Holbæks historie, og ikke, hvad den altså heller ikke prætenderer, nogen byhistorie.

Inden for denne ramme er det en veloplagt, godt fortalt og fornemt udstyret bog, og museet og arkivet i Holbæk kan være meget tilfredse med dette »jubilæumsskrift«.

Carl Erik Andresen

Karsten Kjer Michaelsen: *Bræt og Brik i jernalderen*. Wormianum 1992. 64 s., 128 kr.

Bogen er en lettilgængelig og velskrevet redegørelse for de forskellige spil, der kendes fra Norden i jernalderen. Forfatteren tager sit udgangspunkt i spil i oldtidens Ur og Ægypten. Han viser deres placering i antikkens Grækenland og Rom ud fra fund og omtale i datidens litteratur, og følger spillenes vej gennem det af romerne besatte Germanien til det frie Germanien og Norden i jernalderen, som er bogens egentlige tema. Spillene følges dog helt til dørs med en kortfattet, men måske nok lidt tilfældig redegørelse for enkelte fund fra vikingetid og middelalder og med en omtale af skakspil.

Der er ikke meget nyt i bogen, men det er spændende at få stoffet fremlagt så overskueligt og indbydende.

De mange fine illustrationer appellerer i høj grad til læserens »gør-det-selv« instinkter, så hvor er det synd, at f.eks. museumsfotografierne af brætter og brikker ikke har angivelser af størrelsesforholdet. På tilsvarende måde kunne fotografiet af de fire forskellige »astragalsider« godt have haft værdi angivet – når den nu kendes – så spillet havde været lige til at gå i lag med.

Bogen slutter med en rekonstruktion af vikingernes Hnefatafl (der sælges gennem SKALK). Det er bemærkelsesværdigt, så klart reglerne forklares – det er nemlig slet ikke let – og spillet er morsomt. Men i betragtning af, hvor mange fund, der antyder brug af terning i dette spil, ville det have været morsomt, hvis det for en gangs skyld var søgt rekonstrueret med terningkast. Uden terning er det flere gange blevet rekonstrueret.

Bodil Poulsen

L.E. Fauverholdt-Jensen: *Mark Guld – Mark Jord – Leding – Jorddeling i Danmark 1200–1340*. Aalborg Universitetsforlag, Aalborg 1992. 150 s., 154 kr.

Det må først siges, at denne bog er meget vanskelig at læse. Hvis man ikke har et meget intimt kendskab til forfatterens tidligere arbejder og en særdeles god hukommelse, kan man simpelthen ikke følge med – hverken i forfatterens terminologi, i de mange forkortelser eller overhovedet i den meget omfattende og detaljerede argumentation. Det er meget at forlange af læseren. Forfatterens andre arbejder er: *Danske Kornmål i 1600-tallet* (Kornskæpper og korntønder før 1683 med tilbageblik til middelalderen), og: *Mark Sølv – Mark korn –*

Mark Penninge – Mønt, Mål og Vægt i Danmark 1000–1340.

Bogens hovedtitel er: Mark Guld. Det er noget misvisende, for først og fremmest handler den om ledingsorganisationen eller rettere sagt det billede, som forfatteren har dannet sig af den. Han mener, at denne organisation var overordnet alt og dannede grundlag for al skatteopkrævning. Således skulle både den vestdanske guldvurderings og den sjællandske skyldvurderings enheder være underenheder i ledingsorganisationen. Det er en noget dristigt antagelse, for ledingsapparatet er utvivlsomt meget ældre end de to vurderingssystemer. Da disse i slutningen af 1100-tallet blev indført, må meningen velsagtens også have været at gennemføre en reform og fornyelse i forhold til det gamle sytem. Sture Bolin mente med megen grund også at kunne fastslå, at den gamle ledingsorganisation o. 1200 var ved at blive forældet. At organisationens skipen, som forfatteren mener, skulle være den egentlige skatteenhed, støttes ikke af nogen kilder, tværtimod. F.eks. Hallandslisten i Valdemars Jordebog taler direkte imod det. Det er på den anden side rigtigt, at ledingsskatten fra Jyske Løvs tid opkrævedes af guldvurderingens og måske også skyldvurderingens enheder. Men det betyder langtfra, at de gamle ledingsopdelinger og de to vurderingssystemer fra starten har været dele af et samordnet målesystem.

Fauerholdt-Jensens arbejde er fuldt af trinvis argumentation. Så mange, at det er praktisk umuligt at diskutere dem i en anmeldelse. Mange burde kommenteres, f.eks. alt, hvad der bygger på den antagelse, at Valdemars Jordebogs hovedstykkets uspecificerede ydelser er ledingsskat. Det er der simpelthen intetsomhelst belæg for. Men man må holde sig til det vigtigste, nemlig forfatterens forhold til kilderne. Han benytter sig ganske særligt af fire grupper af oplysninger: Valdemars Jordebogs hovedstykke, ledingskapitlerne i landskabslovene, især Jyske Lov, dertil den såkaldte Rigsregisterekstrakt (bedre kaldet Klaus Bildes Rulle) og endelig Arent Berntsens liste over gamle jorddelingsenheder. Både Valdemars Jordebog og landskabslovene er vigtige kilder; men dette er ikke tilfældet med Klaus Bildes Rulle, der mest virker som en ren, sen konstruktion. Allerede Erslev afviste kilden, som han i øvrigt selv havde fremdraget. Det hører læseren intet om. I det hele taget er der ikke megen kildekritik at finde i bogen. Og når det gælder Arent Berntsens liste, så er den tydeligvis sammenskrevet af forskellige landsdeles lovhåndskrifers lister over jorddelingsenheder og velsagtens Jyske Løvs ledingskapitler. De enheder, som syntes at have haft samme funktion eller størrelse, er

uden videre blevet identificeret med hinanden, skønt de brugtes i forskellige landsdele. Sammenstyknngen er muligvis foretaget på Arent Bernstns tid så sent som o. 1650, uden særlig indsigt eller kompetence. Det er en ubrugelig, helt sekundær kilde. Men Fauherholdt-Jensen har meget brug for denne kilde, fordi den som den eneste lader forstå, at de to jordvurderingssystemers og også ledingsorganisatiens enheder var umiddelbart sammenmålige. Det holder imidlertid ikke.

Forfatteren benytter naturligvis også andre kilder. Men i mange tilfælde kun i en meget sparsom grad. Det gælder f.eks. Århusbogen fra 1313, der er en yderst vigtig kilde til både guldvurderingens og skyldvurderingens historie. Valdemars Jordebog udnyttes heller ikke efter fortjeneste. Der er jo andre lister end det temmelig rodede og uforståelige hovedstykke. Hallandslisten med dens meget vigtige tal for skipen, havner, skovbyer, afgifter samt mandtal. Og der er Falsterlisten. Denne opgørelse over en hel landsdels jorddelingsenheder afvises i det store og hele som utypisk, hvor forfatteren så end har denne indsigt fra, for listen er enestående. Den sjællandske skyldvurdering er også tilstrækkelig undersøgt. Endelig mangler kommentarer til Erik Menveds reform 1304, hvor en ny såkaldt koggeleding blev indført. Forfatteren sætter blot helt vilkårligt året 1340 som tidspunktet for store forandringer.

Fauerholdt-Jensen søger at påvise, at ledingsorganisationen var ens overalt i Danmark. Hvad man så skulle med forskellige jorddelingssystemer i Vestdanmark, på Sjælland og i Skånelandene, står uafklaret. Når alt kommer til alt, modsiger forfatteren også sig selv, for han postulerer selv store variationer med hensyn til opbygning og afgiftsniveau fra område til område og imellem forskellige tidsperioder. Således har han faktisk et helt særligt system for Nord- og Vestjylland, med et afgiftsniveau dobbelt så højt som i Østjylland. Kun guldvurderingens enheder er fælles. Og havner er der ifølge forfatteren mange typer af – styreshavner, skyttehavner, rytterhavner, reformhavner samt de almindelige. Kilderne vil imidlertid kun vedkende sig, at der var en styreshavne ud over de almindelige i et skipen. Fauherholdt-Jensen opererer alligevel med to såkaldte kommandohavner, der defineres anderledes end de almindelige, for at kunne harmonisere forskellige loves udsagn om, at et lovmæssigt skipen skulle være dels 40, dels 42 havner. På den måde kan man jo altid få sin vilje.

Som konklusion må det siges, at forfatterens store og energiske arbejde må betragtes som en ren hypotetisk konstruktion, der ikke kan

hente nogen bekræftelse i kilderne, når det gælder alle vigtige elementer.

Torben J. Grunddal

Sengotik 1500–1536. Danske kalkmalerier. Nationalmuseet og Chr. Ejlers Forlag 1992. 275 s., 418 kr.

Dette sjette og næstsidste bind af Nationalmuseets store værk om kalkmalerierne er så ubetinget det største, 61 artikler over 190 sider; dertil kommer Mikael Venges korte historiske resume og Ulla Haastrups lidt vel opremsende kunsthistoriske oversigt, men det kan være svært andet med den overdådighed og uensartethed, der præger sengotikken.

Bindets styrke ligger til dels i, at de enkelte forfattere nu i flere tilfælde har fået mere end et enkelt opslag at udfolde sig på. Dertil kommer, at man har valgt at lade artikler med forskelligt emne tage udgangspunkt i samme kirke eller værksted; således leverer Elmelundeværkstedet stof til artikler om restaurering, kirkernes ejerforhold, fortælleform, dommedag, Juda og plove, – i alt ni artikler. Herved har man opnået, at en læser med en bestemt interesse eller forhåndsviden får åbnet øjnene for, hvor meget af enhver art kalkmalerierne kan fortælle. Tilsvarende giver Sæbyværkstedet stof til fem sammenhængende artikler om Mariadyrkelse – og så har man jo endda ikke kunnet få de nyfundne billeder i Nibe med!

Også blandt de enkeltstående artikler er der mange (nye) perspektiver for den interesserede læser, og man må regne med, at når læseren nu kommer til bind 6, så er han/hun blevet interesseret. Jeg vil her især fremhæve identifikationen af »Åleværkstedet«, – stykket om »Den omvendte verden«, – »Mandevilles rejser og de mærkelige væsener« (Råby og Dalbyneder), – »Borgerhus med kalkmalerier«. Det er kun få af mange, men jeg kan ikke lide opremsninger, og må alligevel nævne artiklen om de enestående, aldrig overkalkede og sørgeligt forsømte billeder i Gierslev.

En stor værdi er, at man medtager kirker fra Skåne (det manglede bare!) og hyppigt henviser til de tegninger, akvareller og fotos, der findes i Nationalmuseets arkiv, af nu forsvundne malerier.

Niels M. Saxtorph

Voldsteder i Danmark. En vejviser. Fyn og omliggende øer. Red. Rikke Agnete Olsen. Skov- og Naturstyrelsen 1992. 160 s., 168 kr.

En bog om borge. Festskrift til Hans Stiesdal på 70-årsdagen 6. maj 1992 (Hikuin 19). Red. Jan Kock, Rikke Agnete Olsen og Jens Vellev. Viborg 1992. 228 s., 150 kr.

Hans Stiesdal har som inspektør på Nationalmuseet indlagt sig fortjeneste på mange områder, men ikke mindst i udforskningen af danske middelalderlige befæstede anlæg og voldsteder har han ydet banebrydende indsats. Derfor hædres han i sit 70. år med to bøger, der handler om borge.

Tilegnet Stiesdal er den lethåndterlige vejviser til voldstederne på Fyn og omliggende øer, som Rikke Agnete Olsen har redigeret. Hun indleder og giver en lille gennemgang af de danske middelalderlige fæstningsværker, som hun i øvrigt har behandlet fyldigere i oversigtsværket *Borge i Danmark* (1986). Herefter overlader hun ordet til Viggo Bang, der i kortfattet form gennemgår 46 tilgængelige fynske middelalderlige voldsteder. Blandt dem er små banker, hvorom næsten intet er kendt, og sværvægtene som resterne af Næsbyhoved og Hindsgavl. Overalt får man velskrevne og præcise indføringer, hvor detailkort viser vej til det enkelte anlæg, og hvor plantegninger af voldstederne i en fast skala uddyber forklaringerne. I et tillæg får vi en liste over de utilgængelige borgbanker, mens de, der stadig står herregårdsbygninger på, er udeladt.

Der er tale om en ny guideform, der har sidestykker i udlandet, og som nok skal slå an. Thi mange drages af de middelalderlige voldsteders mystik, og – som Rikke Agnete Olsen skriver, »så ligger de tit så dejligt«.

Festskriftet til Stiesdal i tidsskriftet *Hikuin*'s velkendte udstyr handler om borge set ud fra middelalderarkæologens felt. I alt 18 artikler giver væsentlige videnskabelige bidrag til dansk borg- og voldstedsforskning.

En hovedlinie tegner sig: Det synes klart, at borgbyggeri gennem middelalderen var afhængigt af, om kongen kunne håndhæve sit monopol på værn, eller om herremænd/adelige tog over. Nils Engberg diskuterer i en artikel en række voldsteder fra 1100-tallet, der ikke kan knyttes til kongemagten, men som for flere vedkommende vises at være opført af medlemmer af Hvideslægten. Den kongelige ret til borgbyggeri blev formentlig uddelegeret eller usurperet under det 12. århundredes tronstridigheder. I festskriftets andre artikler styrkes den kronologiske fastlæggelse af flertallet af

de danske voldsteder, som Stiesdal var en af pionererne for. De befæstede anlæg kan nu for langt størstedelen siges at være bygget i de urolige tider fra 1200-tallets sidste del og frem til midten af 1300-tallet. De er knyttet til kongemagtens svækkelse og sammenbrud i disse år. Men derfor er der dog ikke tale om »privatborge« med et udtryk, som benyttes af flere forfattere i festskriftet.

Middelalderen kendte ikke modsætningen mellem offentlig og privat og i stedet for at nøjes med disse termer, må man søge at definere, hvorfor og hvordan borgbygningsretten uddelegeres. Særligt interessant i denne forbindelse er Ingolf Ericssons artikel om Skåne, hvor den svenske konges herredømme i tiden 1332–1360 synes at have forhindret adeligt borgbyggeri. I Ericssons artikel træffer man også det eneste kongerigske eksempel på en stormandsborg, bygget efter 1396, hvor dronning Margrethe forbød adeligt borgbyggeri, og før det igen blev tilladt med håndfæstningen af 1483. Det drejer sig om Lillø i Nordskåne, der meget sigende er opført af Thott-slægtens leder, Iver Axelsen, som turde opsige kongen troskab og huldskab, og altså bryde hans borgmonopol. I Sønderjylland var betingelserne for adeligt borgbyggeri i 1400-tallet vel derimod friere, som det fremgår af Lennart S. Madsens dokumentation af en ældre udgravning af Refsø nord for Haderslev. Den næste periode i borgenes historie, 1500-tallet, belyses ved et eksempel på prægtigt adeligt herregårdsbyggeri i Johannes Hertz' artikel om Trøjborg. Her var det, at bygherren tænkte, hvad enhver bygherre bør tænke, og satte det i sten over sin port: »Skatte du sanker, og borge du bygger, som dø du ej skulle. Dør du i morgen, ej du ved, hvem der skal eje dit gods«.

Festskriftets bidrag gør det tydeligt, at det er et af de store fremskridt i borgforskningen, at dendrokronologiske bestemmelser af tømmer i vore dage er føjet til arkæologernes standardprocedurer. Connie Jantzen kan eksempelvis på grundlag af tømmeret i sin fremlæggelse af de velbevarede bygningsspor fra en borg ved Gl. Skørping i Himmerland slå fast, at den er opført i 1334. Karen Løkkegård Poulsen kan præcist datere det store kongelige anlæg Eriksvolde nær Maribo til 1342–44. Ældre undersøgelser kan også checkes ved hjælp af dendrokronologien, og Torkel Eriksson og Thomas Bartholin fastslår, at Kärnan i Helsingborg påbegyndtes 1314/15, mens den blandt borgforskere bekendte Næsholm i Odsherred af Nils Engberg sættes til 1278/79. At denne sidste datering kommer i karambolage med den numismatiske, giver ganske vist anledning til en diskuterende artikel af Jørgen Steen Jensen, men det er klart, at vi med de nye, præcise tidsangivelser får helt nye brik-

ker også til den detaljerede lokal- og rigspolitiske middelalderhistorie.

Lidt uden for rammen, men gode i sammenhængen, falder to artikler om bybefæstning. Den ene er af Per Kristian Madsen og handler om den nedrevne Nørreport i Ribe, der nok i sin grundstamme gik tilbage til 1200-årenes slutning. Den anden er forfattet af Vivi Jensen og antyder i sin gennemgang af Koldingborgernes bevæbning, at oprindelige aristokratiske traditioner i byens militære beredskab under statens pres ved år 1500 brød sammen og forvandlede til sur pligt.

For den videre udforskning af voldstederne er det ikke nok kun at grave. Beliggenhed og landskab må udforskes for at studere borgenes lokale funktioner, ikke mindst den centrale sammenhæng mellem borg og vandmøller, som glimrende eksemplificeres ved Jens Vellefs artikel om Hald ved Viborg. Først og fremmest må imidlertid de samfundsmæssige og godsøkonomiske sammenhænge, som borgene indgik i, analyseres yderligere. Disse forhold berøres i en afsluttende, causerende artikel om »livet på borgen« af Rikke Agnete Olsen, men der er stadig meget at gøre her. Både festskriftet og den fynske vejviser viser vej til stier, det er værd at betræde.

Bjørn Poulsen

Nicolai Bauer, Ole Briand Petersen og Bodil Scheller-Nielsen: *Sanselighed og disciplinering. Det danske standssamfund i 15-1600-tallet*. Munksgaard 1992. 118 s., 155 kr.

De nye undervisningsbekendtgørelser for faget historie i gymnasiet (1988) og på H.F. (1991) har på kort tid udløst en række nye lærebøger, som alle tager udgangspunkt i den ændrede målsætning for historieundervisningen. Nogle af de nye nøgleord i bekendtgørelsen er »levestandard«, »familieforhold«, »sociale grupperinger« og »kultur og mentalitet«, og ikke mindst det sidste har været genstand for intens behandling i de nye lærebøger og kilde-samlinger. Mentalitetshistoriens resultater er for alvor blevet hverdagskost i dagens gymnasieundervisning i historie, og den foreliggende bog er et eksempel netop på dette. I forordet slår forfatterne fast, at målet med bogen er »at give et eksempel på en gennemgang, der tager udgangspunkt i »tilværelsestolkninger og deres udtryksformer«, som det anbefales i gymnasiets bekendtgørelse fra 1988. Hvordan var det at være adelsmand, borger og bonde i datidens Danmark? Hvordan tolkede de forskellige stænder selv deres liv?«

Dette udgangspunkt synes spændende og

rigtigt. Det er på høje tid, at mentalitetsforskningens landvindinger bliver en væsentlig del af gymnasiets pensum i historie. Gyldendal udsendte i 1990 en aldeles fortræffelig kilde-samling af Morten Lund: *Magt og mentalitet. Livet i Danmark 1500-1750*, som virkelig er en glimrende indføring i den mentalitetshistoriske genre, og som i høj grad kan anbefales. Det kan den foreliggende parallelle kildesamling fra det konkurrerende forlag Munksgaard desværre ikke.

Forfatterne har fået den ulyksalige og bizarre idé at lade kildeudvælgelsen og kilde-tolkningen lede af temaet »sanselighed og disciplinering«, der som en rød tråd spindes gennem hele bogen. Hvor er det i grunden synd. Selve kildeuddragene er der nemlig ikke noget i vejen med. Man gør i bogen opmærksom på, at en meget stor del af disse kilder ikke tidligere har været trykt i en lærebogssammenhæng. Kildeudvalget er da også virkelig originalt og nyt, og her har forfattergruppen fat i noget helt rigtigt. Det er bestemt ikke kilde-samlinger til 15-1600-tallets danmarkshistorie vi har været forvænt med i det danske skolesystem indtil nu, lige bortset fra de helt utrolig populære hekseantologier. I denne kilde-samling præsenteres studenterne for mange »nye« kildegrupper – adelige ligprædikener, en samtidig beretning om Christian 4.s kroning i 1596, recesser og forordninger, uddrag af Kancelliets Brevbøger, Christian 4.s breve, Birgitte Bølle og Christoffer Gøjes brevsamlinger, uddrag af Eske Broks dagbøger og af århus-købmanden Rasmus Thestrups såkaldte Stambog og mange flere. Her fortjener forfattergruppen ros. Danske 15-1600-tals kilder er vanskelige at læse for nutidens studenter, så man har fornuftigvis opprioriteret et grundigt noteapparat, lykkeligvis ikke placeret bag i bogen, men i margin lige over for kilden selv.

Alt dette er såre udmærket. Men hvad er det så, der er galt? Det er den anvendte synsvinkel, temaet »sanselighed og disciplinering«, som alle kilder bøjes ind under og tolkes ud fra. Det virker ærlig talt forskruet og inderlig søgt. »På de følgende sider gennemgås de forskellige samfundsgruppers økonomiske, sociale og politiske placering, og det søges påvist, hvorledes denne placering har afgørende betydning for den konkrete udformning af disciplineringen og sanseligheden hos det enkelte medlem af samfundsgruppen« (s. 27). Fik De den? Arbejdstemaet udvikler sig i virkeligheden sine steder til det rene vrøvl. Lad os som eksempel tage afsnittet om kongemagten (s. 28-36). Forfatterne vil meget gerne bevise, at Christian 4. ikke selv levede op til de idealer og leveregler, som han via lovgivningen pålagde alle andre at leve efter: »Men netop ved som verdslig fyrste at skulle forvalte guddommelig

magt blev Christian 4. bragt i den almenmenneskelige konflikt. Han skulle vælge mellem de to kræfter: sanseligheden og dens modsætning, et kristeligt liv i renhed og afkald« (s. 28). Hypotesen søges bevist gennem en grundig gennemgang af Christian 4.s kroning i 1596. Kildematerialet er fortræffeligt, men forfatterens konklusioner tilsvarende skuffende. »Den kostbare pragt og festernes overdådighed var en demonstration af, at magt og rigdom var et kongeligt privilegium«. Jamen dog! Under den højtidelige kroningsceremoni i Frue Kirke spillede de 21 rigsråder en meget central rolle i overrækkelsen af kronregalierne. Alle rigsråder rækker kongen kronen, og da han med kronen på hovedet sætter sig på tronstolen foran højalteret, passerer hver enkelt rigsråd forbi ham, for med højre hånd at berøre den krone, som de i kraft af deres valget har sat på hans hoved. En særdeles synlig symbolsk demonstration af magtforholdene i Danmark før enevælden. Kroningsfesten er netop *IKKE*, som hævdet i denne bog, en demonstration af, at magten var et kongeligt privilegium, men i virkeligheden det stik modsatte, at magten var delt mellem adel og konge. Helt grotesk udvikler temaet »sanselighed og disciplinering« sig dog i forfatterens bestræbelser på at se et mægtigt skisma mellem de love om sædelighed, som Christian 4. vitterligt udsender i en lind strøm i hele sin regeringstid, og kongens private sexliv og moral. Vi skal atter en gang konfronteres med den forslidte myte om Christian 4. som horebukken og sexuhyret. I kapitlet »Kongen og det sjette bud« (s. 34) slås det fast, at det almindelige folk formaner til at give afkald på vellyst og nydelse, således også på al sex uden for ægteskabet. »Men på kongens egen livsførelse havde formaningerne ingen virkning – han var hævet over disse«. Morsomt nok præsenteres den kilde, der skal bevise dette udsagn, med ordene: »Adelsfrøkenen Kirsten Munk har givet *den gifte konge* et ægteskabsløfte. Dette kræver han indfriet i et brev dateret 27.12.1615« (og derefter følger brevet ordret). Men det er nu altså sådan, at Christians kone, Anna Kathrine af Brandenburg, var død i 1612! Så forargelsen kan på dette punkt lægge sig. Christian var ikke nogen gift mand i 1615. Hele pointen falder til jorden med et brag, og lige præcis sådan er det overalt i bogen. Pointen er i skeligheden, at Christian 4. (med et par undtagelser) var en overordentlig trofast ægtemand – med Anna Kathrine levede han i 14 år, med Kirsten Munk 15 år og med Vibeke Kruse 18 år. Hvor mange gange skal det gentages: Christian 4. var ikke nogen horebuk! Sidespring hørte til undtagelserne, ikke til reglen. I det hele taget præges forfatterens syn på sanselighed af en sær victoriansk spidsborgerlighed. At Eske

Brok sætter kors i sin dagbog, når han har været beruset i svær grad, tolkes som et brud på tidens disciplinering, der rummer idealer som »ærbarhed, ædruelighed og arbejdsomhed«. At ædruelighed skulle have været et ideal for renæssancens mennesker er nyt for anmelderen. Tværtimod var forholdet til beruselse helt anderledes end i vores tid. Det taler alle samtidige kilder om. Prøv en gang at læse Charles Ogiers beretning om Det store Bilager i København i 1634. Det synes da heller ikke at stå klart for forfatteren i konklusionen, hvorfor Eske sætter sine kors: »Der kan ikke gives nogen forklaring på de få eksempler vi har på manglende disciplinering efter stand og køn hos adelen«. Nej, netop fordi det intet har at gøre med disciplinering, og det er absolut ikke udtryk for nogen »afvigende adfærd«, som hævdet på side 118.

De fremdragne eksempler på den helt ufrugtbare og meningsløse skelnen mellem »sanselighed og disciplinering«, i al fald så hårdt som det sættes op i denne bog, er kun en brøkdal af de urimelige tolkninger af kilderne, der kommer frem i bogen. Småfejl vrirmler det med (side 54: det er ikke Christoffer, men Holger Rosenkrantz, der var gift med Sophie Brahe, side 120: Ladewig Petersen er med w og meget mere). Indledningen er et kapitel for sig med den overdrevne læggen vægt på Den sorte Død som den katastrofe, der skaber et helt anderledes menneskesyn, det individuelle handlekraftige menneske i sit eget værd, renæssancens menneskeideal. Denne idé, der jo forlængst er blevet erklæret for alt for forenklet, er taget fra Henrik Jensens stærkt kritiserede kildesamling til skolebrug *Den sorte Død* (Gyldendal 1987). Pladsen tillader ikke videre gennemgang af denne bog, der desværre, på trods af et spændende kildeudvalg, alligevel må siges at være forfejlet i sit mål.

Hans Bjørn

Otto Madsen: *Et nyttigt og gavnligt Postværk. P & Ts historie til 1711*. 1991.

Det hører åbenbart til tidsånden, at de store statslige »væsen« i disse år udgiver nykrevne og bindstærke monografier om deres glørværdige historiske fortid. I årene 1987–1990 udkom således Dansk Toldhistorie i hele fem tykke og i øvrigt velkrevne bind. Havde man i toldvæsenet tøvet med at udgive dette vægtige værk i blot en to-tre år, så var det vel kommet til at hedde Dansk Told- og Skattehistorie, men sådan er der jo så meget!

Det foreliggende bind af Post- og Telegrafvæsenets historie er det første af i alt fem bind, som i de kommende år skal føre kommunika-

tionens historie i Danmark fra senmiddelalderen op til nutidens højteknologiske samfund. Det er langt fra det første værk af sin art i dette land. Senest udkom en række posthistoriske studier i forbindelse med P & T's 350-års jubilæum i 1974, men det forekommer alligevel indlysende rigtigt nu igen at udgive et stort, moderne og autoritativt værk om dette spændende område af Danmarkshistorien.

For det er virkelig et spændende område, og forfatteren Otto Madsen har i dette første bind, der i tid går fra senmiddelalderen til 1711, virkelig udbredt sit studiefelt til mange forskellige områder. Af værkets 400 sider bruger han ca. en tredjedel på tiden op til Christian 4.s forordning fra 1624, der skaber et postvæsen i Danmark. På disse mange indledende sider kommer vi vidt omkring.

Vi hører om det danske uddannelsesniveau i 1500–1600-årene, og Otto Madsen tør anslå, at der i Danmark i 1645 var 57.700 skrivekyndige borgere eller 7% af befolkningen, hvoraf dog kun halvdelen var i en position, hvor man havde råd til at sende breve med postvæsenet (s. 39). Vi hører om de danske veje, broer og færgeforbindelser, om kancellibude og enspændere, om udenlandske forbilleder og her ikke mindst den tyske kejsers gode postvæsen, hvis hovedakse var ruten Innsbruck-Bruxelles (det er næsten som i nutidens EF-tider!), og vi lærer sågar at folde et brev rigtigt (i øvrigt spændende ledsaget af instruktive fotos), ligesom vi får vældig fine Danmarkskort med indtegnede ruter for postens besørgelse.

Man bliver klog af at læse disse mange sider, der bl.a. tillige giver endnu et godt indtryk af, hvor langt Christian 2. også på postområdet var fremme i en modernisering af landet efter nederlandsk forbillede. Den første tredjedel af bogen er særdeles stofmættet, og man kommer ved læsningen efterhånden i tvivl om, hvorvidt de intentioner, som generaldirektør Helge Israelsen fremsætter i forordet til bogen, i virkeligheden holder. Han skriver: »Værket er tænkt at skulle fremtræde indholdsrigt og læsevenligt med sigte på, at en bredere kreds får kendskab til og interesse for emnet« (s. 9).

Indholdsrigt er værket i allerhøjeste grad, men læsevenligt for en bredere kreds? Det sætter anmelderen et alvorligt spørgsmålstegn ved. Otto Madsen kan sine kilder. Han har med utrolig flid og udholdenhed stået på hovedet i en imponerende række arkiver (bl.a. byernes kærnerarkiver og rådstuearkiver), og han citerer ofte og gerne såvel kortere som længere passager fra det samtidige kildemateriale, ja i en sådan grad, at bogen sine steder faktisk er blevet til en veritabel kildesamling. Alt dette er naturligvis særdeles lærd og fint, det er netop sådan, en dygtig faghistoriker ar-

bejder, men det giver altså ikke i udpræget grad en læsevenlig bog for et bredere publikum. Det er anmelderens overbevisning, at mange læsere, der ikke skal bruge værket til andet end at orientere sig i postvæsenets historie, hurtigt vil finde teksten tung og knastør. Det er i virkeligheden et forfærdeligt dilemma mellem god faglighed (som Otto Madsen så rigelig er i besiddelse af) og anvendelighed i en bredere kreds.

Otto Madsens indledning, hvor han citerer breve udvekslet mellem medlemmer af familien Krag i 1645, er virkelig god og pædagogisk sat op, men hurtigt opluges forfatteren af detaljen, diskussionen, hypotesen og mister derved overblikket i lange passager. For at sige det rent ud, der mangler den gode historie ind imellem alle de mange forordninger og udkast til samme, og ind imellem de uendelige opremssninger af postruter og biruter og alternative biruter og idelige ændringer af disse. Der er mange ophobninger af tørre facts, men der mangler til gengæld mennesker af krop og kød og blod, netop som indledningen om Otte Krag og hans velbevarede arkiv kunne give løfter om. Vi står altså med et videnskabeligt særdeles velfunderet værk, men efter anmelderens mening absolut ikke med en bog, der vil få nogen som helst folkelig udbredelse – og det er synd.

Otto Madsen går i sin grundige redegørelse flere steder i kødet på den tidligere postforskning. Det er hans idé, at Christian 4. ikke, som man tidligere har ment, opretter et offentligt postvæsen i 1624 for at lette købmændenes adgang til at ekspedere den nødvendige handelskorrespondance, eller med andre ord som et led i hans ekspansive erhvervspolitik i netop disse år. Han gør det af helt andre og langt mere selviske grunde ifølge Otto Madsen. Han vil simpelthen spare penge og vælte omkostningerne ved postbesørgelsen over på brugerne ved at afskedige alle statsansatte kancellibude med virkning fra 1. januar 1625 og gøre postbesørgelsen offentlig og selvfinansierende. Efter forfatterens mening skulle det nye postvæsen, med en omskrivning af et af Christian 4.s mottoer, være »Os til nytte og købmændene med Guds hjælp uden skade« (s. 159).

At Otto Madsen har fat i noget helt rigtigt her, understreges til fulde ved et studium af den vigtige postforbindelse mellem Hamburg og København, som han gør meget ud af i bogen. Denne rute lukker Christian 4. fuldstændig i begyndelsen af 1630'erne på trods af dens store popularitet. I stedet etablerer kongen i 1631 en meget effektiv postrute fra København til Glückstadt, bemanded i starten med 2 postbude, men i 1639 øget til 4. Den nye rute etableres uden om det offentlige postvæsen og

skal over Stade på den sydlige side af Elben stå i forbindelse med det øvrige Europa. Hvorfor nu alt dette? Otto Madsen giver den forklaring, at Christian 4. gør dette af hensyn til Elbtolden, som han vil opkræve fra netop Glückstadt, men det skal vel i virkeligheden ses endnu bredere. Efter afklapsningen i Kejserkrigen 1629 fokuserer Christian 4. voldsomt på Hertugdømmerne, forsvarsmæssigt, økonomisk og politisk. Det er i virkeligheden sådan, at han 1630–1643 opholder sig mere i Hertugdømmerne end i Danmark, ja faktisk i disse år gør Glückstadt til sin residenshovedstad med svigersønnen Christian Pentz som guvernør.

Takket være Christian 4.s skrivekalendere ved vi meget om, hvor kongen opholder sig og hvor længe. Tag som eksempel kalenderen fra 1639, hvor det ved en simpel optælling viser sig, at kongen det år opholdt sig i alt 204 dage i Hertugdømmerne og især i Glückstadt. Christian 4. lukker simpelthen den populære Hamburgrute som et led i sit politiske spil vendt mod Hamburg i al almindelighed i disse år. Det er endnu en måde at genere hansebyen på, en brik i det spil, der skulle gøre Hamburg til landsbyen og Glückstadt til storbyen, som han skrev til Corfitz Ulfeldt. Skulle man korrespondere med Hamburg, måtte alle breve nu over Glückstadt, en rigtig molbohistorie, men kongen prioriterede andre mål højere, og modarbejdede dermed i virkeligheden sit eget offentlige postvæsens interesser og tarv. Dette er Otto Madsens tese, og anmelderen er helt enig. En ganske væsentlig korrektion til det almene billede af Christian 4. som postvæsenets store superhelt.

Otto Madsen har fået den idé, at der ved afslutningen af kapitlerne i bogen skal være et såkaldt *tema*, der uddyber nogle af tekstens oplysninger, f.eks. om Niels Helvads formularbog og vejledning i brevskrivningens svære kunst fra 1624. Ideen er god nok, men teksten i temaafsnittene er trykt med så små typer, at det næsten er ulæseligt. Det samme beklagelige forhold gælder for alle billedteksterne i bogen. Det burde man ubetinget lave om i de efterfølgende bind. At man som normaltseende næsten skal bruge lup for at læse disse tekster, der er for galt.

Det er et meget flot og meget lærd værk, som P & T her har fået stablet på benene med Otto Madsen som energisk og dygtig pennefører. En fornøjelse for fagfolk og særlig interesserede, men desværre nok ikke med den store folkelige gennemslagskraft. Når de fem bind foreligger en gang i fremtiden, så burde P & T nok overveje at udgive et resume i et lettere sprog i en handy udgave. På den måde ville alle behov være opfyldt, og generaldirektørens mål i for-

ordet tilgodeset. Men der skal ikke herske tvivl om, at P & T har beriget os med et flot værk, der vil stå i mange år fremover.

Hans Bjørn

Esben Graugaard og Rigmor Lillelund: *Naur Sogn 1600–1900*. Holstebro Museum 1992. 334 s., 245 kr.

Nordvest for Holstebro, på Storåens nordside, ligger Naur sogn. Det har i 1992 fået sin sognehistorie, et vægtigt værk på over 300 sider. Når værket anmeldes på dette sted, skyldes det nogle kvaliteter, som gør det interessant for en kreds ud over sognets beboere. Da det selvfølgelig primært er skrevet for naurboerne, vil nogle af de følgende kommentarer sikkert forekomme forfatterne uretfærdige – og det er de på en måde også – men da værket med fordel kan bruges som inspiration for andre, som vil arbejde med sognehistorie, er det primært for dem, kommentarerne er.

Bogen dækker perioden 1600–1900. Med andelstidens komme sker et brud, og det er – især ud fra forfatternes arbejdsområde – en naturlig afgrænsning. Vægtningen af de tre århundreder er nogenlunde 1:2:4 efter omfang (1600-tallet først). I forhold til lignende værker er det en forholdsvis stor vægtning af 1600-tallet, som i nogen grad skyldes en omfattende inddragelse af tingbogsmateriale, men navnlig at i de to første kapitler om sognets struktur er 1600-tallet velbelyst. Det er meget fortjenstfuldt.

Den væsentlige forskel fra tidligere værker er, at bogen fortsætter den tendens – navnlig i det jyske – til at lægge vægt på menneskene og deres ydre vilkår, som har været gældende i 1980'erne. Navnlig søges de enkelte naurboeres liv og færden beskrevet i lyset af regionens historie. Dispositionen giver et indblik i struktureringen:

Struktur – om bebyggelse og erhverv	40 sider
Gården – om huse, avl og besætning	30 sider
Bondeliv	44 sider
Krigsværk	12 sider
Naur Mølle	16 sider
Fattigfolk	14 sider
Moral	12 sider
Livets yderpunkter	16 sider
Den store verden – om veje og broer	18 sider
Skoleliv	18 sider
Religiøst liv	48 sider
Kildefortegnelse	13 sider
Personregister	17 sider
Ejendomsregister	31 sider

De første tre kapitler er centrale, både indholds- og omfangsmæssigt. I stedet for at følge gård på gård tages nogle strukturer op, så man får en samlet oversigt over udviklingen inden for ejendoms- og brugsforhold, bygninger, husdyrhold etc. Oversigterne over de enkelte gårde findes i ejendomsregistret bag i bogen. Udsiftningens forløb og konsekvenser er meget fint belyst gennem de retssager, der fulgte – noget som ofte glemmes. Desværre har forfatterne ikke taget konsekvensen fuldt ud og betonet struktur og ændringer nok. Oversigterne over brugsforhold, husdyrhold, husstande m.m. bliver ikke kombineret til et samlet indtryk af ændringerne i den væsentlige enhed, det enkelte brug. Det ville have lettet forståelsen meget, hvis fremstillingen havde rummet nogle eksempler på dette. Nogle synkrone snit gennem landsbyerne ville også kunne konkretisere forskellene i struktur.

Sammen med dele af de andre er de to første kapitler af en mere overordnet art. I de øvrige dominerer beskrivelser af episodisk art (f.eks. retssager) og gengivelser af enkeltpersoners skæbne. For eksempel består det store kapitel »Religiøst liv« næsten udelukkende af præstebioграфier. Det stemmer også udmærket med forordet, men det kan nemt blive gennem præstens briller, man ser.

Teknikken med i så høj grad at bygge fremstillingen op på denne måde har både fordele og ulemper. En fordel er rent stilistisk. Det er lykkedes forfatterne at gøre bogen meget levende. Men det kan nemt give noget slagside, så man ikke ser samfundet for bare personer. Nogle af kapitlerne skal læses flere gange, før man får et indtryk af livet i skolen eller det religiøse liv. Det går også ud over skildringen af organiseringen af livet, hvad enten det er landsbyfællesskabet, bylaget, vækkelserne, foreningslivet eller sognerådets virke. En struktur er meget bærende gennem bogen: slægten. Måske er det rigtigt at sætte den så højt; det kunne være en forskel mellem jyder og øboer (som undertegnede).

De mange episodiske træk gør store dele af bogen meget konkret, og det er utvivlsomt en stor fordel pædagogisk. Der er flere meget illustrerende skildringer, som i øvrigt også kan benyttes af kulturhistorikere. Selv har jeg allerede brugt en af dem som illustration i forbindelse med et foredrag: Da enken Edel Eskesdatter lige efter sin mands begravelse i menighedens nærværelse kastede husets nøgle på graven og dér undsagde arv og gæld efter sin mand.

Imidlertid stiller det nogle krav til forfatterne. Der må foregå en væsentlig udvælgelse, og stoffet må præsenteres på en måde, så man kan se det i perspektiv. Dette har forfatterne løst på udmærket måde, og de demonstrerer til

fulde, at de magter stoffet og kilderne. Men det er et punkt, hvor man nemt kan falde igennem. Vi får tilpas beskrivelse af regionens og rigets udvikling, samtidig er der ved nogle af kilderne givet en fin lille beskrivelse af, hvordan de blev til. Så er det noget af en smagssag, om man kan lide, at der lægges lidt mere til en kilde, end den kan bære, for stilens skyld. F.eks. står der i forbindelse med en auktion 1793: »At Jens Falsig så oven i købet for små penge erhvervede en samling molbohistorier var noget folk kunne forstå.... Molbohistorierne kostede akkurat det samme som Thomas Kingos »Åndelige Siunge Koor«, og når valget stod mellem de to bøger vidste Jens nok, hvad han foretrak«.

Kildemæssigt set har forfatterne været hele vejen rundt, også en del steder, hvor man normalt ikke ser sognehistorikere komme. Noteapparatet i sig selv kan være til stor inspiration. Enkelte typer, sognekommunens arkiv, foreningsarkiverne og måske også aviserne kunne være undersøgt bedre med henblik på livet de sidste halvtreds år af perioden. Selv om bogen kun vil lede op til andelstiden, sker der trods alt en del inden 1900. Ellers må man vente til et følgebånd. Forfatterne har her dog det (også erkendte) problem, at teknikken med at beskrive samfundet gennem personerne kræver en vis tidsmæssig distance, når der er tale om et lokalsamfund. Et andet og nok større problem vil være, at den anvendte teknik bedst lader sig anvende på enkle samfund. De mange nye strukturer, der kom i andelstiden, lader sig dårligt beskrive gennem studier af enkeltpersoner.

Jeg regner med, at naurboerne har været glade for bogen. Ellers er de da nogle skarn. Men som det turde fremgå af det ovenstående, er der megen inspiration at hente for dem, som vil arbejde med sognehistorie. En del af overvejelserne her bunder netop i, at man måske ikke umiddelbart kan gå hen og gøre ligeså. Dels kræver det et godt kendskab i forvejen, dels er der måske forskel på målgrupperne. Bogen er et gedigent og solidt værk, med nogle spændende og ikke altid helt traditionelle indgangsvinkler.

Peter Korsgaard

Poul Kjeldgaard: *Thisted amts veje og vandløb. Bestyrelse af veje og vandløb i Thisted Amt 1793–1970*. 1992. 145 s., 242 kr.

Nye bøger om veje og vejhistorie hører til sjældenhederne blandt fremstillinger af dansk samfærdselshistorie. Hvor enkelte jernbanestrækningers historie er endevendt i op til

flere bøger, er man for hovedparten af landevejene henvist til selvstudier i primærkilder. Kun landskabsmæssigt tiltrækkende veje eller stærkt trafikerede hovedveje findes behandlet i bogform, således Hærvejene op gennem Jylland, Roskilde landevej og Strandvejen ved København. Andre landeveje er blevet behandlet i artikler i amtshistoriske årbøger o.l., som regel skrevet af lokale amatørhistorikere. Interessen blandt faghistorikere er til at overse. Nævnes må dog Alex Wittendorfs meget lærde værk fra 1973 om alfarvej og kongevej i Danmark i 1500–1600-tallet.

I smuk overensstemmelse med denne tendens er det vel, at tidligere ingeniør ved Thisted amts vejvæsen Poul Kjeldgaard har skrevet en bog om amtets landeveje og vej- og vandløbsadministration i årene 1793–1970 med en kort omtale af vejene før 1793 og en efterskrift af tidligere amtmand Florian Martensen-Larsen. Bogen er således både en vejhistorie og en redegørelse for amtets administration af landevejene i den skitserede periode.

Forfatteren har opdelt perioden i syv tidsafsnit, hvori der berettes om vejenes tilstand, vedligeholdelse og nyanlæggelser; endvidere gennemgås amtmandens og senere amtets vej- og vandløbsadministration. Som periodeinddeling benyttes de store vejlove af 1793 og 1867, amtmand Fays tiltræden 1805 (banebrydende indsats), oprettelsen af amtsrådet 1842, biltrafikkens gennembrud omkring 1920 og endelig udvidelsen af amtsvejvæsenets arbejdsfelt ca. 1953. Men beretningen er ikke kun en gennemgang af veje og administration; der fortæles om vejenes tekniske konstruktion til forskellige tider, samspillet mellem centraladministrationen og lokale myndigheder, offentlighedens holdning gengivet via avispolemikker og amtsrådsforhandlinger, etablering af færgeoverfarter og anlæggelse af jernbaner, landvindingsprojekter etc. Bogen spænder måske for vidt, hvilket sine steder gør fremstillingen lovlige kortfattet, især i skildringen af amtsvejvæsenets opgaver i anlægsarbejder i nyere tid.

Størst tyngde har skildringen af vejvæsenets pionertid, dvs. perioden fra vejreformen af 1793, der fastlagde amtmandens opgaver med hensyn til vejvæsenet, frem til 1842. I dette tidsrum havde amtmanden en helt afgørende, personlig indflydelse på anlæggelsen og vedligeholdelsen af de såkaldte mindre landeveje. Amtmanden i de år, Gerhard Faye (1805–1842) fik således i Thisted amt etableret et for datiden velfungerende vejnet, som der gik ry af. Kollegaen i Ringkøbing amt henvendte sig da også til Faye for at få gode råd om vejudbygningen. Forfatterens fremstilling bygger her på undersøgelser i amtets og Rente-

kammerets arkiver, som også stedvis nævnes i teksten. Interessant er især korrespondancen mellem amtmand, overvejsinspektør og Rentekammer, der dokumenterer amtmandens ivær efter at opfylde 1793-forordningens bestemmelser, mens overvejsinspektøren nonchalant svarer henholdende, sikkert under indtryk af amtets perifere beliggenhed.

Bogens illustrationer i form af portrætter, veje, samfærdselsmidler og kort over vejenes udvikling er glimrende; hele bogens typografi og opsætning gør den indbydende og letlæselig. Et stikordsregister gør det nemt at orientere sig hurtigt i bogen. Kildefortegnelsen skelner desværre ikke mellem trykte og utrykte kilder; lidt ærgerligt, fordi der netop er anvendt adskillige primærkilder, hvortil der da også refereres i brødteksten, men det fremmer ikke overskueligheden.

Generelt må man imidlertid istemme fhv. amtmand Florian Martensen-Larsens afsluttende ord s. 138: »Han (Poul Kjeldgaard) har ved sin nøgterne redegørelse øget vor viden om egnen og befæstet vor kærlighed til den.»

Henrik Stissing Jensen

I røg og damp – Dampmaskinens indførelse i Danmark 1760 – 1840. Red. Helge Kragh. Teknisk Forlag 1992. 111 s., 140 kr.

Udgivelsen af denne antologi om dampmaskinen er bemærkelsesværdig på flere led. Det er den første publikation fra TISK-projektet, som står for Teknologi, Innovation, Samfund og Kulturhistorisk belysning. Projektet er finansieret af forskningsrådet og har den overordnede opgave at skrive en samlet fremstilling af Danmarks teknologihistorie fra 1750 til i dag. Antologien må ses som et forarbejde hertil, også fordi den inddrager forfattere fra beslægtede miljøer i projektet. Den er banebrydende i sin tilgangsvinkel og sine metoder. Dertil fortæller antologien en spændende og hidtil negligeret historie.

De fleste læsere bærer nok på en vis forestilling om, at dampmaskinen har haft en væsentlig historisk betydning for den industrielle revolution, som »prime mover«, omdrejningspunkt og teknologisk forudsætning for det moderne, industrielle, massevareproducerende konsumsamfund. Den type samfund vi selvbevidst bryster os af med betegnelser som »velstandssamfund« og »velfærdsstat,« vel vidende, at der her er tale om en historisk »Sonderweg«, den såkaldte skandinaviske model.

I dette perspektiv er bogen interessant, mest fordi den dementerer enhver umiddelbar sammenhæng mellem dampteknologiens indførelse

og en øget socioøkonomisk udvikling i samfundet. Den her indrammede periode af Danmarkshistorien med samt den sidste rest af vores Norgeshistorie er en epoke, som ikke har nogen industrihistorisk signifikans, set i forhold til den industrielle udvikling, der indtræder efter 1840.

I modsætning til Sverige, hvor den første Newcomen-maskine var påbegyndt opstillet i Dannemora-minen allerede i 1726, synes der ikke at have været behov for en tilsvarende kraftkilde til at drive en pumpe i sølvminen i Kongsberg. Den første dampmaskine herhjemme blev først påbegyndt i 1788. Det var en statslig entreprise for den såkaldte »Ild-Machine«, en modificeret version af Boulton & Watts første enkeltvirkende dampmaskine, som firmaet forlængst havde forladt til fordel for det dobbeltvirkende princip. Maskinen blev opstillet på foranledning af flådens Konstruktionskommission til at drive et hammerværk i ankersmedien. Behøver man at tilføje, at projektet i lighed med det svenske aldrig blev vellykket i økonomisk eller teknologisk henseende?

Når dette projekt overhovedet blev realiseret, må det tilskrives en bevidst politisk satsning og de store ressourcer, staten kastede ind i form af industrispionage, diplomati og investeringer i know-how og maskindele i England. Men know-how og udenlandske maskindele alene gør det heller ikke. Allerede Jens Kraft havde i sine Forelæsninger over Mekanik, Statik og Hydrodynamik fra 1763-64 tænkt over og forsøgt at beskrive dampmaskinens teoretiske grundlag, uden at der kom så meget som en enkelt hestekraft ud af anstrengelsen. Flådens projekt løb ind i en mængde praktiske problemer, fordi man ikke havde værksteder herhjemme, som kunne fremstille tilfredsstillende reservedele for de stumper, som enten var blevet glemt i England eller brød ned undervejs.

Af skade bliver man klog, så da Konstruktionskommissionen gik i gang med sit næste dampmaskineprojekt i slutningen af 1790'erne, henvendte man sig direkte til Boulton & Watt. Samtidig ønskede Finanskollegiet at få en dampmaskine til den Kongelige Mønt fra samme leverandør. Dermed kom de næste to maskiner til landet, og samtidig fik civile mekanikere for første gang anledning til at stifte bekendtskab med denne avancerede teknologi. Flådens ny dampmaskine blev opstillet samme sted på Gammelholm, hvor den gamle var taget ned. Af uransagelige årsager blev den ladet uantastet, da den engelske marine i 1807 forøvede et omfattende hærværk på værftet. Den første maskine, bygget i Danmark, blev leveret af mekanikus Ole Winstrup i 1826, og derefter begynder der at ske lidt

mere. I trediveerne finder dampmaskinen så småt en større industriel anvendelse i papirmøller. Men det store gennembrud kommer først efter 1840, som Ole Hyldtoft påviser i sin store afhandling om Københavns industrialisering. Man kan derfor ikke påstå, at dampkraften faktisk fik nogen synderlig indflydelse på samfundsudviklingen i den periode, der her er behandlet.

Det ville være pointen i en industrihistorisk betragtning, men ikke for teknologihistorien. Dampkraften var nok et ringe supplement til den eksisterende produktion. En dårlig og ineffektiv, men også særdeles kostbar erstatning for de traditionelle energikilder i håndværk og industri: Vand-, vind- og animalsk drivkraft. Noget stort umiddelbart behov for at udvide den samlede kraftkapacitet kan heller ikke påvises, men alligevel kom dampmaskinen til landet – om end det skete med hiv og sving. Det skete på statsligt initiativ og for militære midler. Derfor skete det, skønt det hverken var lønsomt eller dikteret af fornuftige behov. Det er her, det teknologihistoriske perspektiv bliver interessant, fordi det alligevel undersøger betingelserne for denne teknologi-overførsel og konsekvenserne af den på kort og længere sigt.

Det interessante ved denne historie er, at der med dampmaskinen var tale om overførsel af en allerede kendt, teoretisk reflekteret og velgennemprøvet teknologi i udlandet, som immervæk skabte uforholdsmæssigt store problemer ved implementeringen herhjemme. Det antyder noget af det vide spekter af forudsætninger og betingelser, som skal være opfyldt, for at en teknologioverførsel bliver vellykket. Det er her relevant at tale om teknologiens »systemiske« karakter, fordi den er nytteløs uden en passende teknologisk kompetence, som rækker langt ud over selve maskinen på stedet. Derfor ender historien om dampmaskinen med at handle om alle mulige aspekter i samtiden, som på sæt og vis kommer i berøring med fænomenet, og dermed fortælles ny og spændende kultur- og samfundshistorie.

Mens den traditionelle social- eller økonomihistorie ville affærdige fænomenet som marginalt, irrationelt og dermed irrelevant, får denne kontekstuelle teknologihistorie overbevisende demonstreret, at dampmaskinens indførelse i Danmark hverken handlede om bedre økonomi eller større fornuft. Derimod er der tale om, at her sker den første introduktion af og primære socialisering i det moderne samfunds multiple teknologier. Og den merkantilistiske teknologipolitik under enevælden var prime-moveren i historien. Denne primære socialisation har hermed fået skrevet sin historie for første gang herhjemme.

Analogien til vore dages teknologiske udvik-

ling kan være slående, skønt forfatterne generelt ikke gør noget ud af den. Der var tale om overførsel af avanceret teknologi fra England til Danmark under betingelser, som gør det rimeligt at sammenligne med problemerne i vore dages u-landshjælp. Det teknologiske stade var simpelthen bare lavt herhjemme, og det nyttede ikke nok at overføre (udsmugle) maskinen i stumper og derefter samle den på Gammelholm under ledelse af den skotske mekanikus Andrew Mitchell, som havde påtaget sig entreprisen mod en klækkelig betaling. For at maskinen skulle virke efter hensigten, krævedes lokalt know-how til betjeningen af maskinen samt avancerede værksteder til reparation og vedligehold af maskindelene. Det havde man ikke til rådighed, og derfor blev maskinen en fiasko. De mange og store problemer med at få den 'skotske'(!) teknologi i de fire tunnelboremaskiner til at fungere efter hensigten er en anden analogi. Erfaringen tilsiger nemlig, at man uvægerlig vil løbe ind i tekniske problemer ved implementeringen af sådanne komplicerede maskiner – og så er det rart at have et par stykker at smide væk af og hente reservedele fra, når det er aktuelt. Uden at man skal kalde Storebæltstunnelen en fiasko af den grund.

Det er derfor på mange måder en spændende og anbefalelsesværdig bog, som kaster nyt lys på en fortrængt side af Danmarkshistorien. Rimeligt velskrevet, omend noget træg i optrækket og sej i fortællingen visse steder. Desværre skæmmes illustrationerne til dels af dårligt reproarbejde. Det er synd og skam, da man ellers fornemmer, at forfatterne har gjort et større arbejde for at fremskaffe og kommentere billederne til deres historie.

Michael F. Wagner

Steen Ousager: *Guldsnore på sporet. Jernbane, politik og forening*. Jernbaneforeningen i kommission hos Odense Universitetsforlag 1991. 256 s., 298 kr.

Steen Ousager har skrevet to gode bøger. Den ene af dem er endda meget god. Hvad der kan være lidt problematisk er imidlertid, at de to værker er samlet i ét bind og under én titel. Først når man er kommet et stykke ind, opdager man, at bindet foruden den historie, som titlen lover, også indeholder en anden. Og det er endda den bedste af dem.

Den bog, som omslaget og titlen lover: Historien om Jernbaneforeningen – »guldsnorenes« organisation i DSB – begynder med kapitel 5 på side 62. Herefter beskrives på de følgende næsten 200 sider denne organisations historie fra begyndelsen i 1890. Det er ganske spæn-

dende læsning, også for folk, som måske ikke har den helt store interesse i jernbaner. Selv om Jernbaneforeningen i begyndelsen var en ganske upolitisk organisation, blev den nemlig hurtigt en organisation med ganske stor politisk indflydelse. Jernbaneforeningen var (og er!) et væsentligt led i det, nogen er så uvenlige at betegne jernbanemafiaen eller blot jernbanelobbyen.

Meget velillustreret er fremstillingen også. Forfatteren har været langt omkring i sin ledning efter illustrationer – også på kunstmuseerne. Det er samspillet mellem mennesker og maskiner, der vises, og ikke bare de traditionelle fottogsbilleder.

Men den skjulte bog – bindets side 9–61 – ja her finder man begyndelsen til den hidtil bedste fremstilling af den overordnede politik bag udviklingen af jernbanenettet i det danske monarki fra begyndelsen i 1830'erne til 1892 samlet i de fire kapitler: »Stats- eller privatbaner? 1834–48«, »Fra halv- til heloffentlig status 1851–1880«, »Den første styrelses- og lønningslov 1867–1892« og »Estaten og standen i 1890'erne«. Var forfatteren fortsat ad denne linie med kvaliteten fra de to første kapitler f.eks. frem til 1945, er der ingen tvivl om, at ph.d.-graden havde været hjemme, men nu var det altså et jubilæumsværk for Jernbaneforeningen, bestillingen bød på, og derfor må vi vente til en anden lejlighed med resten af historien.

Poul Thestrup

Inge Adriansen og Immo Doege: *Dansk eller tysk? Billeder af national selvforståelse i 1920*. Sønderjyske billeder 3. Udgivet af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland i samarbejde med Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte og Institut für Regionale Forschung und Information, 1992, 64 s., 140 kr.

Nationale udtryk og selvforståelse er emner, der behandles indgående i disse år. Spørgsmålene stilles naturligt i en tid, hvor nationale opbrud indgår i omvæltningerne ude i Europa og som en del af diskussionen om planerne for en EF-union. Inge Adriansen, som tidligere har beskæftiget sig indgående med de dansk-nationale billedudtryk, og Immo Doege fra Flensborg har valgt at undersøge afstemningsplakaterne fra 1920 og de sønderjyske nødpen-gesedler fra 1. verdenskrig ud fra motiv- og brugsmæssige hensyn.

Afstemningsplakaterne fra 1920 hører til hovedstykkerne i dansk plakattradition. Fler-

tallet af dem er udført af tidens bedste kunstnere, herunder Joachim Skovgaard og Harald Slot-Møller. En enkelt indgår i det kræsne udvalg, som i 1993 vises i udstillingsprojektet *Den danske Plakat*. Det drejer sig om Rasmus Christiansens lurblæsende bronzealdermand med teksten *Vaagn og stem for Danmark*. Plakaten er vellykket, ikke mindst fordi den som al god plakatkunst både har et umiddelbart genkendeligt motiv og nogle nok så dunkle hentydninger, der først afsløres for beskueren ved nærmere betragtning. De tyske plakater fremtræder knapt så originale som de danske og præges af en forståelig defensiv holdning.

Ved siden af afstemningsplakaterne, som ofte ligger på et højt kunstnerisk niveau, virker nødpengersedlerne med tunge og ofte dårligt udførte motiver som et antiklimaks. Sedlerne er trykt under verdenskrigen som erstatning for skilleløst og bærer ofte dansknationale motiver på den ene side og tyske på den anden. De er tegnet og trykt lokalt og udgivet af kommunerne. Sedlerne er i dag velkendte samlerobjekter og forlængst registreret og publiceret af numismatikere.

Heftets betydning ligger for det første i den klare påvisning af, at motivvalgene på begge sider af grænsen meget ofte løb parallelt, ja undertiden ligefrem var afledt af hinanden som politiske reaktioner. Gennemgangen af de mange motiver illustrerer endvidere, hvor væsentligt det er at undersøge den historiske sammenhæng, hvori motiverne indgår. Af-

stemningsplakaterne blev især brugt i anden zone, d.v.s. det område, hvor der kunne være tvivl om det nationale tilhørsforhold. Det var her, slaget skulle stå. Plakaternes konkrete brug illustreres fint ved samtidige fotografier fra Flensborg, hvor *plakatkriegen* især rasede.

Man kunne have ønsket sig en egentlig katalogdel, hvor alle relevante oplysninger var blevet samlet, herunder kunstner, motiv, udgiver, trykkested, oplagstal, benyttelse og oplysninger om plakaternes nuværende opbevaringssted. I stedet er der valgt en metode, hvor billedteksterne udgør kataloget. Man ville gerne have oplyst, om heftet fremlægger hele afstemningsplakatmaterialet, eller der alene er tale om et udvalg. Vanskeligheden ved katalogformen i denne sammenhæng ligger vel især i, at de mange nødpengersedler ville kræve et omfattende og til dels allerede publiceret apparat.

Dansk eller tysk udgives både i dansk- og tysksproget udgave. Det er et sobert og væsentligt eksempel på den tilstand af gensidig forståelse og respekt, der nu præger forholdet mellem tysk og dansk i Sønderjylland. Heftet vil være velegnet som forbillede for andre tematiske plakatoversigter, ligesom illustrationskvaliteten er særdeles god. Det pointerer, at det lokale plakatmateriale er et vigtigt indsamlings- og formidlingstema for de antikvariske institutioner.

Peter Bondesen

Bøger fra Dansk historisk Fællesråd

Af foreningens mange udgivelser kan følgende endnu leveres

Håndbogsserien:

Knud Prange: Heraldik og historie. Kr. 67,95.

Herluf Nielsen: Kronologi. Kr. 46,40.

Georg Galster: Mønt. Kr. 41,35.

Ib Kejlbø: Historisk kartografi. Kr. 42,90.

Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning. Kr. 42,90.

Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie. Kr. 41,30.

Poul Rasmussen: Mål og vægt. Kr. 61,90.

Anders Bæksted: Danske indskrifter. Kr. 43,80.

Johan Jørgensen: Skifter og testamenter. Kr. 45,90.

Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850. Kr. 48,80.

Kristian Hald: Personnavne i Danmark. I. Oldtiden. Kr. 44,45.

Carsten Bregenhøj: Etnologisk interviewteknik. Kr. 48,95.

Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde. Kr. 53,50.

Kristian Hald: Personnavne i Danmark. II. Middelalderen. Kr. 58,95.

Erling Olsen: Statistik for historikere. Kr. 41,70.

Verner Bruhn (red.): Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog. Kr. 145.

GENOPTRYK: R. W. Bauer: Calender for årene 601 til 2200. Kr. 138,00.

Andre bøger:

Sven Tito Achen og Ole Rostock: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969. Kr. 69,00.

H. Hjelholt: Skriftprøver fra tiden efter reformationen. Kr. 59,90.

E. Kroman: Skriftens historie i Danmark. Kr. 61,30.

Dansk Historisk Årsbibliografi 1967, 1968 og 1969. Kr. 38,40 pr. hefte.

Dansk historisk bibliografi 1974–76. Kr. 226,30

Frank Jørgensen og Morten Westrup: Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Kr. 78,75.

Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Kr. 51,00.

Fra Fortid og Nutid. En antologi. Redigeret af *Claus Bjørn*. Kr. 97,90.

Historie og lokalsamfund. En håndbog i formidling. Redaktion: *Søren Ehlers*. Kr. 172,00.

Historisk vejviser. (Ny og stærkt udvidet udgave af Lokalhistorisk vejviser fra 1978). Kr. 122,00.

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I–II. Kr. 1.080,00.

De anførte priser er incl. moms 25%, men excl. porto. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter, samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk historisk Fællesråd og denne forenings øvrige medlemmer.

Bøgerne og Fortid og Nutid kan bestilles ved henvendelse til Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, Postbox 661, 2200 København N, tlf. 31 39 66 11 (kl. 11–14).

Indhold

Mikael Jalving: Thorkild Hansens historiesyn.....	3
Gunnar Solvang: Historiske og kulturhistoriske data på edb	10
Debat	
Thorkild Kjærgaard: Den danske revolution – endnu engang.....	21
Nils Hybel: En økohistorisk tolkning af dansk senmiddelalder	30
Grethe Jensen: Mellem biografi og historie?	38
Nils Vollertsen: Den sydslesvigske hjemstavnsbevægelse	48
Henning Grelle: Lokalhistorie, landshistorie og jubilæumsskrifter	53
Kommentar	
Peter Dragsbo: Forstadvækst og kvarterdannelse	57
Oversigt	
Ole Degn: Danske byhistorier 1967–1992.....	59
Anmeldelser	
Byhistorier	
Erik Johansen, Bodil Møller Knudsen, Jan Kock: Fra Aalborgs fødsel til Grevens Fejde 1534 (Grethe Jacobsen)	73
Gert Poulsen og Per Bo Christensen: Aalborg fra politisk skandale mod økonomisk katastrofe fra 1860 til 1814	
Per Bo Christensen og Jens Topholm: Aalborg under stilstand og fremgang fra 1814 til 1970 (Henrik Fangel)	76
Roskilde bys historie – tiden indtil 1536, red. Frank A. Birkebæk m.fl. (Niels Lund)	79
Kalundborgs historie, bd. 4. Tore Nyberg og Thomas Riis (red.) (Jørgen Mikkelsen).....	80
Øvrige anmeldelser	
Jens Fleischer: Politikens Håndbog i lokalhistorie (Jørgen Thomsen)....	83
The North Sea. Twelve Essays on Social History of Maritime Labour (Erik Gøbel).....	84
J.L. Østergaard Christensen og Peter Korsgaard: Strejflys. Fra Holbæk Museum og Holbæk Arkiv (Carl Erik Andresen).....	84
Karsten Kjer Michaelsen: Bræt og Brik i jernalderen (Bodil Poulsen) .	85
L.E. Fauerholdt-Jensen: Mark Guld – Mark Jord – Leding (Torben J. Grunddal)	85
Sengotik 1500–1536. Danske kalkmalerier (Niels M. Saxtorph).....	86
Voldsteder i Danmark. En vejviser. Fyn og omliggende øer. Red. Rikke Agnete Olsen.	
En bog om borge. Festskrift til Hans Stiesdal. Red. Jan Kock m.fl. (Bjørn Poulsen)	87
Nicolai Bauer, Ole Briand Petersen og Bodil Scheller-Nielsen: Sanselighed og disciplinering (Hans Bjørn).....	88
Otto Madsen: Et nyttigt og gavnligt Postværk (Hans Bjørn).....	89
Esben Graugaard og Rigmor Lillelund: Naur Sogn 1600–1900 (Peter Korsgaard).....	91
Poul Kjeldgaard: Thisted amts veje og vandløb (Henrik Stissing Jensen) ..	92
I røg og damp – Dampmaskinens indførelse i Danmark 1760–1840. Red. Helge Kragh (Michael F. Wagner) ..	93
Steen Ousager: Guldsnore på sporet. Jernbane, politik og forening (Poul Thestrup).....	95
Inge Adriansen og Immo Doege: Dansk eller tysk? Billeder af national selvforståelse i 1920 (Peter Bondesen)	96

Forside: Axel Dietmers maleri: Perspekt af Kalundborg set fra Møllebakken ca. 1860. Kalundborg og Omegns Museum. Udsnit.